

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

136. évfolyam

2025

3. szám

Nagy Zoltán

Terepmunka módszertanok a magyarországi Szibéria-kutatásban a 19. század végén

Tanulmányom két, Reguly Antal szöveg hagyatékának megfejtése és újabb kutatások végzése céljából indított 19. század végi Szibéria-kutató expedíció anyagát kívánja egy sajátos szempont segítségével értelmezni.¹ Reguly manysi nyelvű gyűjtésének megfejtésére Munkácsi Bernát kapott támogatást a Magyar Tudományos Akadémiától, aki az antropológiai és néprajzi tudományokban jártas Pápai Károlyt kérte fel útítársául. 1888-89-ben járták végig 16 hónapos expedíciójukat. Munkácsi idejét főleg a manysik között töltötte, de rövid kutatásokat a hantik közt is végzett.² Pápai gyakorlatilag bejárta a teljes manysik és hantik által lakott területet, de végzett kutatásokat a szölkupok és a komik között is.³ Reguly hanti nyelvű gyűjtésének megfejtésére egy évtizeddel később, 1897-98-ban, Zichy Jenő gróf harmadik expedíciójának köszönhetően vállalkozhattak a kutatók. A nyelvi hagyatékot megfejtő Pápay József csuvas gyűjtések után, egyéves hanti kutatása miatt vált el az expedíciótól.⁴ Vele egyidőben utazott Jankó János, korának talán legjelentősebb magyar néprajzosa is, aki hosszas finnországi és oroszországi előtanulmányok után követte Pápayt, és három hónap alatt utazta végig az Irtis és a Közép-Ob jelentős részét.⁵ Tanulmányomban csak e négy kutatóval foglalkozom, hiszen mind Reguly korábbi kutatása,⁶ mind a majd 100 éves kényszerű szünet után újrainduló Szibéria-kutatások⁷ egészen más típusúak voltak, és csak ez a két út értelmezhető azonos kor azonos stílusú kutatásaként.

¹ Tanulmányom beleilleszkedik az elmúlt időszak magyar etnológiatörténeti kutatásainak sorába. Lásd például: Ruttikay-Miklós 2024.; Sántha – Somfai 2024.; Mészáros 2024.

² Munkácsiról és útjáról lásd elsősorban: Munkácsi 1889.; Kálmán 1981.; Kozmacs 2012.; Munkácsi Noémi 1943.; Sipőcz 2010.

³ Pápairól és útjáról lásd elsősorban: Pápai 1888b., 1889c., 1889e., 1890b., 1891a.; Nagy 2012.

⁴ Pápayról és útjáról lásd elsősorban: Agyagási 1988.; Csinády 1964.; Csúry 1935.; Kálmán 1982.; Pápay 1906.; Rusvai 2005.; Vértés 1982.

⁵ Jankóról és útjáról lásd elsősorban: Balassa 1975.; Jankó 2000. és 2001.; Kodolányi 1968. és 1997.; Korompay 1954.; Lipták 1954. és 1968.; Paládi-Kovács 1993.

⁶ Regulyról és útjáról lásd Hajdú 1953.; Kodolányi 1959a. és 1959b.; Szij 2009.; Szeverényi – Várnay 2021.; és <https://regulyarchivum.hu/>

⁷ Mészáros 2013.; Nagy 2021: 64–67.

Hipotézisem szerint, míg a 20. században a klasszikus kulturális antropológia definitív módszere volt a hosszú idejű állomásozó terepmunka, addig a 19. század végi magyar Szibéria-kutatásokban sokkal inkább a nyelvészeti vizsgálatok során törekedtek arra a kutatók, hogy huzamos ideig a terepen tartózkodjanak. A továbbiakban ennek szeretnék utána járni. Ebben segítségemre van a Malinowski-tanítvány Audrey Richards 1939-es, *The Development of Field-Work Methods in Social Anthropology* című tanulmánya.⁸ Azért erre az összefoglalóra támaszkodom, mert egyrészt ekkorra kristályosodott ki az a Malinowski-féle terepmunka-ideál, amely minden metodikai különbség, tarkaság ellenére is dominánsnak szoktak nevezni a 20. századi antropológiai kutatásokban,⁹ és értelmezése közel is áll az általam vizsgált időszakhoz. Másrészt pedig – mint majd látjuk – olyan elemzési szempontokat kínál, amelyekkel jól meg tudom ragadni a 19. század végi magyar Szibéria-kutatások különbségeit is.

Richards a kortárs szemével veti össze a brit antropológia módszerét más megközelítésmódokkal, és két meghatározó kutatási módszert különböztetett meg. Az általa etnográfiai vagy történetinek nevezett kutatások célja az, hogy minél több adatot gyűjtsenek össze különböző társadalmakból, hogy a köztük levő kapcsolatokat különböző szempontok, eltérő kiindulópontok szerint tanulmányozni lehessen, tehát ezekben a kutatásokban az anyag mennyisége a döntő. Ehhez képest az általa intenzív szociológiai vizsgálatnak nevezett kutatási irány célja a kultúrák működésének önmagában való megértése, ami a különböző emberi intézmények közötti kapcsolatok részletes tanulmányozásához vezet – szándékaik szerint – egyetlen kultúra keretein belül. Vagyis itt minél részletesebb empirikus anyagra van szükség egy-egy kultúráról.

A két kutatási irány közötti különbség Richards szerint egyrészt az, hogy az intenzív szociológiai kutatás jelentős időt fordít egyetlen közösség tanulmányozására, másrészt pedig az, hogy mit tekintenek a kultúra megismerésének kulcsának. Richards ez utóbbin belül három szempontot emelt ki: a nyelv ismeretét, az egyéni és csoportos viselkedés részletes dokumentálását, valamint a részvételt az adott nép életében. Ahhoz, hogy kiderüljön, hogy a 19. században valóban a nyelvészet volt az, amely ehhez az ideálhoz közelebb állt, sorra kell vennünk mind a négy pontot mind a négy kiválasztott kutató, vagyis a nyelvész Munkácsi és Pápay, valamint a néprajzos Pápai és Jankó esetében. A szempontok elemzéséhez elsősorban az útjaikról készült beszámolókat, jelentéseket, valamint az útjaik alatt írt leveleket és naplókat használok fel.¹⁰

⁸ Richards 1939.

⁹ A markánsan más társadalmak között végzett résztvevő megfigyelésen alapuló terepmunka fémjelzi Stocking szerint is a modern szocio-kulturális antropológiát. Stocking 1983: 70.

¹⁰ A legfontosabb források: Jankó 2000. és 2001.; Munkácsi 1889.; Pápai 1888b., 1889c., 1889e., 1890b., 1891a.; Pápay 1906.

AZ IDŐ

A 19. század végi Magyarországon úgy tűnik, a nyelvészetet tekintették a hosszabb egy helyen tartózkodást igénylő szakmának. Erre a kutatók maguk is reagáltak. Munkácsi Bernát például így fogalmazta meg a két elvárásrendszer közötti különbséget akkor, amikor elváltak útjai Pápai Károlytól: *„Kutatásunk különböző tárgyai különböző módjait követelik az utazásnak. Míg én nyelvészeti feladatokat csak egy helyen való hosszabb tartózkodással s főképen egy értelmes személylyel való tartós érintkezéssel valósíthatom, azalatt Pápai ethnographiai és anthropologiai földadata mennél több hely és ember tanulmányát föltételezi.”*¹¹ Az idézetben szereplő eltérő célkitűzéseik által igényelt különböző módszerek mellett Munkácsi azt is megemlítette, külön utakra kényszeríti őket az is, hogy szinte minden esetben ugyanazokra az emberekre ácsingóznak, hisz az az igazán jó adatközlő néprajzi kérdésekben is, aki jó nyelvmesternek bizonyul.

A nyelvész és a néprajzos szakma elvárásai közötti különbségeket fedezhetjük fel Jankó, és a vele egy ideig együtt utazó Karjalainen¹² munkamódszerében is. Közösen utaztak a Gyemjanka¹³ folyó mentén, és míg Jankó naplójában elégedetten írt arról, hogy felgyűjtötte a folyó völgy kulturális kincseit, sikerült teljes áttekintést kapnia a területről, addig az is kiderül, hogy Karjalainen számára ez csak terepbejárás volt, ahova az általános kép után vissza kell térnie, alaposabb kutatásokat kell végeznie. Ezt meg is tette, 1898. július 7-én elbúcsúzott Jankótól, és Szamarovóból visszaindult a Gyemjanka mellé.¹⁴ Igen tanulságos Korompay összevetése arról, hogy hogyan írt le Jankó a Gyemjanka melletti Cingalában három áldozati kamrát,¹⁵ és hogyan emlékezett meg erről útítársa. Jankó felmérte a helyet, kutatását néhány megjegyzéssel lezártnak tekintette, míg Karjalainen arról beszélt, hogy itt hosszabb időt kell tölteni, vissza kell térni: „Levelének ezt a részét így végzi: »Majd még egyszer magam jövök ide, talán sikerül több adatot szereznem.« Ez alkalommal – írja – nem volt idő reá, »mert a tulajdonképpeni etnográfus, Jankó, a pontosabb adatok felvételébe nem kezdett bele.«”¹⁶ A két kutató viszonya a rövid idő alatt elért eredményekhez kiderült egy közös beszélgetés utáni Karjalainen-bejegyzésből: azt írta a Jankó elégedettségét kivívó hanti beszélgetőtársukról, hogy *„Nem tudott sokat mesélni, mert elfoglalt volt, de remélem, hogy kapok majd tőle bősegebb információkat, ha más alkalommal meglátogatom. – Van már egy másik emberem is ugyanabban a faluban, sőt egy másik faluban is.”*¹⁷

Fontos megemlíteni ezen a ponton azt is, hogy jelentősen eltértek a magyar és a finn kutatók finanszírozási lehetőségei is. Vagyis az is egyértelmű, hogy a fentebb jelzett

¹¹ Munkácsi 1889: 238.

¹² Kuusta Fredrik Karjalainen (1871–1919) finn nyelvész. 1898–1902 között bejárta a hantik által lakott területet. Néprajzosok számára legfontosabb munkája a *Die Religion der Jugra Völker* három kötete (1921, 1922, 1927), amelyek az FFC 41–44. és 63. számaként jelentek meg.

¹³ Jankó írásmódjában Demjanka

¹⁴ Jankó 2000: 144.

¹⁵ Jankó 2000: 138–139.

¹⁶ Korompay 1954: 153.

¹⁷ Karjalainen 1921: 42. A finn levelek fordításában köszönöm Tamás Ildikó és Anja Haaparanta segítségét.

különbség Karjalainen és Jankó munkamódszere, időráfordítása között nem magyarázható kizárólag a hamarosan kifejtendő tudományos indokokkal és a személyiségük közti alapvető különbségekkel. A Magyarországról induló kutatások alulfinanszírozottak voltak, a rokonság kérdésének politikai jelentősége ellenére állami támogatást csak mérsékelten lehetett remélni, ezért minden út folyamatos harc volt a megélhetésért, a célok minimális megvalósításáért.¹⁸ Finnország ekkoriban egyrészt nagyhercegsége volt Oroszországnak, másrészt a Suomalais Ugrilaiset Seura gálánsan fizetni tudta a nyelvrokonok között végzett terepkutatókat.¹⁹ Visszatérve példánkhoz: míg Jankónak alig három hónapnyi szibériai terepmunkát finanszíroztak, addig Karjalainennek négy támogatott éve volt arra, hogy elvégezze kutatásait.

A nyelvészek és a néprajzosok közötti, az egy helyen eltöltött idő iránti eltérő elvárások mutatkoznak meg akkor is, ha összevetjük a két vizsgált expedíció utazási gyakorlatát. A nyelvészek közül Munkácsi Persinában töltötte a legtöbb időt. Itt első alkalommal három, majd másodjára újabb egy hónapot töltött, hiszen itt dolgozott kulcsadatközlőivel: Mihail Grigorics Persinnel és Tatyjana Alekszejevna Szotyjinovával. Ugyan Munkácsi maga is sokat utazott, nagy területeket járt be, de útját meg-megszakította egy-két hetes egyhelybeni gyűjtésekkel, ha akadt jónak tűnő adatközlője.²⁰ Pápay József öt és fél hónapot tölt Obdorszkban, ahonnan három expedíciót is vezetett, ezek együtt több, mint egy hónapot tettek ki, végül két és fél hónapot dolgozott együtt Szelimov Mikolkával és Purissal. Sokáig nem talált neki megfelelő nyelvmestert, Obdorszk előtt mindössze egyszer sikerült hosszabb időt egy helyen dolgoznia Sziberovval, aki azonban tíz nap után elszökött előle. Emiatt sokat panaszkodott, útjának ezt a szakaszát elég eredménytelennek érezte: *„Így ért véget nyári utazásom, mely bizony a ki állott viszontagságokhoz képest igen csekély eredményt nyújtott.”*²¹

Ezzel szemben a néprajzosok közül Jankó az összesen három hónapos terepmunkája alatt mindvégig küzdött a rendelkezésére álló idővel. A miniszternek küldött ötödik levelében részletesen elmagyarázta módszerét: *„Hogy ez arasznyi időt megkészserezsem, eleve elhatároztam, hogy tekintve a jurták²² közötti óriási távolságokat az éjszakákat az előrehaladásra csak ott nem fogom felhasználni, ahol a talált anyag sokasága legalább két napi tartózkodást követel s így a 3 hóból legalább 5 hónapot csinállok.”*²³ Ebből a rövid levélrészletből is kiviláglik célja: minél kevesebb idő alatt minél nagyobb területet bejárni, egy folyó völgy minden települését felkeresi, minél több emberrel találkozni, hogy minél átfogóbb képet kaphasson az osztjákokról, mint népről. Még a legérdekesebbnek tekintett helyekre is maximum két napot tervezett, bár igaz, hogy Szorovszkija faluban négy napot is eltöltött, ami egyértelműen a leghosszabb egy helyben tartózkodása volt. A sietség, az idő maximális kihasználása alapelve volt kutatásainak, és minden ezzel elentétes gyakorlat igen erős reakciót váltott ki belőle, még útitársa iránt is: *„Pápay három*

¹⁸ Erre Jankó rendszeresen panaszkodott is, lásd például: Jankó 2000: 226.

¹⁹ Korhonen – Suhonen – Virtaranta 1983.

²⁰ Jevrában egy hetet, Zarécsnajában kilenc napot, a Tavda és a Szoszva mellett 10 napot töltött egy faluban, ugyanennyit Szatigában, míg a Konda mellett két hétig tartózkodott egyazon szálláson.

²¹ Pápay 1906: 371.

²² 'Szállás', apró hanti település.

²³ Jankó 2000: 222.

hétig várt gőzhajóra, mely Berezovba vigye, holott már rég ott lehetne, ha csolnokon megy. Élhetetlen fráter! Dühös voltam már, s alig váltottam vele néhány szót. Tőle megtudtam, hogy Sirelius²⁴ Moszkvából egyenesen Tomszkba ment, ott soká dolgozott s hogy most körülbelül Szurgutban van. No hát legalább benne nem csalódtam.”²⁵

Pápai Károly is expedíciós módszerrel dolgozott. Egy-egy folyó völgyet igen rövid idő alatt járt be: egy-egy hónapot tölt az obi-szölkupok közt, a vaszjugáni és a szurguti hantiknál, a Szoszván és Obdorszk környékén, de már csak két-két hét alatt utazott végig a Déli-Lozván és a Pelimen, még rövidebb idő alatt a Tavdán. Hosszabb időt csak Persinában töltött, itt másfél hónapig volt Munkácsival együtt, de ez alatt az idő alatt is részt vett egy felső-lozvai lengyel expedícióban is. Tomszkban és Berjozovóban egy-egy hónapig volt, de ezt nem tekinthetjük tényleges terepmunkának, itt leginkább pihent, az anyagait dolgozta fel, a helyi elittel tartotta a kapcsolatot. Igaz mindez annak ellenére, hogy ő maga is arról írt, hogy szeretett egy helyben is megmaradni, hogy mélyebb ismereteket szerezhessen: „*E kutatás célja a tanulmányozott népek életét, annak minden oldalát lehetőleg megfigyelni, megérteni és megértetni. E megfigyelés mindenre kiterjed, a nép legelemibb szükségeinek kielégítésétől, a táplálkozástól, szellemének legmagasabb nyilatkozásáig foglalkozásában, családi és társas életében, kezdetleges vallásában, művészete és költészetében.*”²⁶ Ezek azonban valójában csak néhány napos ottmaradások voltak.

Az eltérő terepmunkafelfogások közötti különbségek mögött elvi és gyakorlati okokat is felfedezhetünk. Az első ezek között a kutatás céljáról vallott különböző elképzelések. A nyelvészek céljának nem a nyelvrokonság bizonyítása bizonyult, mert azt addigra vitathatatlanak tartották: „*Különösen fokozott volt az érdeklődés a vogul és osztják nyelvanyag iránt, mivel épen ez időtájt tűnik vala ki teljes határozottsággal, hogy ezek a nyelvek állanak a legszorosabb rokonságban a magyarral.*”²⁷ Az időközben lezajlott ugor-török háborúnak és Budenz Józsefnek – aki Magyarországon is tudományos alapokra helyezte a nyelvhasználatot, helyesebben az összehasonlító nyelvtörténeti kutatásokat – köszönhető, hogy „Budenz előtt még nem, Munkácsi idejében pedig már nem a magyar nyelv finnugor rokonságának a bebizonyítása volt a cél.”²⁸ A nyelvészeti kutatások – Kozmács szerint – sokkal inkább összehasonlítóak voltak, mint történetiek. Ekkor ugyanis nem volt egyértelmű, hogy különböző nyelvek összehasonlításából vagy a saját nyelv vizsgálatából kell-e kiindulni. A két nyelvész-utazónak a célja egyértelműen az volt, hogy a rokonság alátámasztására megfelelő mennyiségű és eléggé megbízható nyelvi anyaggal rendelkezhessenek, hiszen akkor még kevés ilyen anyag állt rendelkezésükre: „[Munkácsi] nem azért utazik, hogy a nyelvrokonság bizonyításához gyűjtsön anyagot, hanem azért, hogy több és jobb forrás-

²⁴ Uno Taavi Sirelius (1872–1929) finn néprajzkutató. Pályája elején szoros kapcsolatban állt Jankóval, egy időben végeztek terepmunkát Szibériában (Sirelius 1898 és 1900 között járt itt). Mindketten sokat foglalkoztak a halászat kérdésével, itt erősen különböző eredményekre jutottak. Sirelius az ún. finnugor néprajz iskolateremtő kutatója.

²⁵ Jankó 2000: 111.

²⁶ Pápai 1890b: 125.

²⁷ Munkácsi 1889: 206–207.

²⁸ Kozmács 2010: 258–275.

sa legyen a kibővített összehasonlításához.”²⁹ Ezzel párhuzamos és ettől el nem választható céljuk volt Reguly Antal feldolgozatlan hagyatékának megfejtése is.

Más volt a helyzet a néprajzi és a fizikai antropológiai kutatásokkal. Ugyanis bár a nyelvrokonság kérdése a 19. század végére tudományosan tisztázódott, alapvető probléma maradt, hogy vajon a rokonság kizárólag nyelvi kapcsolatokat jelent-e, vagy pedig ennél bonyolultabb néprokonságról, korabeli szóhasználatlaltal fajrokonságról kell-e beszélnünk. Munkácsi így fogalmazta meg a kérdést: „*A mennyire megállapodott tudniillik a tudomány nézete a magyar nyelv eredetére és rokonságára nézve, annyira megfejtetlen még a magyar faj eredetének kérdése, azaz hogy tényleg török eredetű-e alapelemében a magyar nép, avagy ami a nyelv után ítélve természetesebbnek látszik, ugor eredetű.*”³⁰ Alapvetően két kérdés vetődött fel tehát ezzel kapcsolatban: a genetikai rokonság és a kulturális rokonság problémája. A századforduló kutatói tisztában voltak vele – talán Jankó kivételével –, hogy ezt a hármat nem lehet összekeverni, és egyikből sem szabad a másikra következtetni. Pápai Károly szerint a „*nyelvi rokonság minden kétségen felül áll és azt nem szükséges antropológiai és néprajzi tényekkel igazolni, valamint nem lehet ilyen tényekkel megdönteni. Az első feladat e téren az elemzés, a rokonsági probléma felbontása főbb részeire. A nyelv, a fizikai típus, az életmód és szokások különböző tényezők hatása alatt állnak és változnak. [...] A rokonsági viszonyok kiderítése egyik vagy másik téren külön-külön vizsgálat tárgya.*”³¹ Pápay József pedig egyenesen azt írja, hogy „*ma már nem is merünk ethnológiai rokonságról szólni, pedig a nyelvi rokonság kétségbevonhatatlanul tiszta és világos.*”³²

Jankó Jánosnak egyértelmű célja volt, hogy a magyarság eredetét néprajzi források segítségével tárja fel. Kutatásait valójában nem is összehasonlítóknak, hanem őstörténetinek kell tekinteni. Célja a magyarországi, a finnországi és a szibériai kutatásai során egy és ugyanaz volt: megérteni a magyarság kultúráját annak kikövetkeztethető történetiségében. Ennek alapja híres háromszög-elmélete volt, amely egyszerre bírt szinkron – földrajzi (népek elhelyezkedése), szinkron – kulturális (kultúrák elhelyezkedése egy egymáshoz képest fejlettségi szintet tükröző skálán) és diakrón – kulturális (a három kiválasztott nép által képviselt, és a magyar nép történetére vetített három időpillanat) jelentéssel is: „*a finnugor népek óriási háromszögben laknak, melynek három szögletpontját a magyar, a finn és az osztják nép képezi. Az eddigi anyaggyűjtésekből constátálni lehet, hogy tárgyi néprajzban az osztják áll legprimitívebb fokon, következik ezután a finn, mely tárgyi néprajzával körülbelül a magyarság magyarföldi első századokbeli állapotának felel meg s végül maga a magyar, melynek tárgyi néprajza a legfejlettebb. Ebből nyilvánvaló, hogy figyelembe véve a geográfiai helyzetet, valamennyi egyéb finnugor népnek (...) tárgyi néprajza csakis a három fokozat közé eshetik, hol egyikhez, hol másikhoz közelebb; hogy mihelyt a három saroknép egész tárgyi néprajzát ismerjük, legott adva van az összes finnugor népek sajátlagos ethnographiája.*”³³

²⁹ Kozmács 2010: 264.

³⁰ Munkácsi 1889: 211.

³¹ Pápai 1890: 128.

³² Pápay 1906: 185.

³³ Jankó 2000: 25.

Pápai Károly írásban rögzített céljai között is ott kell látnunk a rokonság kérdését, hogy mi a kapcsolat a vitathatatlan nyelvrokonság valamint a faji és kulturális rokonság közti, illetve mit mondhatunk a magyarság kulturális elemeinek eredetéről, terjedéséről. Ahogy írja, „A kérdés, mely naiv alakjában úgy hangzik, hogy minő népekkel vagyunk rokonok; szabatosabban így fejezhető ki: minő elemekből áll a magyar nyelv, fizikai típus és művelődés, és ez elemek minő viszonyban állanak más népek nyelvéhez, fizikai típusához és művelődéséhez?”³⁴ Emellett azonban általános néprajzi kérdések is foglalkoztatták, sőt ezek voltak fontosabbak számára. Az emberi kultúra eredetének kérdése érdekelte, annak ratzeli anthropogeográfia megközelítésében, amely mellett expressis verbis el is kötelezte magát,³⁵ és egyetlen megjelent néprajzi tanulmánya is a kultúrtörténeti érdeklődésről vall,³⁶ de célját az expedíciója körülményeit és eredményeit részletesen bemutató tanulmányában szabatosan meg is fogalmazta: „Bárminő érdekűeknek bizonyuljanak majdan kutatásaim a rokonsági kérdést illetőleg: azoknak mindig megmarad a maguk értéke, általános anthropológia és néprajzi szempontból. E szempontok nem kevésbé voltak fontosak utam megvalósulásában, mint a rokonsági szempontok. Sőt reám egyénileg talán még fontosabbak is voltak. Ki néprajzi tanulmányokra adva magát, a néprajz célját a művelődés kezdeteinek kutatásában látja a jelenleg élő népeknél, arra mi sem bírhat nagyobb varázsszal, mint belemerülni kevésbé ismert, kezdetleges népek körébe, azok tanulmányozásába.”³⁷

A fenti célokhoz viszont olyan adatok kellenek, amelyek reprezentálják egy nép teljességét, annak földrajzi értelmében. A vizsgált népek kultúrájában a formai és a statisztikai jellemzők voltak számukra a legfontosabbak, különös figyelmet fordítottak a demográfiai, topográfiai adatokra, valamint a tárgyak leírására, begyűjtésére és fotózására. Ez volt a kutatások alapja, még akkor is, ha Pápai ezeket a kultúra külső elemeinek tekintette.

A terepmunkafelfogások közti különbségek másik oka a gyűjtött anyag természetére vonatkozik. Fontos hangsúlyozni, hogy a nyelvészek számára Reguly Antal kutatásának és anyagának megfejtése nemcsak cél, de módszertani alap is volt. Vagyis mindegyikük arra törekedett, hogy nyelvi adatként hősénekeket, folklórszövegeket gyűjtsenek.³⁸ Ennek hátterében nyilvánvalóan nem elhanyagolható ok a 19. század közepének vonzódása a nemzeti hősepikához, illetve a finn és az észti nemzeti eposzok megteremtésének példája, amely korszakunk kutatóinak munkáját Regulyn keresztül határozta meg. De azt is látni kell, hogy ezek kiforrott, rögzült szövegek, ismétlésen alapuló leírásuk sokkal egyszerűbb a nyelvi adatok gyűjtőjének, mint az élőnyelvi adatok lejegyzése. Az adatközlők a szövegek lejegyzésekor, fordításakor emiatt kevésbé

³⁴ Pápai 1890b: 128.

³⁵ Hajdú 1952: 144.

³⁶ Pápai 1891b.

³⁷ Pápai 1890b: 129–130.

³⁸ Arzyutov és Kan szerint a szövegalapú vizsgálati módszer Boas esetében is szoros kapcsolatban állt az idő kérdésével: „Boasnak bizonyos mértékig olyan módszereket kellett alkalmaznia, mint a szövegek átírása és az egy vagy csak néhány informátorral való munka, mivel nem állt rendelkezésére elegendő forrás és idő a hosszabb és átfogóbb terepkutatások elvégzéséhez.” (Arzyutov – Kan 2017: 38.)

tértek el az eredeti szövegtől, amiben az éneklés is segített. Igen tanulságos Pápay József leírása arról, hogy hogyan képzelhetjük el ezt a munkát, illetve, hogy maguk az adatközlők is reflektáltak a közös munka sajátosságaira: *Midőn észrevette, hogy milyen nagy fáradságomba kerül, míg úgy a hogy le tudom jegyezni az éneket, azzal segített rajtam, hogy vontatottan énekelt és a nehezebb helyeket kétszer is elmondta egymásután. Utóbb már vele énekeltem én is. Ennek örült legjobban. Panaszkodott, hogy az osztályok már nem tanulják az énekeket, sokan már nem is szívesen hallgatják, mert nehezen értik meg az énekek ünnepies nyelvét.*³⁹ A szöveg visszaénekelhetősége, minél pontosabb visszamondhatósága a kor technikai lehetőségei miatt is kiemelten fontos volt. A nyelvi adatok lejegyzése kizárólag kézírással történhetett, a kézírás sebessége ugyanakkor vitathatatlanul jelentősen lassabb, mint az élő beszédé. Ezt olyan körülmények is befolyásolták, mint a ceruzánál tartósabb, de jóval lassabb mártogatós toll használata, írófelületet és elég fényt feltételező hely megléte.⁴⁰

A hősénekek lejegyzéséhez képest a néprajzosok korabeli anyaggyűjtése jóval gyorsabbnak tűnik. Egy falu feltérképezése Jankó és Pápai jegyzetei alapján így képzelhető el: bejárták a falut, megtekintették, felmérték az épületeket, leírták az egyes tárgyakat, és elmagyaráztatták azok működését, lekérdezték a mitológiai adatokat, fényképeztek, illetve antropológiai adatgyűjtéseket, méréseket végeztek: „[...] hozzáfoghattam főcélomhoz, a vogulság vizsgálatához. Egész nap a falu lakói között forogtam, felkeresve őket különböző foglalkozásukban; időnként egyiket-másikat felbéreltem magam mellé a szükséges magyarázatok megadására. Megkezdettem az anhtropológiai méréseket, néprajzi tárgyak gyűjtését, modellek készíttetését és a fényképezést.”⁴¹ A fényképezés⁴² és a jegyzetelés az ő számukra is igen időigényes volt, de a jegyzetelést rövidítési vagy gyorsírási rendszerek használatával meg lehetett kerülni, mint tette azt Pápai Károly is, de éppen ez a sajátosság az, ami az utókor számára szinte lehetetlenné teszi jegyzeteinek egészen pontos megfejtését, átírását. Jankó ráadásul a fizikai antropológiai méréseihez rendszeresen egy helyre rendelte be több falu lakosait is, hogy ezáltal is időt spóroljon, és összességében minél rövidebb idő alatt minél nagyobb területet járjon be, minél több falut mérjen fel, még több embert írjon össze, és minél bőséges néprajzi információt jegyezzen le. Vagyis a néprajzi gyűjtések – minden nehézségük ellenére is – jóval gyorsabbnak bizonyultak, mint a nyelvészetiek.

Itt fontos kiemelni azt is, hogy a korszak magyar kutatóinak számára nem nagyon volt olyan módszertani tradíció, amire támaszkodhattak, hiszen kevés a módszertani előkép, lévén, hogy mind a nyelvészet, mind a néprajz kialakulóban lévő tudomány volt, amely éppen ebben az időben szembesült azzal a dilemmával, hogy mit lehet kezdeni a kutató terepi jelenlétével, mennyiben más az általuk teremtett empirikus anyag az utazói pillantás teremtette forrásokhoz képest. A nyelvészeknek nem volt kidolgozott gyűjtési vagy lejegyzési módszertana, sőt még egységes lejegyzési rendszere sem,

³⁹ Pápay 1906: 381.

⁴⁰ Kozmács 2010: 259–260.

⁴¹ Pápai 1890b: 120–121.

⁴² Pápai Károly Pétervári összeírása szerint 152 darab negatívot készített, ezek közül ma 124 található meg a Néprajzi Múzeum Fotótárában, míg ugyanott Jankó János nevéhez 488 Oroszországban készült fénykép kötődik.

és a logikus mintaként kínálkozó nyelvjáráskutatásoknak sem volt még módszertani kánonja.⁴³ A néprajtudomány ugyancsak születőfélben levő tudomány volt ekkoriban, a kutatói előképei e Szibéria-kutatóknak főleg az utazók voltak. Nem véletlen, hogy a finn és az orosz irodalom megismerése mindegyikük esetében az út fontos része volt, és nem csak a benne foglalt anyag miatt. A kiforrott módszertani kánon hiánya egyértelmű volt: „*Hogy minő módon jártam el a kitűzött feladatok megoldásában, arra utalni talán annyival kevésbbé lesz felesleges, minthogy nálunk az ily irányú megfigyelések még nem igen szokásosak.*”⁴⁴ A néprajzkutatást ugyanakkor a nyelvi dominanciájú rokonság feltételezése befolyásolta módszertanilag, a kapcsolatok megállapításában alapvetően a nyelvre hagyatkoztak, ahogyan azt Pápai Károly is leszögezte: „*A néprajzi téren az összehasonlításnál egyelőre a nyelvészet kalauzolására leszünk utalva.*”⁴⁵

A szilárd metodika hiányát pontosan érezték, ezért azt látták a legjobb megoldásnak, hogy itthon végeztek tapasztalatszerző utazásokat, kutatásokat. Pápai Károly például ezt írta az Akadémiához írott kérvényében: „*tanulmányaimnak pár év előtt oly irányt adtam, hogy a fentebbi feladatok egy részének elvégzésére elkészülve legyek. E célból ethnographiai előtanulmányokat tettem hazánk egyes vidékein: így a Csepel-szigeten és a palócok között.*”⁴⁶ Munkácsi is ezért ment tudatosan a csángók közé Török Ignáccal, Jankó pedig ekkorra már jelentős hazai kutatási tapasztalattal bírt.

A NYELV ISMERETE

Richards alapvető jelentőséget tulajdonít a „bennszülött” nyelv ismeretének. A 19. század végi magyar kutatókról elmondható, hogy mind a négyen tolmácsot használtak. Legalábbis eleinte. A nyelvészek terepmunkagyakorlatát tanulmányozva ugyanis azt látjuk, hogy egyrészt nyelvi előtanulmányokkal érkeztek, másrészt előbb-utóbb egyre jártasabbak is lettek a helyi nyelvekben. Eleinte valóban tolmácsra szorultak, akiket talán sokkal inkább nyelvmesternek kellene neveznünk. Mivel valamennyire jártasak voltak a nyelvben, ezekre az emberekre azért volt szükségük, hogy egyik kiemelt céljukat, a Reguly-anyag megfejtését meg tudják valósítani. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a folklórszövegek gyűjtése és a nyelv ismeretének a kérdése a korabeli amerikai antropológiában is összekapcsolódott. Ugyan résztvevő megfigyelést is alkalmazott terepmunkája során, de Boas elsődleges terepmunkamódszere is „az egyes indián informátoroktól származó, anyanyelvükön rögzített hagyományos anyagok gyűjtése”⁴⁷ volt, ami elvárássá tette, hogy „a néprajzkutatónak az általa vizsgált nép nyelvét kell használnia, amennyire csak lehetséges”⁴⁸.

Eleinte például Munkácsi sem tudhatott elégségesen manysiul, ezért, ha bizalmat akart ébreszteni maga iránt a nyelvtudásával, akkor Reguly anyagából olvasott fel

⁴³ Kozmács 2010: 268.

⁴⁴ Pápai 1890b: 125.

⁴⁵ Pápai 1890: 129.

⁴⁶ Hajdú 1952: 144.

⁴⁷ Stocking 1974: 85.

⁴⁸ Arzyutov – Kan 2017: 37–38.

részleteket: „Érdekes volt a meglepetés, midőn Reguly irataiból olvasgatni kezdtem előttük: föl nem foghatták tudniillik, hogy mikép beszélhet valaki írásból vogulul a nélkül, hogy előbb akár egy vogult is látott volna.”⁴⁹ Ugyanezt a bizalmat később már többek között saját manysi nyelvtudásával érte el: „e bizalmatlanság nem sokáig tart; egy kis nyájas vogul beszéd — mert ez időtájt már haladt ennyire vogul nyelvismeretem, — ajándékok s különösen néhány pohár pálinka mindig megteszik a magok hatását s midőn kiderül, hogy a hán (dán, czár) részéről a vogul néphez küldtettem, érdeklődésük jó indulattá fokozódik.”⁵⁰

Pápay József nyelvfejlődését is nyomon tudjuk követni. A csekély kezdeti nyelvtudásán rengeteget dolgozott, erőteljes lépéseket tett a nyelv megtanulásáért: „Miután az osztják nyelvben egyre jobban megerősödtem, szorgosan készültem a téli utazáshoz.”⁵¹ Ez egyre jobban befolyásolta elfogadottságát is: „Majd magam is beszédbe elegyedtem velük, erre aztán még nagyobb meglepetéssel tekintettek rám, szinte meghökkentek egy kissé, hogy megértettem a beszédjüket.”⁵² Más kérdés, hogy ezzel a tudással – mai megítélésünk szerint – alkalmanként vissza is élt: „Sohasem felejtettem el azokat a hosszú téli estéket, amikor alvást színélve feszült figyelemmel hallgattam beszédjüket, meséjüket. Ilyenkor pillanthattam bele igazán lelkük világába, azt önkéntelenül is megnyitották előttem.”⁵³

A néprajzosokra sokkal kevésbé volt jellemző a nyelv ismerete, használata. Kettőjük közül Pápai Károly jutott előrébb a nyelvtudásában, bár eleinte még az oroszral is akadtak nehézségei: „Ez alatt begyakoroltam magam az orosz nyelvbe, jobban, mint azt oly rövid idő alatt reméltem volna.”⁵⁴ Jegyzeteiből kiderül, hogy gyakran a helyi nyelven is lejegyzett szövegeket. Ezeket a jegyzeteit a nyelvészek is becsülték, becsülik. Munkácsi dicsérte déli-osztják szótárát, melynek hangjelölése szerinte pontosabb Castrénénál. Ennek ellenére gyakorlatilag végig tolmácsra szorult, akinek a kiválasztása befolyásolta azt is, hol töltött hosszabb időt: „Az állandóbb tartózkodási helyek megválasztásánál tekintettel voltam arra, hogy ott a megélési, lakásviszonyok tűrhetőbbek legyenek, és hogy alkalmas tolmácsokra találjak, kik az orosz nyelvet bírják.”⁵⁵ Jankó munkáját sokkal jobban befolyásolta a nyelv ismeretének hiánya. Ő maga is jól látta, hogy bizonyos kérdésekkel emiatt nem tudott érdemben foglalkozni: „vallási dolgaik kinyomozásában nem sokat bízhatom, nem tudván osztjákul, csinovnikkal kell utaznom, s ez nem alkalmas az ilyen kutatásokhoz.”⁵⁶

Ebben az utolsó mondatban jól látszik terepmunkájának az a sajátossága, amely csekély nyelvi ismereteinek hátterében állt. Jankó ugyanis hivatalnokokat alkalmazott tolmácsként, akik a helyi, ott elképzelhető legmagasabb hatalmat testesítették meg a hantik számára. Ez evidens módon gátat szabott nemcsak a nyelv használat közbeni

⁴⁹ Munkácsi 1889: 225.

⁵⁰ Munkácsi 1889: 230–231.

⁵¹ Pápay 1906: 90.

⁵² Pápay 1906: 92.

⁵³ Pápay 1906: 176.

⁵⁴ Pápai 1890b: 121.

⁵⁵ Pápai 1890b: 126.

⁵⁶ Jankó 2000: 185.

megfigyelésének,⁵⁷ a nyelv megtanulásának, hanem az őszinte, nyílt beszélgetésnek is. Vele szemben mindhárom másik kutató oroszul tudó hantikát, manysikat választott tolmácsnak, nem hantiul vagy manysiul valamennyire tudó oroszokat. A különbség az ugyancsak néprajzos Pápaival való összevetésben mutatkozik meg, aki ugyancsak nem beszélt a helyi nyelvet, nyelveket, mégis számos hősének tartalmát írta le orosz nyelven, amit hantik vagy éppen szölkupok mondtak el neki.⁵⁸

AZ EGYÉNI ÉS A CSOPORTOS VISELKEDÉS MEGFIGYELÉSE

Az egyéni és csoportos viselkedés közvetlen megfigyelése, a résztvevő megfigyelés valójában nem volt senkinek sem igazi célja. Pápai Károly az, aki a munkamódszeréről írva elkülönítette az igazi expedíciós munkát a közvetlen megfigyeléstől: „*Némely községekben hosszasan időztem, hogy mélyebb betekintést szerezzek a nép életébe: velük egy fedél alatt élve, részt véve halászataikban, vadászataikban, megismerkedve családi életükkel, különös figyelemmel kutatva minden után, ami rejtegetett ősi vallásukra világot vethet.*”⁵⁹ A „Vogulok és osztyákoknál” című tanulmányában részletesen kitért alkalmazott módszereire, kifejtette, mi a különbség az utazó alapos ám gyors pillantása és az elmélyült ott-tartózkodás közt, és kiemelete ez utóbbi jelentőségét; ám arról is írt, hogy ezt a kultúrában való megmártózást csak akkor alkalmazta, ha erre különös indok mutatkozott: „*Az utazó, ki a tanulmánya tárgyát képező nép körében utazgat vagy időzik, lépten-nyomon olyféle megfigyeléseket tesz, melyek feljegyzésre érdemesek. E megfigyelések, mint önkényt kínálkozóak, a legnagyobb érdekűek. De mindezek jobbadán a népélet külső oldalára vonatkoznak és felette hézagok maradnak. E hézagok kitöltése, a bemélyedés a nép életébe szükségessé teszi a huzamosabb tartózkodást egyes pontokon, a mire a pusztán anthropologiai megfigyelőnek szüksége nem lenne. Így időztem utam folyamán egyes pontokon, a hol a népélet feltünőbb különbségeket mutatott, huzamosabban: pár hétig; míg egyéb helyeken egy-két napot tölték főleg anthropologiai érdekből.*”⁶⁰ Mint láttuk, erre a megmerítkezésre túl sok időt azért nem szánt ő sem, hisz például a hozzávetőlegesen ezer folyami kilométer hosszú Vaszjugánt beutazta egy hónap alatt, mégis két faluról írta azt, hogy ott huzamosabb ideig tartózkodott.

Jankó nem szánt hosszabb időt semmilyen, bármennyire érdekesnek tűnő megfigyelésre sem. Egy esetben le is írja, hogy egyéb indokok mellett az idő hosszúsága is vitathatatlanul szerepet játszott akkor, amikor egy érdekesnek ígérkező vadászatot mulasztott el: „*Roppant szerettem volna egy ilyen iramvadászatra⁶¹ elmenni, de a legközelebbi a jurtától⁶² 6 napi gyalogút, s velem se sátor, se meleg téli ruha.*”⁶³ Sok-

⁵⁷ Richards szóhasználatában speech in action. Richards 1939: 302–303.

⁵⁸ Nagy – Tucskova 2019.

⁵⁹ Pápai 1888b: 623.

⁶⁰ Pápai 1890: 126.

⁶¹ Iramszarvas, vagyis rénszarvas

⁶² Szállás

⁶³ Jankó 2000: 194.

szor csak néhány órát volt egy-egy településen, és egy nap alatt gyakran több falut is meglátogatott.

A nyelvészek esetében ez a résztvevő megfigyelés elsősorban az élőnyelvi adatok megfigyelését, lejegyzését jelentette volna. Ezt felismerte Pápay József is, aki reflektált a folklórszövegeken alapuló nyelvészet korlátaira: „Köztük lakva még inkább hozzájuk férközhettem, ellestem a beszédjüket, megfigyelhettem a mindennapi életmódjukat.”⁶⁴ Ennek ellenére a kötött szövegeken keresztüli munkára törekedett mindig, és ha ez nem sikerült neki, mint láttuk, eredménytelennek is érezte magát.

Ha nem is a viselkedési formák megfigyelése miatt, de akik igazán szoros egyéni kapcsolatokat alakítottak ki a helyiekkel, azok a nyelvészek voltak. Terepmunkájuk sajátosságaiból következik, hogy egy-egy emberrel nagyon szorosan együtt kellett dolgozniuk. Ezeket a nyelvmestereket igyekeztek körültekintően kiválasztani, nagy jelentőséget tulajdonítva artikulációjuknak; orosz tudásuknak, amire a fordítások miatt volt elemi szükségük; az írástudatlanságuknak, ami nem engedte meg, hogy eltávolodjanak saját kultúrájuktól, lebecsüljék és eltagadják azt; és az „értelmességnek”, bármit is jelentsen ez a valójában senki által nem pontosított kifejezés. Fontos volt az is, hogy bizalmas kapcsolatba kerüljenek velük, aminek a munka biztos és kiszámítható folytatásában volt jelentősége. A személyes elkötelezettség elérése mellett ezért fizettek is, és ajándékokkal is kedveskedtek adatközlőiknek. A köztük kialakult kapcsolat sokszor nélkülözhetetlenséget, fontosságot kölcsönzött a helyieknek. Emellett tényleges szimpátiák, emberi kapcsolatok is kialakultak, időnként a helyiek érdekeit sajátjuk elé helyezték: „Ettől fogva nem volt maradása. Annyira elfogta a honvágy, hogy majdnem belebetegedett. Szerződése még nem járt le, de kérve kért, hogy bocsássam el, úgy sem vehetem már semmi hasznát sem. Szerettem volna ugyan még pár hétig magamnál tartani gyűjteményem revíziója miatt, de amidőn láttam, hogy milyen nehezebbé esik a maradás, elbocsátottam.”⁶⁵

⁶⁴ Pápay 1906: 176.

⁶⁵ Pápay 1906: 182. Érdemes ezt az érzelmes jelenetet hosszasan idézni, mert ez sokat megsejtet Pápay és adatközlője kapcsolatáról: „A tavasz közeledtével azonban (május vége felé) észrevettem, hogy a munkakedvük csökkenik. Grigorij naponként kiállt a Szoszva meredek partjára, hosszasan elnézte a „vize megindult áradásos folyót”. A meséből, a regéből kifogyott, nem mulattatott a megszokott mókáival sem. Ha künn jártunk, folyton a magasba” figyelt. Egy alkalommal magából kikelve mondja: „A récék és a ludak röpkölése hallszik.” Én semmit se láttam, semmit se hallottam, de néhány nap múlva csakugyan az asztalunkra került a délvidékről átröpült szárnyas. Ettől fogva nem volt maradása. Annyira elfogta a honvágy, hogy majdnem belebetegedett. Szerződése még nem járt le, de kérve kért, hogy bocsássam el, úgy sem vehetem már semmi hasznát sem. Szerettem volna ugyan még pár hétig magamnál tartani gyűjteményem revíziója miatt, de amidőn láttam, hogy milyen nehezebbé esik a maradás, elbocsátottam. Nagy hirtelenséggel megtette az úti készületeket. Szerzett egy kis lélekvesztőt, abban elhelyezte minden cókókját és azt a nagy üveg (15–20 l.) pálinkát, amelylyel az övét fogja megörvendeztetni. A Szoszva partján elkövetkezett tőlem. A Kaltas-anya oltalmába ajánlott és néhány evezőcsapással eltávolodott a parttól. Eleinte mintha mámoros lett volna, bizonytalanul kezelte az evezőket, de a láz nem sokáig tartott, merészen neki-vágott a szembejövő hullámoknak. A meredek partról még jó ideig láthattam a hullámokon táncoló kis lélekvesztőt, amely az én derék osztjáromat hosszas távollét után visszajuttatja szülőfalujába.” (Pápay 1906: 182–183.)

Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy nyelvészeink visszaemlékezéseiből név szerint ismerjük nyelvmestereiket. Munkácsi például hosszú oldalakon keresztül mutatja be két legfőbb nyelvmesterét: „*Három hónap telik el ez első tanítóimmal való foglalkozásomban, kiknek nagy részök van benne, ha vállalatomat eredményesnek szabad mondanom. Azt hiszem tehát, illő dolog, hogy itt részletesebben megemlékezzem személyükről.*”⁶⁶ Ezekben a leírásokban ugyan elsősorban származásukról, életútjukról és egyéni képességeikről ír, amelyek befolyásolták nyelvállapotukat, nyelvi kompetenciáikat, ezáltal a gyűjtés lehetőségeit is. De személyes tulajdonságaikról, sorsukról is szót ejtett.⁶⁷ Ezáltal az arc nélküli nyelvrokonok kivívták személyiségükhöz való jogukat, a szövegekben neveikkel és élettörténeteikkel szerepeltek.

Azt is meg kell említeni, hogy egyáltalán nem lehetett könnyű dolga a nyelvmestereknek sem. Az a munka, amit a nyelvészek elvártak tőlük, távol állt mindattól, amiben élettapasztalatuk segítséget nyújthatott. Érdemes felidézni Munkácsi leírását és értékelését a mindennapi nyelvészeti munkáról: „*nyelvének szótári és grammatikai anyagát valamennyire kimeríthettem. Kérdegetésemben vezérfonalul szolgált a magammal vitt Reguly-féle szótár-másolat, melynek végig mentem minden egyes adatán. Minden kérdésbe vett szónak följegyeztem híven alakját a Përsä nyelven s jelentését azon vogul orosszággal, melylyel maga tolmácsom magyarázta. Minden egyes névszónál kitéréseket tettem a vele egy fogalomkörbe tartozó egyéb szókra; a mikor például a «fa» szó előkerült, elősoroltattam mind az ismeretes fánemeket, azután a fa alkotó részeit (gyökér, lomb, rügy stb.). Minden igénél szólásokat, mondásokat jegyeztem föl orosz fordítással a jelentés pontosabb meghatározására, mely úton tömérdek új, azaz eddigelé nem ismert szótári anyag került elő. Egy primitív értelmű emberrel korántsem oly csekély feladat ez, milyenek fölületes tekintetre látszanék. Ő csak mondatokban tud beszélni s ezeknek értelmét legjobb esetben is csak szabad fordításban adhatja. Elemezni a mondatot, azaz egy az összefüggésből kiragadott szónak értelmét meghatározni vele, szerfölött bajos dolog; a mi pedig a végzetek iunctiójának megvilágítását illeti, vagyis hogy mi a különbség a jár, járkál és járogat alakok közt, erre egy Përsä-féle ember a legtöbb esetben képtelen. Ilyen kérdések miatt nagyon gyakran kínos vergődésben voltunk: mindenféle fordulattal kellett földadni ugyanazt a kérdést, míg a valószínűség szerint helyes meghatározás kiderült. A vadászat, halászat, háziipar, vallásos cultus stb. ethnographiai érdekességű fogalomkörökbe vágó műszóknak részletes leírásait mondtam el vogul nyelven, melyek nyelvészeti textusok gyanánt is fognak szolgálhatni a jelen dialektusra nézve. Hosszabb összefüggő textust, például mesét vagy biographiai elbeszélést a legnagyobb igyekezetem mellett sem sikerült kapnom az öregtől, kinek rendkívüli elme-lomhasága a fönt jelzett könnyebb munkákat is igen fáradtságossá tette számomra.*”⁶⁸ Hogy ez a fajta monoton, megterhelő, a mindennapi érdeklődésüktől végtelenül messze álló szellemi munka mennyire nehéz lehetett a hanti és manysi adatközlőknek, az a legszebben Pápaynál derült ki, aki nem csekély együttérzéssel idézte Szelimov Mikolka elkeseredett szavait: »*Ha ezt tudtam*

⁶⁶ Munkácsi 1889: 225–226.

⁶⁷ Munkácsi 1889: 225–229.

⁶⁸ Munkácsi 1889: 226–227.

volna, úgymond, dehogy szegődtem volna hozzád. Ha azt a fehér subáju, fehér botosú istenfia hajfonatos fejedelemhöst a bére nagy bérével szerződtetted volna, az talán ezt a négyféle nemzetség embere beszélte sok szót megértene, köldöke vágott osztják emberfia osztják-orosz-féle úrral együtt hogyan is tudná azokat összehozni!»⁶⁹ Nyilván a munka nehézsége, és a vadásztól-halásztól elvett idő is szerepet játszott abban, hogy Sziberov nevű adatközlője tíz nap közös munka után egyszerűen elszökött előle. Úgy tűnik, valójában nem Pápayval volt problémája, hiszen később önszántából felkereste őt Obdorszkban, és még nyelvmestert is küldött hozzá, amivel sokat segített neki.

Ilyen kapcsolatot a néprajzosok esetében nem találni, ami nyilván szoros összefüggésben állt az ott töltött idővel. Az expedíciós terepmunka nem kedvezett a mélyebb kapcsolatok kialakulásának. Pápai a nyomtatott szövegeiben néhány kivételtől eltekintve nem emlékezett meg név szerint az adatközlőiről, és bár Jankó sokakat néven nevezett, de nála ez leginkább a statisztikai érdeklődés része volt. Szinte mindenki nevét leírta, a név része volt cenzus-táblázatának, de e nevek mögött a legritkább esetben lehet felismerni tényleges történeteket, egyéniségeket. Az egyetlen, akiről valóban sokat tudunk meg, az a barátjaként aposztrofált Ivan Sztepanovics Csomljakoff volt, akinek önálló tanulmányt is szentelt.⁷⁰

RÉSZVÉTEL AZ ADOTT KÖZÖSSÉG ÉLETÉBEN

Hiába a nyelvészek szoros kapcsolata egy-egy nyelvmesterrel, valójában mindig különválva éltek a kutatóktól. Ha pedig köztük kellett élniük, hosszabb időt kellett valakinél eltölteni, akkor – főleg a nagyobb településeken – elsősorban oroszoknál laktak. Munkácsi és Pápai Persinában nem tudtak oroszoknál megszállni, hiszen nem volt a faluban, ekkor azonban a kupec manysi számtartójánál laktak. Utazás közben viszont általában megosztották tereiket a helyiekkel, Pápay említette gyakran az osztjások sátraiban szerzett élményeit.

Pápay József kifejezetten törekedett a tényleges emberi kapcsolatra, igyekezett alkalmazkodni, átvette a helyiek udvariassági formáit, kereste társaságukat, és a szó legszorosabb értelmében köztük élt: „Erre én a bálvány előtt háromszor fejet hajtottam, oly módon, mint azt az áldozat alkalmával tanultam. Sokáig beszélgettünk. A sok kérdésre alig győztem felelni, csak reggel felé csöndesedtek el. Ott feküdtem Kaly szomszédságában, mellettem pedig a kísérőm helyezkedett el.”⁷¹ Igen tanulságos végigkísérni kapcsolatának alakulását a hantikkal, akikkel kezdetben nem alakultak kifejezetten sikeresen a dolgai, amire maga is panaszkodott: „Eleinte még csak megfeleltek a kérdéseimre, de később már csak úgy szökdöstek előlem, a vakmerőbbek pedig még ki is nevettek.”⁷² Nem ez volt az egyetlen szituáció, amikor adatközlői – terepmunkája elején – faképnél hagyták, korábban már utaltam Sziberov menekülésére: „Még

⁶⁹ Pápay 1906: 386–387.

⁷⁰ Jankó 1904.

⁷¹ Pápay 1906: 174.

⁷² Pápay 1906: 86–87.

talán maradtam volna tovább is, jöllehet a sok kellemetlenséggel járó utazás nagyon megviselt, de, úgy látszik, az öreg is belefáradt a mesemondásba, mert egy szép napon megszökött előlem.⁷³ Fordulatot a terepmunkájában egy nemzeti áldozaton, a részletesen leírt kardtáncra való részvétel hozta meg számára. Igen nehezen alkudta ki, hogy részt vehessen rajta: „A barátságtalan fogadás ellenére is letelepedtem köztük a tűzhely mellé. Péter közben ugyancsak igyekezett eloszlatni az aggodalmukat. Végre lassanként megszeliidültek, de azért egynémelyik még mindig bizalmatlankodott.”⁷⁴ A rítuson való részvétel gyökeresen megváltoztatta megítélését: „Ez az áldozat egyébként szerencsés fordulatot jelez az én vállalatomban. Ettől fogva már nem húzódoztak annyira tőlem, bizalommal közeledtek hozzám. Nem titkolóztak többé.”⁷⁵ Ettől kezdve sokkal sikeresebben tudta működtetni helyi kapcsolatait, sőt a túltengő odafordulás, bizalom még terhes is tudott neki lenni, mert – ahogy írta – túl sokan keresik fel Obdorszkban: „Már szinte félek az osztályjaimtól, nagyon is ide szoktak.”⁷⁶ Sőt az öslakosokkal kialakult kapcsolata problémát jelenthetett az oroszokkal való kapcsolattartásban is: egy bizonyos Vaszilij atya megpróbálta feljelenteni a tobolszki érseknél azért, mert részt vett egy „pogány” szertartáson, amit szimpátiával követett nyomon.

Ezzel ellentétben Jankó mindig szigorú határokat tartott a hantikkal. Ő volt az elegáns külföldi, aki cári parancssal utazott, ezért csónakosokat rendeltek mellé, akiket ugyan megfizetett, mégis ők voltak azok, akik eveztek, ő pedig az uraság, aki utazott, megpróbált aludni a kabinban utazás közben is, jegyzetelt, fényképezett, információkat és tárgyakat gyűjtött a helyiektől. Sosem aludt köztük, hanem minden alkalommal visszament a hajókabinjába, még akkor is, ha azt koszosnak tartotta, és arról írt, hogy hemzsegek benne a csótányok és a szúnyogok is; és sosem étkezett velük, mert ételeiket visszataszítónak tartotta: „kéregtálban szárított (nem füstölt) halat és undorítóan elkészített ikrát tett elénk s megkínált, amit én soha sem fogadtam el.”⁷⁷

A néprajzosok közül Pápai érvelt az együttélés fontossága mellett, nemcsak az emberi együttérzés fontossága miatt, hanem mert módszertani alapnak is tekintette azt. Az együtt munkálkodás mélyebb ismeretekhez vezet, amelyek egy néprajzosnak igen fontosak lehetnek: *Ő tájékoztatott a környék földrajzi viszonyairól, lakott helyeiről és a földrajzi elnevezésekről. Vele apróra megtekintettem a falut, egyes lakást, ennek részeit, berendezését és a benne levő tárgyakat, kikérdezve azok nevét, rendeltetését. A táplálkozást és ruházódást illető kérdésekkel tolmácsom közreműködésével az asszonyokhoz fordultam, mint legilletékesebbekhez. Tolmácsom tájékoztatott a vidék halai és vadjairól, halászatáról és vadászatáról. Társaságában részt vettem egyes halászatokban és vele megmagyaráztam a halászat és vadászat eszközeit. Tőle nyertem adatokat a rokonsági viszonyokról, családi, társadalmi életről. Nyomára vezettek környezetük régiségi nevezetességeinek. Egyes pontokon az ő orosz nyelvű előadásuk alapján meséket jegyeztem fel és hősi mondákat.*⁷⁸

⁷³ Pápay 1906: 90.

⁷⁴ Pápay 1906: 92.

⁷⁵ Pápay 1906: 172.

⁷⁶ Rusvai 2005: 59.

⁷⁷ Jankó 2000: 175–176.

⁷⁸ Pápai 1890b: 126–127.

Bár az az együttélés, amire Richards gondolt, valójában senkinél nem valósult meg, ez nem jelenti azt, hogy ne alakult volna ki köztük és az őslakosok között együttérzés vagy bizalmi viszony.⁷⁹ A kutatók szimpátiájáról sokat olvashatunk a feljegyzéseikben, de az is kiderül, hogy a helyiek is elfogadták, esetenként megkedvelték kutatóikat, hiszen időnként önszántukból fel-felkeresték őket, tudatosan segítették munkájukat. És bár nincsenek pontos információink arról, hogy a minimálisan is nyersnek nevezhető Jankóhoz hogyan viszonyultak a helyiek,⁸⁰ de az kijelenthető, hogy még ő is érzett irántuk – paternalista, infantizáló – szimpátiát.⁸¹

VÉGÜL

Összegezve a fent elmondottakat, szembetűnő, hogy a 19. század végi nyelvészeti és néprajzi kutatásai között komoly módszertani különbségek mutatkoztak céljaiknak és érdekeiknek megfelelően, és bár a nyelvészeti terepmunka közelebb állt a 20. századi szociokulturális antropológiát jellemző terepmunkaideálhoz, de ez a hasonlóság a Richards által intenzív szociológiai nevezett kutatások felé ugyanakkor csak formális volt, a kettő összekapcsolása félrevezető lehet. Mint több helyütt utaltunk rá, a 19. századi nyelvészeti kutatások sokkal szorosabb kapcsolatot mutattak a boasi antropológia, illetve a Richards által etnográfiai, történetinek nevezett kutatások, semmint az intenzív szociológiai terepmunkaideál irányába.

Elmondható ugyanakkor, hogy a nyelvészek sokkal hosszabb időt töltöttek egy adott helyen, mint a néprajzosok. A nyelv elsajátítása egyszerre céljuk és eszközük is volt ahhoz, hogy minél teljesebb nyelvi anyagot teremtsenek, és lehetőleg „megfejtés” a Reguly-féle hősénekeket is, ami sokkal mélyebb nyelvtudást eredményezett, mint a néprajzosok esetében. Az egyes egyénekkel is szemlátomást szorosabb kapcsolatot alakítottak ki, az egyének nagyobb jelentőséget kaptak kutatásaikban, mint a néprajzosoknál, hiszen a huzamos közös munka az alkalmas nyelvmesterrel semmivel nem volt pótolható, de valójában nem lebegett célként a szemük előtt, hogy részt vegyenek az adott nép életében, és semmiképpen nem az egyéni vagy csoportos viselkedés dokumentálása volt a céljuk. Ez utóbbi leginkább Pápai Károlynál fogalmazódott meg célként, hiszen beszélt a közvetlen megfigyelés és az együtt tevékenykedés fontosságáról, igénye volt szorosabb kapcsolatokra, ugyanakkor a fő célja mégiscsak a minél nagyobb mennyiségű, és az adott népet területileg minél jobban lefedő anyag megteremtése volt, ami nem engedélyezi a hosszas egy helyen való tartózkodást.

Vagyis a 19. század végi kutatóknak nem volt szüksége arra a terepmunka-ideálra, amely a 20. századot később meghatározta, még akkor sem, ha kimutathatók látszólagos hasonlóságok, hiszen tudományos célkitűzéseik más módszertant implicáltak.

⁷⁹ A kutató és a kutatottak kapcsolatáról a magyar etnológiában lásd: Vargyas 2024.

⁸⁰ Az, hogy Jankó rendszeresen ásott ki sírokat, nyilvánvalóan megterhelte a kapcsolatot, bizalmatlanságot és konfliktusokat szült. Karjalainen leveléből tudjuk, hogy Jankónak egyszer menekülnie is kellett az őt fegyverrel üldöző hantiktól, arról pedig Jankó maga is írt, hogy milyen konfliktusa alakult ki a helyi hatóságokkal, ugyancsak emiatt. Karjalainen 1921: 89. és Jankó 2000: 217.

⁸¹ Erről részletesebben lásd: Nagy 2025.

A rokonság problémaköréből kilépő néprajzi-antropológiai kutatásokban ez az ideál a magyarországi Szibéria-kutatásban csak hozzávetőleg száz évvel később merül föl célként, egészen más tudományos célokkal a háttérben.⁸² Érdekes látni azt, hogy a nyelvészeti kutatások viszont eltávolodtak ettől az ideáltól. Feltehetően szoros összefüggésben a gyűjtési módszerek és a rögzítési technikák változásával, a nyelvészeknek ma nincs feltétlenül szüksége az ilyen típusú hosszú tartózkodásra, kapcsolatra. Vagyis a célok és a lehetőségek változásával szoros kapcsolatban a finnugor nyelvű népeket kutatók közül ma már sokkal inkább a néprajzosok-antropológusok azok, akik hosszú idejű állomásozó terepmunkát végeznek, míg a nyelvészek módszerévé vált az expedíciós terepmunka.

Irodalom

AGYAGÁSI Klára

1988 O zabítom chuvaskom nasledii Jozhefa Papai. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae* XIX. 33–36.

ARZYUTOV Dmitry V. – KAN Sergei A.

2017 The Concept of the “Field” in Early Soviet Ethnography. A Northern Perspective. *Sibirica* 16.1. 31–74.

BALASSA Iván

1975 *Jankó János. /A múlt magyar tudósai/* Budapest: Akadémiai Kiadó.

CSINÁDY Gerő

1964 Pápay József utazása a cári Oroszországban és földrajzi érdemei *Acta Geographica Debrecina* 8. 1. 148–65.

CSÜRY Bálint

1935 *Pápay József emlékezete. A Tisza István Tudományos Társaság közgyűlésén 1934 április 29-én elmondott ünnepi beszéd.* Debrecen: Debreceni Tisza István Tudományos Társaság.

HAJDÚ Péter

1952 Pápai Károly szelkup szójegyzéke. *Nyelvtudományi Közlemények* 54. 141–184.

1953 Reguly, a nyelvész. *Magyar Nyelvőr* 77. 327–330.

JANKÓ János

1904 Egy osztják háztartás kiadásai és bevételei. *Néprajzi Értesítő* 5/1–2. 61–67.

2000 *Utazás Osztyákföldre.* ifj. Kodolányi János (szerk.): Budapest: Néprajzi Múzeum.

2001 *Jankó János oroszországi levelei. Úton a szibériai atyafiakhoz.* In Hála József – ifj. Kodolányi János (szerk.): Documentacio Ethnographica 16. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

KÁLMÁN Béla

1981 *Munkácsy Bernát. /A múlt magyar tudósai/* Budapest: Akadémiai Kiadó.

1982 Pápay József munkássága. *Nyelvtudományi Közlemények* 84. 414–418.

⁸² Nagy 2021: 64–67.

KARJALAINEN, Kuusta Fredrik

- 1921 *Siperian matkoilta, 100 kirjettä morsiamelle.* (kiadta Krohn, Kaarle) Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.

KISSNÉ RUSVAI Julianna

- 2005 *Pápay József kéziratok debreceni hagyatéka.* Doktori Értekezés. Debrecen: DE Bölcsészettudományi Kar. http://mnytud.arts.unideb.hu/centenarium/rusvai_papay.pdf (Letöltés: 2025. 04. 27.)

KODOLÁNYI János ifj.

- 1959a Reguly Antal. *Ethnographia* 70. 359–367.
 1959b Reguly Antal néprajzi tárgy-gyűjteménye. *Néprajzi Értesítő* 61. 283–302.
 1968 Jankó János a néprajztudós. *Néprajzi Értesítő* 50. 7–15.
 1997 Gróf Zichy Jenő harmadik ázsiai expedíciója és Jankó János. *Néprajzi Értesítő* 79. 47–56.

KORHONEN, Mikko – SUHONEN, Seppo – VIRTARANTA, Pertti

- 1983 Sata vuotta suomen sukua tutkimassa: 100-vuotias suomalais-ugrilainen seura. Espoo: Weilin, Göös.

KOROMPAY Bertalan

- 1954 Jankó János, a finnugor néprajzi kutatások úttörője. *Nyelvtudományi Közlemények* 55. 228–246.

KOZMÁCS István

- 2010 Munkácsi Bernát és a magyar nyelvészeti terepmunka kezdetei. *Nyelvtudományi Közlemények* 107. 258–275.
 2012 *Munkácsi Bernát élete. „Aki adott szavától elválik, saját lelkétől válik el.”* Pozsony: AB-ART Kiadó.

LIPTÁK Pál

- 1954 Jankó János vizsgálatai a Közép-Ob menti chantik között. *Nyelvtudományi Közlemények* 56. 97–116.
 1968 Jankó János mint antropológus. *Ethnographia* 77. 331–337.

MÉSZÁROS Csaba

- 2013 Irányzatok és módszerek Szibéria néprajzi kutatásában. *Ethnographia* 124. 377–383.
 2024 Rokonság és azonosság. A magyar etnológia és az ázsiai terepmunkák. *Ethno-Lore* XLI. 129–156.

MUNKÁCSI Bernát

- 1889 Nyelvészeti tanulmányutam a vogulok földjén. *Budapesti Szemle* 155. 206–238. és 156. 382–408.

MUNKÁCSI Noémi

- 1943 *Egy nagy magyar nyelvész. Munkácsi Bernát élete.* Budapest: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat.

NAGY Zoltán

- 2012 Karoly Papai: vengerskij issledovatel' na territorii Tomskoj oblasti. In Tuchkov Alexandr Gennadevich (szerk.): Trudy Tomskogo oblastnogo kraevedcheskogo muzeja im. M.B. Shatilova: Materialy polevyh issledovaniy. Tom XVII. 187–215. Tomsk: Izdatel'stvo Veter.

- 2021 *Egy folyó több élete. Hantik és oroszok a nyugat-szibériai Vaszjugán mentén.* / Kultúrák keresztútján 27./ Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék.
- 2025 Bankett és vallás. Jankó János, a terepmunkás. *Néprajzi Értesítő* CIV. 41-89.
- NAGY – TUCSKOVA (Z. Nagy, N.A. Tuchkova)
- 2019 Dve sel'kupskie skazki s geroem Ide iz fol'klornyh zapisej K. Papai (1888 g.) In A.M. Sagalaeva. A.H. Jelert (red.): Zerkala kul'tur. Sbornik pamjati. 229–239. Novosibirsk: RAN, Sib. otd-nie, In-t istorii.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
- 1993 Jankó Jánosról – száz év múltán. *Ethnographia* 104. 289–301.
- PÁPAI Károly
- 1888b Dr Pápay Károlynak előleges jelentése Nyugat-Szibériába tett utazásáról. (Előterjeszti Török Aurél) *Földrajzi Közlemények* 16. 619–624.
- 1888c *Vogulok, osztjások, zürjének és szamojedek.* (kézirat, naplójegyzetek) 1888. EA3751. (= Etnológiai Adattár, Néprajzi Múzeum, Budapest)
- 1889c Jelentés Dr. Pápai Károlynak Éjszaknyugati Szibériában tett utazásáról. *Földrajzi Közlemények* 17. 422–426.
- 1889e Éjszak-Szibíriából. *Földrajzi Közlemények* 17. 561–579.
- 1890b A vogulok és osztjákoknál. Pápai Károly jelentése anthropológiai és néprajzi tanulmányútjáról. *Ethnographia* 1. 117–130.
- 1891b A vogul házasság. In *Hunfalvy-album. Hunfalvy Pál félé százados akadémiai tagsága emlékére kiadják tisztelői.* 133–150. Budapest: Hornyánszky.
- PÁPAY József
- 1906 Az osztjások földjén. *Földrajzi Közlemények* 34. 77–96. és 172–185.
- RICHARDS Audrey L.
- 1939 The Development of Field Work Methods in Social Anthropology. In F. C. Bartlett, M. Ginsberg, E. J. Lindgren, And R. H. Thouless (szerk.): *The Study of Society. Methods And Problems.* 272–311. London: Routledge and Kegan Paul.
- RUTTKAY-MIKLIÁN Eszter – GULYÁS Zoltán
- 2024 Változó tervek, változó viszonyok, változó eredmények. Reguly Antal a terepen. *Ethno-Lore* XLI. 31–55.
- SÁNTHA István – SOMFAI KARA Dávid
- 2024 Mészáros Gyula nyomában Baskurtföldön. *Ethno-Lore* XLI. 83–127.
- SIPŐCZ Katalin
- 2010 Munkácsi Bernát vogulföldi gyűjtése. A jelenkor feladatai és lehetőségei. *Nyelvtudományi Közlemények* 107. 276–283.
- STOCKING George W.
- 1983 The Ethnographer's Magic: Fieldwork in British Anthropology from Tylor to Malinowski. In George W. Stocking, (szerk.): *Observers Observed. Essays on Ethnographic Fieldwork.* 70–121. Madison: The University of Wisconsin Press.
- SZEVERÉNYI Sándor, VÁRNAI Zsuzsa (szerk.)
- 2021 Reguly Antal tudományos munkássága két évszázad távlatából In Reguly 200. *Magyar tudomány. Tematikus szám.* 182/1. 3–44.

SZÍJ Enikő

2009 Reguly Antal életpályája. *Nyelvtudományi Közlemények* 106. 283–289.

VARGYAS Gábor

2024 Bíró Lajos és Kamunszanga, az első keresztény pápua Német Új-Guineában. Szolga, asszisztens vagy barát? *Ethno-Lore* XLI. 2024. 177–230.

VÉRTES Edit

1982 Pápay József életműve a mai osztjakológia alapján. In Sebestyén Árpád (szerk.): *Hagyomány és megújulás*. 29–35. Debrecen: Debreceni Egyetem.

Nagy Zoltán

MTA doktora, tanszékvezető, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék; tudományos főmunkatárs, ELTE HTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
E-mail: nagy.zoltan@pte.hu

Zoltán Nagy

Fieldwork methodologies in Hungarian Siberian research at the end of the 19th century

In my study, I analyse the fieldwork methodology of two participants in a late 19th-century Hungarian expedition to Siberia (Bernát Munkácsi, Károly Pápai, József Pápay and János Jankó). I start from the hypothesis that while long-term fieldwork was the definitive method of classical cultural anthropology in the 20th century, researchers in late 19th-century Hungarian Siberian studies tended to spend long periods of time in the field, particularly in the context of linguistic research. Based on Richards' study, I examine two fundamental issues: the time spent in the field and what is considered to be the key to understanding culture. Within the latter, three aspects should be highlighted: knowledge of the language, detailed documentation of individual and group behaviour, and participation in the life of the examined people concerned. I follow these aspects throughout the four researchers' works and conclude that there were significant methodological differences between the linguistic and ethnological research of the late 19th century, in line with their goals and interests. Although linguistic fieldwork was closer to the fieldwork ideal of 20th-century sociocultural anthropology, these are only superficial similarities, as their scientific objectives required different methodologies. It is also interesting to note that a hundred years later, the situation has completely changed, and in line with the changing goals and opportunities, it is now much more common for anthropologists to conduct long-term fieldwork among researchers of the peoples with Finno-Ugric languages, while expeditionary fieldwork has become the method of choice for linguists.

Rokonság vagy gazdasági egység? Anyai és apai nemzetségek az északkelet-szibériai szaháknál

BODROGI TIBOR ÉS A ROKONSÁG JELENSÉGKÖRÉNEK
BEÁGYAZOTTSÁGA

A rokonság jelenségkörének vizsgálata Bodrogi Tibor kutatói érdeklődésének egyik fontos témája volt. Legalább kétféle módon járult hozzá az ezirányú hazai vizsgálódásokhoz az ő kutatói életpályája. Egyrészt az egyik legfontosabb közvetítője és értelmezője volt a korai és korabeli nemzetközi rokonságelméletre vonatkozó szakirodalomnak. Másrészt új kutatási kérdések felvetésével, illetve problématerületek feltárásával járult hozzá a hazai rokonságkutatás formálódásához. Itt elsőként a rokonsági terminológiára vonatkozó kutatásokat érdemes megemlíteni, amelyek bármennyire is sterilnek tűnnek első olvasatban, Bodrogi Tibor elemzései során mégis élettel töltődtek meg. Ő ugyanis a rokonsági rendszert történetileg, és a gazdasági rendszerekbe beágyazva értelmezte.

Nem sok szöveghelyünk van arra vonatkozóan az életműben, hogy pontosan mit is tekintett Bodrogi Tibor rokonságnak. Ez nem is meglepő, hiszen a rokonságkutatás általa kiválóan ismert első 100 évének (1860 és 1960 közötti időszakának) szakirodalma ezt a kérdést adottnak tekintette. A rokonság ebben a kutatási paradigmában a leszármazási és házassági kapcsolatok összessége volt.¹ E kutatási alapvetésnek megfelelően Bodrogi Tibor számos alkalommal utalt arra, hogy rokonságnak ő maga is a házassági és leszármazási kapcsolatok összességét tekinti,² ám számos más szöveghelyen jól érzékelhető az is, hogy Bodrogi Tibor a gazdasági rendszerekkel, a termelési viszonyokkal, és a munkamegosztással szorosan összetartozónak érezte a rokonság kérdéskörét. Tehát azt a kérdést, hogy milyen jelenségek tartoznak a rokonság jelenségkörébe, nem kizárólag a biogenetikai és a házassági kapcsolatok hálózatában kívánta megérteni.

Általában véve a rokonság kutatását a társadalom vizsgálatának és megértésének részkérdéseként értelmezte, a társadalom léte pedig a javak előállításának elsődleges feltétele, és egyúttal hordozója/mozgatója volt. A „Társadalmak születése” című kötetének bevezető oldalain ezzel kapcsolatban egyértelműen fogalmaz.

„... a javak megszerzésének és előállításának folyamatát a technikai eljárások oldaláról vetjük szemügyre, tehát pl. az élelemszerzésnek csak azzal a részével foglalkoztunk, hogyan és milyen eszközökkel történik a növények begyűjtése, a vad elejtése, a föld megművelése stb. A létfenntartás folyamatának azonban van egy másik, nem-technikai oldala is. Csak elszigetelten fordul elő, hogy az egyes ember kizárólag saját szükségletei számára termel, és a javak megszerzése során nem létesít kapcsolatot más emberekkel. Ezeket a nem jellemző, ritka

¹ Fox 1967.; Dumont 2002.

² Bodrogi 1961: 130.; 1977: 29–30.

eseteket figyelmen kívül hagyva azt látjuk, hogy a termelés mindig társadalmi folyamat, a javak megszerzésében, előállításában az emberek csoportosan vesznek részt: a létfenntartás során, életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott viszonyba lépnek egymással. Ez a viszony többféle lehet: vonatkozhat szorosan a javak megszerzésére és előállítására, vonatkozhat a javak cseréjére, de vonatkozhat arra is, hogyan oszlanak meg a termelt vagy megszerzett javak valamely embercsoport tagjai között. (A termelési viszonyok összességében minden egyes típust alapvetően a termelőknek a termelési eszközökhöz való viszonya határoz meg; az, hogy a termelési eszközök társadalmi-közösségi vagy magántulajdonban vannak-e.) Ennek megfelelően a gazdasági élet tanulmányozása nagyjából három fő kérdéscsoportra terjed ki: milyen az együttműködés valamely emberi csoport tagjai között a javak megszerzésében és előállításában, azaz milyen a munkamegosztás és munkaszervezet; milyen a javak közösségen belüli és közösségek közötti cseréje; hogyan oszlanak meg a megszerzett, termelt javak a csoport tagjai között.”³

A társadalom és a termelés viszonyai tehát dialektikus módon határozzák meg, és hozzák létre egymást. E dialektikus viszonyban a rokonság helye is egyértelművé válik Bodroginál. Vagyis, nézete szerint, a rokonság a fennálló és *működő* (biológiai kapcsolatokra hivatkozó) személy- és csoportközi kapcsolatok összességének tekinthető:

„Bár később a kutatás a rokonságot nem biológiai, hanem mindenekelőtt társadalmi elismerésen alapuló kapcsolatnak tartotta, MORGANnak kétségtelenül igaza volt abban, hogy a biológiai tényező az a megkülönböztető vonás, amely az interszonális és a személy-csoportközi viszonyok más fajtáitól megkülönbözteti, és végül is közömbös, hogy a leszármazás tényleges-e avagy ilyennek fogják fel.”⁴

Ez a rugalmas, működésközpontú megközelítés egyúttal megteremti annak a lehetőségét is, hogy a rokonság jelenségkörét ne más társadalmi mezőkkel szembe állítva, azoktól elkülönítve vizsgálja az antropológus, hanem azok összefüggésében. A területiális és termelési viszonyok nem a társadalom másfajta szervezőerőinek tűnnek ezen értelmezési stratégia szerint, hanem a leszármazási kapcsolatokra hivatkozó rokonsággal egyfajta egységben. Ennek következtében a különféle elveken szerveződő kapcsolatok meg is határozzák egymást. A rokonság és a területi kapcsolatok egymástól való függésének, egymásba való átalakulásának, kétarcúságának jelenségkörét Bodrogi egyik legutolsó tanulmányában határozott formában fel is veti:

„Minden jel arra mutat ugyanis, hogy a calpollik rokonsági csoportokból, eredetileg exogám, patrilineáris nemzetségekből alakultak és lokalizálódtak a konkviszta idejére külön körzetekben területiális egységekké...”⁵

³ Bodrogi 1962: 5–7.

⁴ Bodrogi 1987: 41.

⁵ Bodrogi 1991: 17.

Az a probléma tehát, hogy a rokoni és nem-rokoni (lokális, gazdasági, baráti) csoportok egymástól nem különíthetők el élesen, ismert jelenség volt a hazai szakirodalomban is. Erre a Bodrogi kortársai közül leghatározottabban Morvay Judit mutatott rá az észak-alföldi hadas települések vizsgálata kapcsán.⁶ Azonban az 1960-as években, amikor Bodrogi Tibor rokonságszemlélete kiforrott, a nemzetközi antropológiai szakirodalomban még nem volt uralkodó az a gondolat, hogy a rokonság jelenséggöre sokarcú, mozgékony és képlékeny. Mindez különösen annak fényében érdekes, hogy számos kutatás már ebben az időben rámutatott a rokonság jelenséggörének rugalmasságára, az egyéni választások, döntések szerepére. E rugalmasság antropológiai megjelenéséről szól a következő fejezet.

KI LEHET ROKON? A ROKONSÁG RUGALMASSÁGA

A rokoni kapcsolatok rugalmasságának, választhatóságának már a legkorábbi antropológiai kutatások is figyelmet szenteltek. Legérzékletesebben az angol „*kindred*”⁷ terminus antropológiai használatát övező diskurzusok mutatnak rá arra, hogy milyen dilemmák merültek fel a rokoni kapcsolatok hatókörével, erejével és választhatóságával kapcsolatban az 1960-as évekig. J. D. Freeman 1961-ben közzétett tanulmánya nemcsak azt mutatja be, hogy a *kindred* kifejezés tartalma az egyre gyarapodó terepmunka-beszámolók és antropológiai elemzések hatására számos alkalommal ártértékelésre került (pl. az antropológiai kutatások alapkönyvének számító *Notes and Queries* egymást követő kiadásaiban), hanem azt is, hogy az egyéni választások vizsgálata a kezdetektől fogva fontos része volt a rokonságról való antropológiai gondolkodásnak.⁸

Ahogy Edward Burnett Tylor fogalmazott összefoglalásában: „*A rokon és a kedvesség*⁹ szó együtt jár egymással, közös eredetük a legpontosabb módon fejezi ki a társadalmi életnek ezt az egyik legfontosabb elvét”.¹⁰ Ez az elv pedig éppen az, hogy a rokonok között fennálló, létrejövő érzelmi kapcsolatok képesek befolyásolni azt, hogy egy személy kivel alakít ki szorosabb, kivel pedig lazább a rokoni kötelékeket. Az egyéni választásnak igen széles lehet a hatóköre. Olyan közösségek esetében, mint például a számik,¹¹ az inuitok,¹² vagy a csukcsák¹³ meglepően rugalmas keretek között határozhatja meg egy személy azt, hogy éppen kiket és miképp tart rokonoknak. Ezek a döntések pedig igen változatos felépítésű rokoni csoportokat és társadalmi gyakorlatokat eredményezhetnek.

Ám még szélesebbre is lehet nyitni a választási lehetőségek tárházát. A sokféle közösség és rokoni csoport buborékszerű elkülönültségét kérdőjelezi meg az a jelenség

⁶ Morvay 1966.

⁷ A *kindred* szó legpontosabb meghatározása: egy személy által elismert rokonok összessége.

⁸ Freeman 1961.

⁹ Tehát a *kindred* (rokon) és *kindness* (kedvesség) szó azonosságára kívánt rámutatni a szerző.

¹⁰ Tylor 1881: 405.

¹¹ Pehrson 1954.

¹² Briggs 1970.

¹³ Bogoras 1909.

is, hogy a gyűjtögető-vadász társadalmak Észak-Amerikában egy olyan nyelveken, ökológiai rendszereken átívelő viszonylagos egységességet képviseltek, amely leginkább különféle csoportok átjárható, laza szövetségeként volt értelmezhető, és amelyen belül az egyes csoportokat jelképező totemállatok (a medve, a hód és a jávorszarvas) mindenhol meglepő egyöntetűségben voltak megtalálhatók.¹⁴

Marshall Sahlins Fiji-n végzett kutatása már nemcsak arra hozott példát, hogy a lehetséges rokonok között miképp lehet válogatni, hanem arra is, hogy maga a rokonság ténye, fennállása is változékony, helyzetfüggő:

„Tegyük fel, hogy van két ember: az egyik a rokonod, a másik meg nem. Melyikükhez fordulnál segítségért? A válasz így hangzott: – Természetesen a rokonomhoz mennék. Ám ha ő nem tudna nekem segíteni, a másik meg tudna, akkor abból megtudnám, hogy valójában ő a rokonom.”¹⁵

A választás lehetőségével, az elfolyó határokkal, a rokoni csoportok képlékenységeivel igen sokáig nem tudott mit kezdeni a társadalmi rendszerek működését feltárni kívánó rokonságközpontú antropológiai kutatás. Éppen ezért a kognatikus, bilineáris rendszerekkel szemben az volt az egyik legfontosabb módszertani problémája a kutatóknak, hogy azok nem alkalmasak zárt rokoni csoportok fenntartására, és ezért nem képesek stabil vázat adni a helyi társadalmaknak.¹⁶ Következésképpen minden ilyen rendszer valamiképpen *átmeneti*; esetleg egy korábbi (jól működő) unilineáris rendszer maradványaként értelmezhető. Robin Fox rokonságméleti munkájában meglehetősen egyértelműséggel érvel amellett, hogy a bilineáris és kognatikus rendszerek a korábbi matrilineáris rendszerek partilineáris rendszerekké való átalakulásának egyik állomásaként értelmezhetők. Tehát, ahol a matrinenemzetségek (a megváltozott lakóhelyválasztás vagy a férfiakhoz kötődő gazdasági egységek miatt) meggyengülnek, ott lassan megnő a patrilineárisan szerveződő csoportok jelentősége.¹⁷

Mindezeket a példákat (még az 1970-es évek előttről) azért hozom fel, mert dacára annak, hogy a rokonságkutatásban még nem bontakozott ki az a robosztus kritikai fordulat, amelyet a pápua új-guineai felföldről származó új gyűjtési adatok hoztak, már számos kutatás rámutatott arra, hogy nem célravezető zárt rokoni csoportokban és rendszerekben gondolkodni. Tehát a rokonság széleskörű (gazdasági, ökológiai, lokális stb.) beágyazottságára és rugalmasságára utaló adatok sokasága volt ismert már az „új rokonságkutatás”¹⁸ megjelenése előtt is a nemzetközi antropológiában.

Ezek az ismeretek azonban nem ingatták meg a rokonság vizsgálatának azt az aprólékosan kidolgozott rendszerét, amely az 1940-es éveket követően a legalkalmasabb kutatói paradigmának tűnt, és amely a zárt rokoni csoportokra, illetve a közöttük fennálló (pl. házassági, gazdasági és kereskedelmi) kapcsolatokra összpontosított.

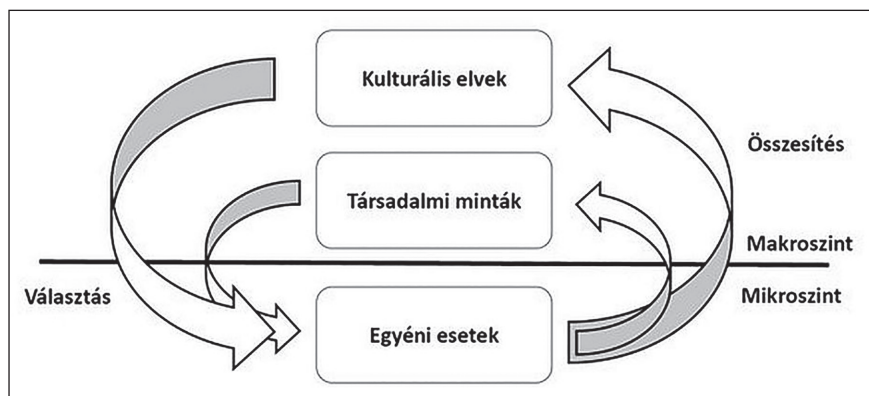
¹⁴ Tooker 1971.

¹⁵ Sahlins 1962: 204.

¹⁶ Radcliffe-Brown 1950.

¹⁷ Fox 1967.

¹⁸ Franklin – McKinnon 2001.

1. ábra. Fredrik Barth javaslata a rokonság mikro- és makroszintjének kutatására¹⁹

A rokonság ezen hagyományos (leszármazásra, házasságra illetve a viszonylag zárt, állandó rokoni csoportokra tekintettel levő) vizsgálati módszere Pápua Új-Guinea hegyvidéki területeinek kutatása során azonban (nem kis zavart okozva) alkalmatlannak, de legalábbis problematikusnak bizonyult.²⁰ E közösségekben ugyanis a leszármazáson alapuló rokonsági csoportok a hagyományos terepmunka módszerek és értelmezési keretek alkalmazásával (pl. genealógiai módszer) feltárhatatlannak bizonyultak.²¹ Az egymás után feltárt illékony, és egyúttal az egyéni döntések számára tág teret engedő társadalmi rendszerek kérdőjelként álltak szemben a zárt rokoni csoportok alapján felvázolt társadalmi architektúrákkal.²² Ezen adatok fényében az antropológusok sokaságát mindinkább foglalkoztató kérdés az lett, hogy az egyéni döntések és stratégiák sokaságából miképp épülhet fel bármilyen rokonsági rendszer.²³

Fredrik Barth a brit szociálintropológia strukturális elemekre összpontosító társadalomvizsgálatának módszereivel szemben amellet érvelt, hogy az egyéni esetek bemutatása, adatolása nem használható mechanikusan a társadalmi minták, és azokon keresztül a rokonság szervezőelveinek feltárására. Hasonlóképpen, a társadalmi minták és szabályok valójában önmagukban nem magyarázzák az egyéni döntések szerkezetét. Sokkal inkább arról van szó – folytatta a gondolatmenet Barth – hogy az egyéni esetek, valamint a szabályok és mintázatok egymással dialektikus viszonyban állnak, és e viszonyoknak kölcsönös mozgatórugói az egyéni döntések, illetve az esetek sokasága által formálódó minták és elvek.

A rokonsági kapcsolatokat tehát Barth megítélése szerint nem rendszerszerű mechanikus sémák irányítják, e kapcsolatok sokkal inkább egy olyan (közösségenként eltérő tágasságú) térben működnek,²⁴ amelyen belül az egyes személyek választási le-

¹⁹ Barth 1975: 10.

²⁰ Barnes 1962; La Fontaine 1975.

²¹ Bamford 2007.

²² Sahlin 2013.

²³ Barth 1975: 5.

²⁴ vö. Meyer Fortes „domain” fogalmával: Fortes 1969: 95–100.

hetőségekkel rendelkeznek. E választások sokasága, ökonómiája pedig folyamatosan formálja a fennálló sémákat.

Bodrogi Tibor szemlélete tehát az 1960-as években még szinkronban volt a kortárs nemzetközi antropológia szemléletével, ám ezt követően számos olyan terepmunka eredmény került az antropológiai rokonságelmélet figyelmének középpontjába, amely az unilineáris leszármazási csoportokra összpontosító kutatási paradigmát jelentős mértékben befolyásolta. A következő fejezetben ezekről, tehát az új-guineai klánokról, a sri lankai pavuláról, és a yapi tabinauról lesz szó.

AZ ÚJ-GUINEAI KLÁNOK, A PAVULA ÉS A TABINAU

Mindhárom, a következő oldalakon bemutatandó példát az köti össze, hogy ezeket a társadalmi formációkat az antropológiai szakirodalom rutinszerűen apaági leszármazáson alapuló rokoni csoportokként azonosította be eleinte, és csak a későbbi alapos terepkutatások mutattak rá arra, hogy e társadalmi csoportok meghatározása korántsem egyértelmű.

A felföldi klánok

Az új-guineai felföldön a „klán” kifejezést leggyakrabban olyan társadalmi formációk azonosítására használták az antropológusok, amelynek tagjai egyes területeket közösen birtokoltak, és akik együtt is háborúskodtak – ezen túl ezek a klánok az exogámia, és a szertartásos cserék (üzleti tranzakciók) társadalmi egységei is voltak.²⁵ A klánok felett rendszerint még felismertek a kutatók egy további, jól elkülöníthető magasabb szintű territorialitást mutató társadalmi formációt is, amelyet a szakirodalomban hol frátriának hol pedig törzsnek neveztek az 1960-as években.²⁶

Azonban a „klánok” agnatikus leszármazási csoportként való meghatározása (amely eljárás a szakirodalom sajátja volt ez idő tájt) meglehetősen problematikusnak bizonyult, hiszen a lokalitás, a klán földjének közös birtoklása/használata legalább annyira fontos szervező ereje volt e csoportoknak, mint a közös leszármazás feltételezése, számontartása.

Andrew Strathern, a térség szakértője, alaposan tanulmányozta a felföldi Új-Guinea klán- és törzsi struktúráit, különösen Mount Hagen térségében. Strathern mellett érvel, hogy a klánidentitás képlékeny és dinamikus, amely gyakran inkább a közös leszármazási mítoszokon alapulnak, mint szigorúan genealógiai kötelékeken. Tehát a klánok inkább társadalmi konstrukciók, mint merev biológiai egységek. Ezzel összhangban kutatásai arra is rámutattak, hogy a klántagság gyakran szövetségeken, lakóhelyválasztáson és rituális kapcsolatokon keresztül formálódik. Nem a biológiai kapcsolatok és agnatikus láncolatok, hanem sokkal inkább a karizmatikus vezetők (*big*

²⁵ Meggitt 1962.

²⁶ Strathern 1971.

men) azok, akik a társadalmi kapcsolatok és hierarchiák szervezésében szerepet kapnak. A *big men*-ek kulcsszerepet játszanak a közösségi kohézió fenntartásában és a klánokon belül, illetve a klánok közötti kapcsolatok irányításában. Emiatt az általa vizsgált területen Strathern a törzsi és klánhovatartozás jellemzően laza és szituációs jellegét tárta fel. Az egyes rokoninak tekintett egységek valójában meghatározott célokat, például háborúskodást vagy nagyszabású rituális cseréket szolgálnak. Mindemellett azt is bemutatta Strathern, hogy a rokonság, a földtulajon és a rituális közösségek egymással szorosan összefonódnak. Vagyis a statikus társadalmi entitások helyett sokkal inkább mozgékony és képlékeny csoportokban érdemes gondolkodni Pápua Új-Guineában.²⁷

Ez a jelenség nem szűkül le egyetlen följrajzi egységre. Silverman a mikronéziai banabák vizsgálata kapcsán azt jegyzi meg, hogy a vér és a föld *egyszerre* és *egyaránt* szimbóluma a klánbeli szolidaritásnak és identitásnak.²⁸ Amennyiben valaki egy másik csoportba (klánba) kerül, és már nem rendelkezik földterülettel az eredeti csoportjában, úgy az a személy eredeti klánjának (a továbbra is fennálló leszármazási kapcsolatainak dacára) már de facto nem tagja. A banaba példa nem egyedülálló, számos más kutatás is rámutatott arra, hogy a korábbi területén földtulajdonnal már nem rendelkező, egy másik „klán” földjén élő személy klánhovatartozása törvényszerűen megváltozik.²⁹ Vagyis a lokalitás (ebben az esetben) felülírja a „vérségi” kapcsolatot.

A föld (és annak elfogyasztott terményeinek sokasága) ugyanis ugyanolyan mértékben átjárja az emberi testet, mint a leszármazás által közvetített vér, sperma, csont, vagy más testileg közvetített anyagi szubsztancia. Ez mind a maringoknál, mind a melpáknál jól adatolt jelenség.³⁰ Vagyis a klánidentitás jelentős mértékben kötődik az egyén *testéhez*, és ahhoz, hogy miképp, milyen anyagi minőségekből formálódik/épül újra napról-napra az egyén. Az egyénben összpontosuló emberi szubsztanciák (ondó, vér, tej) azonban csak az egyik elemét alkotják a testnek. A másik forrása az emberi test megképződésének a mindennapos táplálkozás. Ennek során az együtt élő, lokális csoport tagjai egy adott földterület anyagi minőségeit építik be folyamatosan a testükbe. A két lehetőség – ahogy azt Roy Wagner a daribik esetében leírja – akár egybe is eshet (pl. az apaági nagybácsik húsának elfogyasztásával).³¹

Ekképpen az emberi test felépítése változatos forrásokra támaszkodhat, és ezáltal egy személy akár több klánnak is tagja lehet.³² Esetleg az is előfordulhat, hogy élete során több alkalommal megváltoztathatja klánhovatartozását. Mindezek tükrében jogosan merül fel az a kérdés, hogy az új-guineai példák sokasága mit támaszt alá? Azt, hogy a területi hovatartozás hozza létre a rokonságot – és ez esetben a rokonság kifejezést erősen kulturalista értelemben érdemes használni? Esetleg azt, hogy a területi hovatartozás *is* létrehozhat rokonságot? Vagy feltehető az, hogy mind a territorialitás, mind a leszármazás valójában csupán következménye, felszíni jelensége a testet felépítő szubsztanciák áramlásának? Akármelyik megoldás áll is fenn – és erre az új-gui-

²⁷ Strathern 1971.

²⁸ Silverman 1971.

²⁹ Strathern 1975: 25–30.

³⁰ Rappaport 1967.; Strathern 1972: 222.

³¹ Wagner 1967: 145–146.

³² Langness 1964: 170.

neai felföld kutatásának elmúlt évtizedei sokféle megoldást nyújtottak – meggyőzően lehet amellett érvelni, hogy a klán nem tekinthető (legalábbis ezen a területen) egyszerűen agnatikus rokoni csoportnak.³³ Sokkal inkább egy két- vagy többarcú jelenség, amelyet hol így, hol úgy értelmeznek a helyiek, egyéni döntéseiknek megfelelően.

A pavula

A következő példa Dél-Ázsiából származik. Edmund Leach részletekbe menő mikrokatást hajtott végre Sri Lanka északi részén 1954-ben. A terepmunkáját egyetlen közösségben, egy Pul Eliya nevű faluban végezte, ahol ebben az időben mindösszesen 146 ember élt.³⁴ A kötetben foglalt számosított adatok tehát nem általános értékek, átlagok, hanem minden esetben egyénekre/esetekre lebontható adatfelvételek. A kutatás célja nem az volt, hogy egyes antropológiai elméletek, Sri Lankára vonatkozó társadalomelméleti konstrukciók érvényét mérlegre tegye, hanem az, hogy terepközi leírások által értse meg – mintegy tiszta lappal indulva – a helyi társadalmi formációk működését. Erre ez a viszonylag zárt és kicsiny faluközösség kiválóan alkalmas volt. Ahogy Leach fogalmazott, Pul Eliya leírása a korábbi térségbeli falumonográfiákkal szemben nem egy ideáltípust kívánt megjeleníteni, hanem minél aprólékosabb adatokkal kívánta „elméletmentesen” megragadni a helyi társadalmi valóságot.³⁵

Ez a törekvés aprólékos földbérleti, földhasználati, lakóhelyválasztási leírásokat eredményezett, amelyek által egyes személyekre lebontva mutatta be Leach az egyéni életstratégiák szerepét, hatókörét a helyi társadalomban. A rögzített terepmunka-adatok által átfogott időtáv két-három generációra terjedt ki, a legnagyobb időintervallum pedig, amelyre a kutatás során feltárt adatok még következtetni engedtek, 65 év.

A Leach alkalmazta megközelítés egy olyan induktív érveléssel járt együtt, amely kiválóan alkalmas volt arra, hogy a korábbi, általánosnak vélt elméletek érvényét mérlegre tegye. Vagyis – egyfajta popperianus ismeretelméletet követve – egyéni példák sokaságát kívánta Leach szembeállítani a már ismert hipotézisekkel, általános elméletekkel. Nem saját társadalomelméleti konstrukciót kívánt létrehozni, hanem a korábbi elméletek teherbíróképességét kívánta latra tenni.

Az egyik ilyen elmélet a pavulára vonatkozott. A térségre vonatkozó szakirodalomban – amelyet Leach a kötetben részletekbe menően számba vesz – rendre rokoni/leszármazási csoportként kezelt „pavula” Leach értelmezésében, és adatgazdag elemzésében új színeket nyert. Rámutatott arra, hogy a pavula lényege valójában a közös földtulajdon és a munkamegosztás. Emiatt a pavula rugalmas struktúrájú, és tagjait nem csupán vérségi, hanem termelési, jogi és szimbolikus kötelékek is összefűzik. Voltaképpen egy olyan szociális és gazdasági háló a pavula, amelynek az alapja sokkal

³³ Hasonló következtetésre jutott Bodrogi Tibor tanítványa Vargyas Gábor is, a brúk között végzett terepmunkájának tanulságait levonva. Ő amellett érvelt, hogy a rokonság és a lokalitás szükség-szerűen összefügg egymással, hiszen az egyes emberek egyszerre születnek bele egy lokális és egy leszármazási csoportba. Vargyas 2008: 107–122.

³⁴ Leach 1961.

³⁵ Leach 1961: 5.

inkább a lokalitás, a szükség esetén rendelkezésre állás, mintsem a leszármazás, vagy éppen a házasság.

„Egy ember hatékonyan működő pavulája azon rokonaiból áll, akik egy adott időpillanatban szövetségesként mozgósíthatók, és az időtényező ez esetben igen fontos. A valódi pavula összetétele tehát nem rögzül egyszer és mindenkorra a születés aktusával, hanem – hasonlóképpen egy politikai párthoz – annak mérete, tagsága, működőképessége a csoport vezető tagjainak kezdeményezőképességének függvénye.”³⁶

És folytatja:

„Tehát, amint azt a munkám elején kijelentettem, Pul Eliya egy olyan társadalom, amelyben a lokalitás, és nem a rokonság az alapja a csoportegyütműködésnek. Ez egy nagyon egyszerű, és szinte magától értetődő kutatási eredmény, amelynek azonban nagyon fontos következményei vannak az antropológiai elméletekre, és az antropológiai módszertanra nézvést”³⁷

Edmund Leach fel is teszi a kötet összegző fejezetében a kérdést – hogy ha egy aprólékos gazdasági, termelési és tulajdoni viszonyokra vonatkozó elemzés Sri Lankán képes volt zárójelbe tenni a rokonságnak, mint a társadalmiság önálló mezejének gondolatát, akkor vajon mit lehet általában állítani a rokonság és a gazdasági egységek, üzemek összefüggéséről? Vajon csak a brit szociálantropológusok fejében léteznek a bonyolult felépítésű rokonsági rendszerek, és a valóságban a rokonság nem is tekinthető egy önálló jelenségcsoportnak? Vajon a rokonsági jelenségek háttérében valójában gazdasági stratégiák állnak?

A tabinau

Erre a kérdésre radikális választ adott David Schneider 1984-ben. Terepmunkáját azonban még Leach előtt végezte Yap szigetén két részletben,³⁸ közvetlenül a második világháborút követően; és habár a két terepmunka időben közel állt egymáshoz, a sziget társadalmiságának eltérő arcait tárta fel.³⁹

Schneider első elemzése szerint a tabinau-k Yap szigetén patrilineárisan szerveződő leszármazási csoportok voltak.⁴⁰ Később azonban egyre inkább átértékelte ezt a korai következtetését.⁴¹ Ennek oka pedig az volt, hogy a terepmunka adatainak egyre részletesebb elemzése a tabinau újabb és újabb arcát tárta fel számára a szakirodalmi hagyományokra támaszkodó első értelmezéseivel szemben.

³⁶ Leach 1961: 111.

³⁷ Leach 1961: 301.

³⁸ Bashkow 1991.

³⁹ Itt fontosnak tartom közbevetni, hogy Bodrogi Tibor minden bizonnyal ismerte Schneider tanulmányait, hiszen yapi anyagra maga is hivatkozott társadalomelméleti munkájában: Bodrogi 1961: 27.

⁴⁰ Schneider 1953.

⁴¹ Schneider 1962.

Második, 1948-ban befejezett terepmunkája során figyelt fel először Schneider arra, hogy a helyi patrilineáris leszármazási csoportok nem függetleníthetők a földtulajdon-viszonyoktól és a mezőgazdasági üzemektől. A tabinau-k ugyanis olyan közös földtulajdonnal rendelkező és azon gazdálkodó, területhez kötött közösségek Yap-on, amelynek középpontjában a *citamangen* („apa”) és a *fak* („fiú”) személye között fennálló kapcsolat áll. Ezt a kapcsolatot apa-fiú viszonyként értelmezték korábban, ám fontos hozzátenni azt, hogy az apa-fiú viszony egy olyan rendszerben értelmeződött Yap-on, amelyben a nemzés, a biogenetikai kapcsolat jelentősége másodlagos volt.

A yapiak Schneider által 1947-ben és 1948-ban leírt nézetei szerint ugyanis a közsülésnek nem volt hatása a fogantatásra. A fogantatás a boldog összemlemek által a nőknek adott jutalom volt. Ezek a szellemek voltak azok, akik a nemzésnél közbeavatkoztak, akik egy arra érdemes nőt gyerekáldással jutalmaztak meg. Az apa és a gyermek közötti köteléknek tehát csak halványan volt közvetlen biológiai tartalma. Ez az ideológia még Schneider terepmunkájának idején 1947-ben sem változott meg gyökeresen. Vagyis, az apai leszármazás gondolata Schneider kutatásainak idején csekély mértékben épült be a patrilineáris(nak tételezett) rokoni csoportok ideológiájába a Yap-szigeteken.⁴²

Ennek megfelelően a tabinau esetében sem a leszármazási kapcsolat állt a *citamangen* és a *fak* közötti kapcsolat középpontjában, hanem a gazdasági egység továbbvitele, a tabinauhoz tartozó földterület megtartása. Igen gyakran valóban biológiai apa-fia kapcsolat állt fenn e két személy között, de – ahogy Schneider rámutatott – igen gyakran nem, és a leszármazási kapcsolat megléte véleménye szerint a gazdasági egység fenntartásához képest másodlagos volt. A tabinau patriágazatként való merev értelmezése – érvelt tovább Schneider – sokkal inkább az ő antropológusi szemléletéről árult el valamit, mintsem a Yap szigetekiek közösségéről.

„A yapiak 1947-48-ban a tabinauról, a citamangenről, a fakról és egyebekről beszéltek. Ezeket a kifejezéseket le kellett fordítanom angolra, és ezt meg is tettem, így született meg az első leírás. De a terepi feljegyzéseim egyértelműek. A yapiak a tabinauról beszéltek. Mivel antropológiát tanultam a Cornell, a Yale és a Harvard egyetemeken, megvizsgáltam ezeket a kifejezéseket, megismertem a tabinau felépítését, tagjait, a vele kapcsolatos szabályokat, és előálltam a „patrilineage” és a „patrilocal extended family” fordításokkal. Tehát az, amit a yapiak valójában mondtak és tettek, az átment a fordítógépemen, ám a fordítógépet a Yale-en Murdock rokonságról tartott kurzusa, Sharp rokonságról tartott előadásai a Cornellen, és ezek mellett Morgan, Rivers, Malinowski és Radcliffe-Brown írásai, valamint az antropológiáról és a primitív társadalmak felépítéséről szóló monográfiák és szövegek sokasága formálta. Amit a yapiak mondtak és tettek, azt feltételezések és előfeltevések egy jól kidolgozott és strukturált összességén keresztül értettem meg. Szorgalmas, meglehetősen jól képzett végzős hallgató voltam; még a patrilineage és a patrilocal extended family közötti különbséget is meg tudtam különböztetni.”⁴³

⁴² Schneider 1962.

⁴³ Schneider 1984: 58–59.

A tabinau jelenségek köre egyszerre tartalmazza a rokonsági rendszer, a mezőgazdasági üzem, a vallási közösség és egy sereg más funkció vonásait. Schneider korai leírásaiban még amellet érvelt, hogy mindezen egyéb vonások a rokonság számontartásából *következnek*. Későbbi elemzéseiben azonban ártértékelve ezt a feltételezést, sokkal inkább a mezőgazdasági üzemet, a földhasználatot és a munkamegosztást helyezte a tabinau jelenségek körének középpontjába. Ezekből a funkciókból következtek aztán a rokonsági, vallási-szertartásos és egyéb kapcsolatok.

Schneider életműve jelentős hatást gyakorolt az antropológiára, és nagy mértékben hozzájárult az úgynevezett kulturalista rokonság-kutatások kibontakozásához. Ezen iskola képviselői meglehetősen következeteséggel amellet érvelték, hogy minden jelenséget a maga rendszerében érdemes megérteni, és a legtöbb, amit a tabinau jellegű helyi fogalmakról állítani lehet az az, hogy azok mit jelentenek a helyiek számára. Az antropológus feladata pedig ezen helyi értelmezések reprezentációmentes (vagyis a saját fogalmi rendszerének használatától mentes) leírása.

Amint arra a továbbiakban saját terepmunka tapasztalataim alapján rá kívánok mutatni, a rokonság kutatásában e paradigma alkalmazása két nehézséggel jár. Egyrészt nehezen tud mit kezdeni az egyes társadalmi jelenségek (rokoni csoportok) időbeliségével, és azzal, hogy azok jelentése, hatóköre, beágyazottsága – igen gyakran külső hatásokra – folyamatosan változik. Másrészt egyes társadalmi csoportokat, és/vagy viselkedési mintákat (helyi) konstrukcióhoz, fogalmakhoz kötve áthelyezi a merev szerkezetek középpontját, és a leszármazási kapcsolatok helyett valamely más nagyobb rendezőelvhez igazítja. Habár ez a rendezőelv nem az antropológia analitikus nyelvezete által létrehozott fogalmi rendszerekből származik, mégis leggyakrabban olyan konstrukciókat hoz létre, amelyben az egyéni választások olykor elsikkadnak. A következő fejezetekben arra kívánok rámutatni, hogy az antropológus nincsen kivételezett helyzetben, az egyes társadalmi csoportokat (rokoni csoportokat) nem csupán ő láthat így is meg úgy is – hanem a helyiek is. Ebből pedig az következik, hogy például a patrinenmzetségek plurális értelmezése nem anomália, hanem egy teljesen természetes jelenség.

Ez a megközelítés azonban azt az ismeretelméleti problémát veti fel, hogy vajon mit írhat le, mire következtethet egy-egy kutató az általa megélt, lejegyzett tereptapasztalatokra alapozva? Továbbá: milyen általános, elméleti következtetéseket vonhat le a kutató a változatos (olykor egymásnak ellentmondó) gyakorlatok és döntési stratégiák megfigyelése alapján? Ha sem az analitikus nyelvezetben, sem a helyi kategóriákban nem lehet lehorgonyozni egy-egy társadalmi csoport (valódi?) jelentését, akkor mit tudunk róluk mondani?

ROKONSÁG ÉS TERMELÉSI VISZONYOK JAKUTIÁBAN

Mielőtt ezzel az ismeretelméleti problémával foglalkoznánk, röviden be szeretnék mutatni egy, a fent röviden ismertetett példákhoz sok szempontból hasonló jelenséget Jakutiából. Ez pedig az *agha uuha* és az *ije uuha* jelensége. Vagyis egyszerű tükörfordításban az apai és az anyai ágazatokról/nemzetségekről szeretnék írni.

Az előbbi a néprajzkutatók patrilineáris ágazatként, az utóbbit pedig a matriarchátus maradványának tekintett rejtett matrilineáris ágazatként értelmezték.⁴⁴

Ahhoz, hogy e két fogalom megértéséhez közelebb juthassunk, a Bodrogi Tibor javasolta megközelítés szerint két szempontot igyekszem érvényre juttatni az elemzés során: egyrészt a termelési viszonyokat veszem szemügyre, másrészt a történelmi kontextust vizsgálom meg.

Kezdjük a termelési viszonyokkal! A nagyjószágtartó szahák gazdálkodásának kulcsát a tajgában elszórva megjelenő termokarsztos süllyedékek, az *alaas* rétek jelentik. A réteken tenyésző lágyszárú vegetáció kaszálót ad a téli takarmányozáshoz, illetve legelőt a nyári külterjes állattartáshoz. Az *alaas* réteken rendszerint háromféle vegetációs zóna figyelhető meg: vizes élőhely, nedves gyeper és száraz gyeper, amelyek mindegyike koncentrikusan helyezkedik el az *alaas* központjában lévő tó körül.⁴⁵ Az egyes vegetációs zónák növényei eltérő mértékben alkalmasak takarmányozásra, és ezt a szahák jól ismerik is.⁴⁶ A három vegetációs zóna határa az *alaason* található tó vízszintjének ciklikus emelkedésével és süllyedésével folyamatosan változik, így a begyűjthető széna mennyisége, minősége és elhelyezkedése is éves ingadozást mutat.⁴⁷

Az *alaas* rétek tajgabeli, szigetszerű jelenléte meghatározza, hogy ki használhatja, birtokolhatja a réteket, és az azokon található kaszálókat. Aki ugyanis szénát gyűjt a kaszálókról, az ki tudja teletetni a szarvasmarhát a szubarktikus környezetben nyolchónapnyi hosszúságú takarmányozási időszakban. A téli takarmányozáshoz szükséges többtonnányi szénát pedig senki nem kívánja télen messzire szállítani. Egészen a kollektivizálásig ez volt a vagyoni, a gazdagság mércéje. Aki több kaszálót használt, az több jószágot tudott kiteletetni, és ezáltal nagyobb hús- és tejhaszon fölött rendelkezett.⁴⁸

A kaszálók birtoklása mellett a mezőgazdasági üzemek méretének egy másik alapvető meghatározója a teheneket megtermékenyítő bikák nevelése volt. Ehhez fontos tudni azt, hogy a terepmunka-adatok tanúsága szerint átlagosan 150 tehenre számoltak egy bikát a szaha háztartások.⁴⁹ Vagyis a 150 tehen kitelettetésére alkalmas méretű közeli kaszálókon osztozkodó háztartások egy viszonylag összehangolt gazdálkodást folytató csoportot alkottak, amelyet elsősorban a bika közös tartása kapcsolt össze, és amelyet szaha nyelven *tüölbe*-nek neveznek. Méretében ez hozzávetőlegesen 12-18 együtt gazdálkodó háztartást jelentett.⁵⁰ Az egymással együttműködő mezőgazdasági csoport méretét tehát az *alaas* rétek, a kaszálók kiterjedése, a begyűjtött takarmány mennyisége, ezáltal a tehenek száma, és végső soron a bikák eloszlása, birtoklása határozta meg.

Ez a rendszer egészen a kollektivizálásig a szaha nagyjószágtartás működőképes és fenntartható keretét jelentette. Sőt, időben, még azon túl is, hiszen eleinte (az 1920-as évekig) a kollektív mezőgazdasági üzemek létrehozása csupán csekély mértékben vál-

⁴⁴ Tokarev 1945.

⁴⁵ Desyatkin 2008.

⁴⁶ Mészáros 2020.

⁴⁷ Usanova – Perfil'eva 1966.

⁴⁸ Pavlinov – Vitashevskij – Levental' 1929.

⁴⁹ Rascvetaev 1932.

⁵⁰ Mészáros 2013: 95.

toztatta meg a gazdálkodó családok életmódját. A háztartások ugyanis ekkor tipikusan a *tüölbék* szerint (a földhasználattal és a téli szállások elhelyezkedésével összhangban) alkottak egy-egy kolhozot. A korai kolhozok ugyanis átlagosan 15–16 háztartásból álltak Jakutiában 1929-ben,⁵¹ a közép-jakutiai I. Bajagantaj *nasleg*⁵² területén (ahonnan a tanulmányomban bemutatott terepmunka-adatok származnak) pedig 15–25 háztartásból.

Röviden, a második világháborúig, amikor a falvakba letelepítés politikája megszüntette a *tüölbék* jelentőségét, a szahák gazdálkodása egészében egy olyan területiális rendszer szerint működött, amelyben a kaszálók és a jószágok megoszlása határozta meg az együttműködő csoportok méretét és működését. A kérdés az, hogy ezek a mezőgazdasági üzemek, együttműködő csoportok milyen viszonyban álltak a rokoni csoportként meghatározott apai és anyai nemzetségekkel? E kérdés megválaszolásához elengedhetetlen a történelmi kontextus számbavétele.

A kaszálók birtoklásának, használatának története a 17. század kezdetétől kezdve szorosan összefügg azzal a kérdéssel, hogy a szahák szállásterületeit bekebelező orosz állam milyen módon kívánta ellenőrizni és megadóztatni a fejlett rétgazdálkodást folytató szahákat. Az 1600-as évek első feléből származó, Jakutiában keletkezett, az orosz közigazgatás által létrehozott peres iratok és lejegyzett panaszok arra utalnak, hogy a 17. század elején kiscsaládi gazdálkodás mellett a kaszálók árúk voltak, amelyeket egymás között adtak-vettek a szaha családok. Ezt a rendszert szüntette meg fokozatosan az orosz állam által érvényre juttatott adóztató gazdaság rendszer, amely eleinte a prém beszolgáltatásán, majd 1822-t követően pénzalapú földbérleti rendszeren alapult. Tehát a szahák a saját területeiket innentől kezdve visszabérelhették az orosz államtól.⁵³ A kérdés tehát az, hogy milyen területiális egységek és társadalmi csoportok szerint adminisztrálta az állam ezt a visszabérlést?

A szahák társadalmi csoportjaira vonatkozó első orosz nyelvű leírások a 17. és a 18. században hol a *volost*⁵⁴ hol az *ulus*⁵⁵ kifejezést használták a közösen, egy csoportban (prém)adót beszolgáltató szaha közösségek leírására. Ezek az egységek valójában közigazgatási kategóriák voltak, és arra vonatkoztak, hogy kik által (milyen helyi vezetők segítségével) és miképp (milyen adóbeszolgáltatási rendszerben) volt képes elérni adóalanyait az orosz állam. Ez a szóhasználat az 1822-es Mihail Szperanszkij-féle reformok után eltűnt,⁵⁶ ezt követően Közép-Jakutiában az orosz állam határokkal rögzített *lokális* csoportokat (*nasleg*) igazgatott. A viszonylag magas közép-jakutiai népsűrűség, a kompakt szállásterületek, valamint az istállózó rétgazdálkodáson alapuló marhatartás a *nasleg*ek területén lehetővé tette azt, hogy egyes szaha helyi vezetők (szaha nyelven *tojonok*) ellenőrzésük alatt tartsák az állami földbérleti rendszer

⁵¹ Kolesov 1931: xvi.

⁵² A *nasleg* egy jakutiai közigazgatási egység neve. Egy olyan egységé, amelynek lakosai együtt fizettek be adót az orosz állam számára. A *nasleg* szó az orosz *nochleg* (éjszakázó hely) szaha alakja.

⁵³ Mészáros 2020.

⁵⁴ Ez az orosz szó rendszerint a legalacsonyabb szintű közigazgatási egységet jelölte.

⁵⁵ Ez az orosz terminus a szaha *uluus* szó átvétele. Az *uluus* szó szaha nyelven eredetileg népet, embereket csoportját jelölte.

⁵⁶ *Istorija Jakutskoj ASSR* 1957: 175.

működését és az adó beszolgáltatását.⁵⁷ Ennek oka az, hogy a kaszálók használatát a viszonylag kisméretű területi egységeken belül még képes volt ellenőrizni egy-egy helyi vezető.

A *naslegek*en belül a cári kormányzat által megerősített vezetők olykor még hivatkoztak arra, hogy az általuk igazgatott csoport rokoni alapon szerveződött, azonban a *nasleg* területén lakókhöz nem csak leszármazási kapcsolatok kötötték őket.⁵⁸ Ennek oka az, hogy bármilyen rokoni/leszármazási csoportok is működtek a 19. század elején Közép-Jakutiában, azoknak alkalmazkodniuk kellett az orosz állam adóztató gazdasági rendszere által létrehozott territoriális szerveződési elvhez.

A *naslegek* népességének növekedésével az együtt élő és gazdálkodó csoportok újabb és újabb területeket vontak művelés alá: árterületeket, tavakat és zsombékos területeket csapoltak le és alakítottak át kaszálóvá.⁵⁹ Ezzel a birtokviszonyok (pontosabban földhasználati viszonyok) is fokozatosan átalakultak, hiszen újabb területek kerültek be a *naslegen* belül használt és újra elosztható földalapba. A *naslegek* közigazgatási szempontból egy további alacsonyabb rendű territoriális egységre oszlottak, ezek pedig a nemzetségek (oroszul *rod*, szaha nyelven *agha uuha* = nemzetség) voltak. Vaclav Seroshevskij adatai alapján a 19. század végén Jakutia 188 *naslegéből* csak kettő állt egy „leszármazási csoport” (*rod*) tagjaiból, de arra is találhatunk példát, hogy 43 *rod* alkotott egy *nasleget*.⁶⁰ Vagyis a *rod* (a szó eredeti orosz jelentésével szemben) nem tekinthető tisztán leszármazási csoportnak.

A szahák *agha uuha*k szerinti beosztása adta az adózás háztartások fölötti legalsó közigazgatási egységét. Mivel a kaszálók használata nem volt függetleníthető az adóztató gazdasági rendszertől, ezért az *agha uuha*k működése sem. Az egy-egy lokális adóztatási egységben (tehát *nasleg*-ben) lévő *agha uuha*k egy-egy vezető közvetítésével fizették be az adót az állam számára, és használtak egyes területeket. Egy-egy területen belül a kaszálókat az adóbefizetési képesség szerint és a táj változásának függvényében háromévente újraosztották egy-egy *nasleg*-en belül, ezért a kaszálók rendszerint több tagban, egymástól olykor messze helyezkedtek el. Ez azt is jelentette, hogy nem csupán a *nasleg*, de még az *agha uuha*k területén belül sem helyezkedtek el egymás mellett egy-egy háztartás, vagy annak közeli rokonainak a kaszálói. Másképp fogalmazva a *nasleg*-ek zárt lokális közösségeiben dőlt el az, hogy ki/melyik háztartás mekkora méretű kaszálóhoz jutott. Az adót pedig végső soron háztartásonként fizették a szahák, és háztartásonként szereztek jogot egyes kaszálók használatára. Következésképpen a *naslegen* belül a kiscsaládi mezőgazdasági üzem (*yal*) volt a gazdálkodás alapegysége, és nem valami nagyobb leszármazási csoport.⁶¹

Az I. Bajagantaj *nasleg* területén, a 19. század végén és a 20. század elején négy territoriálisan kötött nemzetséget (*agha uuha*) tartott számon az orosz állam. Ezek: a *Tanda* nemzetség, amely a *nasleg* nyugati területét foglalta el, az *Üöhee Tanda*

⁵⁷ Dolgih 1960: 313.

⁵⁸ Levental' 1929: 242.

⁵⁹ Basharin 1956.

⁶⁰ Seroshevskij 1993: 456.

⁶¹ Slepcev 1989: 20.

nemzetség, amely a *nasleg* déli területeit, illetve a *Tandygy* nemzetség, amely a falu középső és keleti részét ellenőrizte. A negyedik, az *Aldan* nemzetség a ma külön közigazgatási egységbe tartozó Tiit-Arty területén helyezkedett el a 19. században. A továbbiakban ezért csak a Tanda, az Üöhe Tanda és a Tandygy nemzetségeket mutatom be röviden.

A TANDA, AZ ÜÖHE TANDA ÉS A TANDYGY AGHA UUHA MŰKÖDÉSE

A *nasleg* három gazdag családja, vagyis a Zablockijok, a Gotovcevek és a Kalininskijek a *nasleg* területének legjobb (szénagyűjtésre legalkalmasabb) részeit használták, vagyis bérelték vissza az orosz államtól. A Zablockijok ellenőrizték a *nasleg* nyugati részét (Tanda nemzetség), a Kalininskijek a déli területeket (Üöhe Tanda nemzetség), a Gotovcevek pedig a középső, keleti és északi kaszálókat (Tandygy nemzetség). Az egyes nemzetségek élén tehát egy-egy módos, tekintélyes család állt, ám mindez nem jelentette azt, hogy az *agha uuha* tagjai egymás vérrokonai lettek volna.

Agha uuha	Tojon	Család	Fő
<i>Tanda agha uuha</i>	Zablockij	54	205
<i>Üöhe Tanda agha uuha</i>	Kalininskij	90	335
<i>Tandygy agha uuha</i>	Gotovcev	84	332

1. táblázat. Agha uuhák I. Bajagantaj naslegben a kollektivizálás előtt.⁶²

1917-ben a *nasleg* területén hét százalék volt a gazdagoknak és családtagjaiknak aránya a népességen belül. Az összes többi háztartás (hiába is tartozott ugyanabba az *agha uuhába*) külön gazdálkodott. A három leggazdagabb család, és azok rokonsága a kaszálók 49 százalékát birtokolta. A szegények⁶³ aránya 51% volt; 58 háztartás pedig egyáltalán nem birtokolt földet.⁶⁴ 1917-ben három *agha uuha*, volt a *nasleg* területén. A korabeli adatok alapján azok, akik kevesebb, mint tíz marhát tartottak (vagyis húsz tonna szénánál kevesebbet takarítottak be), igen kicsi és elaprózódott kaszálókról gyűjtötték be a teleltetéshez szükséges takarmánymennyiséget. Ez az elaprózódás azt is jelentette, hogy sok esetben az egyes *tüölbék*ben együtt gazdálkodó, együttműködő csoportok összetétele sem volt hosszú távon állandó.

⁶² *Bajagantaj uonna Bajaganatajdar* 2009: 35.

⁶³ Szegénynek az összeírásokban az számított, aki nem fizetett földadót (*ölbüge*), és ezért nem járt neki kaszáló a *nasleg* földjéből, vagy az, aki csak negyedrésznyi vagy kis földadót (*tüing ölbügete*) fizetett. Az ilyen családok rendszerint öt vagy kevesebb marhával rendelkeztek.

⁶⁴ *Bajagantaj uonna Bajaganatajdar* 2009: 21.

A betakarítás éves mennyisége I. Bajagantaj naslegben, 1917-ben	0–5 tonna széna	5–10 tonna széna	10–20 tonna széna
Háztartások száma	44	81	20
Kaszálók száma	298	740	259
Átlagos kaszálós szám	6,7	9,1	12, 95
Összes földterület (ha)	171, 92	606,5	246
Átlagos kaszálóméret (ha)	0, 585	1,22	1,05

2. táblázat. Fölbirtok viszonyok I. Bajagantaj naslegben a kollektivizálás előtt.⁶⁵

Az adatok alapján az látható, hogy a szaha istállózó nagyjószágartartás szibériai keretek között igen kis területen belül valósult meg. Ezeket a területi kereteket pedig az orosz állam adminisztrációs intézkedései és az ökológiai, gazdálkodási adottságok teremtették meg. A *naslegeken* belüli *agha uuha* gazdálkodását a *tüölbék* (vagyis közeli kaszálókra osztozó együtt gazdálkodó háztartások) határozták meg. Egy-egy *agha uuha* belül több *tüölbé* volt megtalálható. I. Bajagantaj esetében a Tanda *agha uuha*ban négy ilyen *tüölbé* volt. Mindegyik *tüölbé*ben pedig téli és nyári szállások helyezkedtek el. A szállások között a férfiak mozogtak, a nők kevésbé. Emiatt akik nagyobb területeket birtokoltak, például egy *agha uuha* vezetője, olykor akár 20-30 tagban is kezelték a kaszálóikat, amelyek esetenként egymástól 50-60 kilométer távolságra is eshettek, és amelyek így akár több *tüölbé*ben is elhelyezkedhettek.

A területre kötődő <i>tojon</i> és <i>agha uuha</i> a cári közigazgatásban	A kollektivizálás előtti téli szállások <i>tüölbék</i>
Zablockij <i>Tanda agha uuha</i>	Tan'n'arang,
	Manchaarylaakh
	Sytygan
	Kyttaajy
Gotovcev <i>Tandygy agha uuha</i>	Ulakhan alaas
	Mungur Khatyng
	Bulgun'n'akhtaakh
	Üöhee alaastar
Kalininskij <i>Üöhee Tanda agha uuha</i>	Mokhsogholookh,
	Düöde,
	Balaghannaakh
	Küörüme

3. táblázat. Az együtt gazdálkodó csoportok az egyes *agha uuha*-kon belül (saját táblázat)⁶⁵ Gabyshev 1929: 14.

Ezekben az esetekben az *agha uuha* vezetője külön mezőgazdasági üzemeket, szálásokat tartott fenn az egymástól távol eső tüölbékben, ahol esetenként külön-külön feleségei lehettek.

Az egy feleség házanépéhez kapcsolódó közösen gazdálkodó csoport alkotta az *ije uuha* magját. Ez a helyi értelmezés azt is feltételezi, hogy az *ije uuha* voltaképpen az *agha uuha* részét képezte. Az *agha uuha* nagyobb, az *ije uuha* kisebb társadalmi egység volt. Tehát az *ije uuha* nem tekinthető önálló társadalmi egységnek, nem anyai nemzetiség volt, hanem sokkal inkább az *agha uuha* része. Egy-egy szaha rendszerint egyszerre volt egy *ije uuha* és egy *agha uuha* tagja. Ennek oka pedig az, hogy sem az *ije uuha* sem az *agha uuha* fogalma nem függetleníthető az *alaas* rétektől és a *tüölbék*től, ahogy az orosz állam működésétől sem. Röviden, az *agha uuha* két meghatározója közül az egyik „felülről” az állami adminisztráció és adóztatás felől (*naslegek*), a másik pedig „alulról”, tehát az *alaas* rétek jelentette gazdálkodási logika szerint (*tüölbék*) formálta azt, hogy egy-egy közösségben mit is jelentett, hogyan épült fel, miképp működött egy-egy *agha uuha*. A leszármazási szempontok ehhez képest másodrendűek voltak.

E társadalmi csoportok ugyanakkor nem volt mentesek a rokonság, a leszármazás ideológiájától sem, dacára annak, hogy nem hoztak létre zárt, unilineárisan szerveződő agnatikus csoportokat. Ennek oka az, hogy a helyi társadalmi rendszerben más szerepet töltöttek be. Hogy milyen szerepet, arra a következő fejezetben kívánok magyarázatot keresni.

AGHA UUHA, CSALÁDNÉV, TEKINTÉLY

Tandában (tehát abban a faluban, amely a falvakba telepítés, vagyis a második világháború után jött létre I. Bajagantaj nasleg területén) sok olyan ember viseli ma a Zablockij családnévet, akinek vérszerinti kapcsolata nincsen a forradalom előtti *agha uuha* vezetőivel. Sőt, igen gyakran egymással sem. Továbbá, a 2000-es évek elején olyan emberek is rendelkeztek a *tüölbék* területeinek használati jogával, akik korábban nem éltek, nem gazdálkodtak ott – ám azonos családnévükre hivatkozva jogot formáltak egy-egy bogyógyűjtő-hely, vagy tó használatára.

Az orosz vezetéknévek a 19. századtól kezdve épültek be a szaha rokonsági rendszerbe. E nevek ugyanis örökíthetők voltak. Így azok egy-egy rokoni csoport örökségévé és identitásának alkotóelemévé válhattak. Jakutiában a helyi vezetők családnévei több okból is igen alkalmasak voltak arra, hogy ne csak az állam számára tegyék lehetővé a vezetők beazonosítását, hanem identitásképző elemként fontos társadalmi szerepet töltsenek be a *naslegek*ben. Egyrészt formai szempontból általában is (I. Bajagantaj esetében pedig bizonyosan) jól megkülönböztethetők a helyi vezetők vezetéknévei a többi vezetéknévtől. Míg a vezetők nevei orosz (elsősorban orosz származású vezetéknévek átvételei, pl. Gotovcev, Zablockij, Kalininskij), addig a többi vezetéknév leggyakrabban vagy egy utónévből származik (pl. Vasilev, Egorov, Petrov)⁶⁶, vagy

⁶⁶ Ezek a nevek valóban utónévekből származnak, hiszen a keresztelést végző pópák rendszerint saját utónévükből képezték a megkeresztelt szahák vezetéknéveit. Samsonov 2000: 51.

félig-meddig pejoratív jellegű orosz szavakból etimologizálható, mint a Krivoszapkin ('ferdesapkájú'), Slepcev ('vak'), esetleg egy szaha szóból Tordujanov ('sajtár'). Így a helyi vezetők (tojonok) vezetéknevei dinasztikus jelleget öltöttek. Ezáltal a vezetők-höz kapcsolható vezetéknevek nemcsak leszármazási viszonyt, hanem egyfajta érték-hordozót is jelentettek.

A szahánál a 18. századtól kezdve az örökbeadásnak, örökbefogadásnak igen gazdag és bonyolult rendszerei működtek,⁶⁷ amelyeknek egyik elsődleges célja az volt, hogy az adóztatási rendszer létrehozta kaszáló-újraelosztási rendszerben minél nagyobb földterületeket szerezhessenek meg maguknak a tehetős családok mezőgazdasági üzemei.⁶⁸ Az előkelő (és egyben értékes vezetéknevvel rendelkező) családok igen gyakran saját nevükre vették a nekik dolgozó, náluk nevelkedő gyerekeket. 1927-ben, vagyis a kollektivizálás kezdetén, a kiskorúak 19 százaléka nem a saját családjánál, hanem valamelyik gazdagabb családban nevelkedett szolgálóként dolgozva.⁶⁹ E gyerekeket hívták *khamngachchy*nak (megközelítő fordítása béres lehet), akikből a későbbiekben vagy a család adoptált fia és teljes jogú örököse lett, vagy megmaradt szolgálói helyzetben (*kumalaan*) és a *tojon* családja számára végzett mezőgazdasági munkát.

Tandában az emberek tisztában vannak azzal, hogy a rokon csoportokat létrehozó egyik fontos tényező a biogenetikai leszármazás. Ugyanakkor korántsem csak a vér, a sperma, a gének átadása teremtheti meg a rokon, leszármazási viszonyokat. Az adopcio széleskörű elterjedtségének köszönhetően nem ritka az, hogy a testvéri csoportot olyan személyek alkotják, akiket a biológiai leszármazás nem köt össze, ám a testvéri kapcsolat fennállását (és nem a működését!) a testvérek között senki sem kérdőjelezi meg.

A vezetéknev megváltoztatása olyan magatartási minták megjelenésével járt és jár ma is együtt Jakutiában, amelyek összefüggésben vannak azzal, hogy miképpen vélekednek a helyiek a rokon kapcsolat fennállásáról. Mivel a *tojonok* vezetéknevének felvétele a kollektivizálás előtt szoros kapcsolatban állt az örökbefogadással, sőt a vagyon és a pozíció megöröklésével is, a vezetéknev felvétele nemcsak szimbolikusan közelítette az egyes embereket a *tojonok*hoz, hanem valóságosan is. Amennyiben valakit Gotovcevnek vagy Zablockijnak hívtak, és nem rendelkezett a helyiek számára ismert genealógiával, híres felmenővel, akkor a vezetéknev felvételével minden bizonnyal közelíteni próbálta magát az általa felvett vezetéknevvel rendelkezők körébe.

A Schneider által képviselt lemoshatatlan és megkérdőjelezhetetlen rokon szubsztancia-értelmezéssel ellentétben mint láttuk, Tandában a rokonságot létrehozó szubsztancia sokféle lehet, és ezek esetenként egymásnak ellentmondó előjellel tanúskodhatnak a rokon kapcsolatok fennállásáról vagy hiányáról. Ez azt is jelenti, hogy a rokonságra vonatkozó különböző elképzelések halmazában az egyénnek jelentős mozgáster, lehetősége van arra, hogy a különböző társadalmi, rokon, területi csoportok hálójában önmagát a saját érdekeinek megfelelően elhelyezze.

⁶⁷ Popov 1993: 75.

⁶⁸ Pavlinov–Vitashevskij–Levental' 1929: 114.

⁶⁹ Rascvetaev 1932: 54.

Egy-egy rokoni viszonyt pedig többféleképpen is lehet értelmezni: valaki egyszerre lehet Migalkin és Gotovcev, sőt Hovrov, Petuhov és Gotovcev is, ahogy azt egy korábbi tanulmányomban részletesen egyéni életutak és esettanulmányuk által bemutatom.⁷⁰ A vezetéknevek megváltoztatása, manipulálása I. Bajagantaj *nasleg* területén alternatív lehetősége(ke)t teremtett a rokoni viszonyok értelmezésére, amit a karizmatikus emberek a maguk és mezőgazdasági üzemük hasznára tudtak fordítani.

A SOKFÉLESEG ÉRTÉKE

Milyen tanulságokkal járt ez a rövid szemle? Rámutatott arra, hogy nemcsak David Schneider vagy Edmund Leach lehet képes arra, hogy a helyi társadalmi csoportokat így is meg úgy is értelmezze – hanem képesek erre a helyiek is. Van átjárás a rokoni kapcsolatok, a mezőgazdasági üzemek és a territoriális egységek között. Sőt, ugyanarra a csoportra sokféleképpen hivatkozhatnak a helyiek. A szahák nemcsak élnek és éltek ezzel a lehetőséggel, de tisztában vannak/voltak azzal is, hogy a társadalmi rendszerek és csoportok sokszínűsége, képlékenysége milyen egyéb (gazdasági, tekintélyépítési) stratégiáknak ad helyet. Egyúttal az is látszik, hogy tudatosan használták ezeket a kívülről talán kétértelműnek tetsző értelmezési lehetőségeket – saját céljaik elérésének érdekében.

Ez egyben azt is jelenti, hogy egy-egy társadalmi csoport sokféle értelmezési lehetősége nem a rendszer anomáliája, hanem lényegi eleme. A polifón értelmezések és a változatos gyakorlatok nem csak egy átmeneti rendszerre mutatnak rá, hanem sokkal inkább egy olyan rendszerre, ahol van mozgástere, döntési lehetősége az egyénnek. Ez a mozgástér pedig lehetőséget teremt arra, hogy valaki *egyszerre* legyen rokon is meg nem is. Az elméletileg rokonnak tartható emberekkel ugyanis sok esetben semmiféle rokoni kapcsolata nincsen a Tandában élőknek, míg más esetekben, ha szükséges, és vannak közös tennivalók, okvetlenül találnak valamilyen rokoni jellegű köteléket egymás között. A szaha példa egyáltalán nem egyedülálló: hasonló jelenségek figyelhetők meg a hantiknál is.⁷¹

Azonban nem csupán az egyéni döntések szintjén értelmezhető ez a jelenség, hanem a társadalmi ontológia szempontjából is, miszerint egy társadalmi formáció (pl. a szaha *agha uuha*) egyszerre tűnhet mezőgazdasági üzemnek, territoriális egységnek és rokoni csoportnak. Bodrogi Tibor rugalmas álláspontja és (a történeti illetve gazdasági beágyazottság jelentőségére összpontosító) munkamódszere – ahogy ebből a rövid

⁷⁰ Mészáros 2014.

⁷¹ Ruttkay-Miklián 2011: 299–302. „Amikor két hanti, aki nem ismeri egymást, találkozik, a bemutatkozás hosszas körülírásokkal történik: ki honnan származik, miféle nemzetségbe tartozott apja-anyja, nénei-húgai merrefelé laknak. Előbb-utóbb mindig felbukkan egy név, egy hely, ami mindkettejük számára ismerős, rokon... Amennyiben a rokonság ereje, fontossága a vizsgálatunk tárgya, érdemes feltenni a kérdést: ha mindenki rokon, számít-e a rokonság? E két ellentétes viselkedés arra utal, hogy a rokonság ténye egy olyan latens kapcsolat, amelyet szükség esetén előhívható a hozzá kötődő elvárásokkal együtt, de pusztán léte önmagában nem jelent sokat.” Ruttkay-Miklián 2011: 299.

elemzésből is talán kiderült – kiválóan alkalmas arra, hogy feltárja az egyes társadalmi csoportokban rejlő különféle lehetőségeket és gyakorlatokat. Az ilyen perspektívából elvégzett vizsgálatok érzékletesen mutatnak rá a zártnak tűnő rendszerek rugalmasságára, átjárhatóságára. Ez pedig egy további következtetés levonására is lehetőséget ad. A létező, tényszerűen fennálló termelési viszonyokkal összefüggő (és egyúttal történetileg változó) társadalmi kapcsolatok vizsgálata rámutathat arra is, hogy az antropológiai megismerés ismeretelméleti rendszere még mindig indokolatlan módon kiemeli a kutató értelmezői pozícióját a helyi értelmezési lehetőségek közül. A helyi értelmezési lehetőségek pedig nemcsak a terepen tapasztalt helyzetek érzékelésére szorítkozhatnak, hanem azokra a fogalmi eszközökre is, amelyeket a helyi kutatók (a saját etnográfájuk keretein belül) maguk alakítanak ki.⁷²

Irodalom

BAJAGANTAJ UONNA BAJAGANTAJDAR

2009 (Khomujan ongordo Tanda muzejyn kollektivata). Tanda: Mürü Saharghata ajar poligraficheskaj kholbohuk.

BAMFORD, Sandra

2007 *Biology Unmoored: Melanesian Reflections on Life and Biotechnology*. Berkeley: University of California Press.

BARNES, J. A.

1962 African Models in the New Guinea Highlands. *Man* 62. 1–2. 5–9. <https://doi.org/10.2307/2795819>

BASHARIN, G. P.

1956 *Istorija agrarnyh otnoshenij v Jakutii*. Moskva: Nauka.

BASHKOW, Ira

1991 The dynamics of rapport in a colonial situation: David Schneider's fieldwork on the islands of Yap. In George W. Stocking (ed.): *Colonial Situations: Essays on the Contextualization of Ethnographic Knowledge*. 17–242. Madison: University of Wisconsin Press.

BOGORAS, Waldemar

1909 *The Chukchee. Social Organization*. (The Jesup North Pacific Expedition 7. Memoirs of the American Museum of Natural History 11. Pt 3. 537–733.) New York: American Museum of Natural History.

BODROGI Tibor

1961 A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. *Műveltség és Hagyomány* III. 129–148.

1962 *Társadalmak születése*. Budapest: Gondolat.

1977 A magyar és az urali rokonsági rendszer viszonyának kérdéséhez. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* X. 9–33.

1987 Morgantól Godelier-ig: a rokonság kutatása. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XIV. 7–48.

⁷² Jó példát hoznak a helyi etnográfiai kibontakozására: Szilágyi 2024.; Sárközi 2024.

- 1991 Az Ancient Society előzményei. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVI. 9–63.
- BRIGGS, Jean L.
1970 *Never in Anger. Portrait of an Eskimo Family*. Cambridge – London: Harvard University Press.
- DESJATKIN, R. V.
2008 *Pochvoobrazovanie v termokarstovyh kotlovinah – alasah kriolitozony*. Novosibirsk: Nauka.
- DOLGIH, Boris Osipovich
1960 *Rodovoj i plemennoj sostav Sibirii v XVII veka*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- DUMONT, Louis
2002 *Bevezetés két szociálintropológiai elméletbe. Leszármazási csoportok és házassági szövetség*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- FOX, Robin
1967 *Kinship and Marriage*. London: Penguin Books.
- FRANKLIN, Sarah – McKINNON, Susan (szerk.)
2001 *Relative Values: Reconfiguring Kinship Studies*. Durham: Duke University Press.
- FREEMAN, J. D.
1961 On the Concept of the Kindred. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 91. 2. 192–220. <https://doi.org/10.2307/2844413>
- FORTES, Meyer
1969 *Kinship and the Social Order. The Legacy of Lewis Henry Morgan*. London: Routledge and Kegan Paul.
- GABYSHEV, M.
1929 *O zemel'noj reforme v Jakutii. K VI vsejakutskomu s'ezdu sovetov*. Jakutsk: Izdanie narkomzema JaASSR.
- ISTORIJA JAKUTSKOJ ASSR II.
1957 Ot 1630-h godov do 1917. Tom. II. (red.) Tokarev, S. A. – Gogolev, Z. V. – Gurvich, I. S. Moskva: Nauka.
- KOLESOV, G. G.
1931 *Kolhozy Jakutii po perespisi 1930 g*. Jakutsk: Gosudarstvennaja planovaja komissija Ja. S.S.R.
- LANGNESS, Lewis L.
1964 Some problems in the conceptualization of Highlands social structures. *American Anthropologist* (special publication) 66. 162–182. <https://www.jstor.org/stable/668436>
- LEACH, Edmund
1961 *Pul Eliya. A Village in Ceylon. A Study of Land Tenure and Kinship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LEVENTAL', Lev G.
1929 Podaty, povinnosti i zemlja u jakutov. In I. I. Majnov (podg.): *Materialy po obychnomu pravu i obshchestvennomu bytu jakutov*. Leningrad: Akademii Nauk.
- MEGGIT, Mervyn J.
1962 The growth and decline of agnatic descent groups among the Mae-Enga of the New Guinea Highlands. *Ethnology* 1. 158–165.

MÉSZÁROS Csaba

- 2013 *Tekintély és bizalom. Kultúra és társadalom két szibériai faluközösségben.* Budapest, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó.
- 2014 A tinta nem válik vérré – vagy mégis?: Vezetéknevek és rokonsági kapcsolatok Közép-Jakutiában. In Schiller Katalin – Tóth-Kirzsa Fruzsina (szerk.): *Mwomboko. Köszönőtő kötet Sárkány Mihály 70. születésnapjára.* 24–41. MAKAT – ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest.
- 2020 A legelő- és rétgazdálkodás változásai a tulajdonviszonyok tükrében. Egy etnológiai esettanulmány és annak tanulságai. *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* 28. 157–180.

MORVAY Judit

- 1966 A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása. *Ethnographia* LXVII. 4. 481–494.

PAVLINOV, D. M. – VITASHEVSKIJ, N. A. – LEVENTAL' L. G.

- 1929 *Materialy po obychnomu pravu I obshchestvennomu bytu jakutov.* Trudy komissi po nauchnomu izucheniju Jakutskoj ASSR IV. Leningrad: Akademii Nauk.

PEHRSON, Robert N.

- 1954 The Lappish Herding Leader: A Structural Analysis. *American Anthropologist* 56. 1076–1080. <https://www.jstor.org/stable/664760>

POPOV, Boris Nikolaevich

- 1993 *Semejnaja kul'tura narodov Severo-vostoka Rossii: Tradicii i innovacii.* Novosibirsk: Nauka.

RAPPAPOUR, Roy

- 1967 *Pigs for the Ancestors.* New Haven – London: Yale University Press.

RADCLIFFE-BROWN, Alfred Reginald

- 1950 Introduction. In Alfred Reginald Radcliffe-Brown – Daryll Forde (szerk.): *African Systems of Kinship and Marriage.* 1–85. London: Oxford University Press.

RASCVETAEV, M. K.

- 1932 *Očerki po ekonomii i obshchestvennomu bytu u jakutov.* Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

RUTTKAY-MIKLIÁN Eszter

- 2011 *Testi-lelki rokonság. A színjai hantik rokonsági csoportjai.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék L'Harmattan.

SAHLINS, Marshall

- 1962 *Moala: Culture and Nature on a Fijian Island.* Ann Arbor: University of Michigan Press.
- 2013 *What Kinship is – And is Not.* Chicago: Chicago University Press.

SAMSONOV, Nikolaj G.

- 2000 *Jakutskie imena.* Jakutsk: Bichik.

SÁRKÖZI Ildikó Gyöngyvér

- 2024 Rejtett párbeszéd. Az antropológia történetéről, a bennszülött kutatókról és terepmunkáról Kínában. *Ethno-Lore. A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének évkönyve* XLI. 249–292. <https://doi.org/10.58449/EL.2024.09>

SCHNEIDER, David

- 1953 Yap kinship terminology and kin groups. *American Anthropologist* 55. 215–236.
- 1962 Double descent on Yap. *Journal of the Polynesian Society* 71. 1–24.
- 1984 *A Critique of the Study of Kinship*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

SEROSHEVSKIJ, Vaclav Leopoldovich

- 1993 *Jakuty. Opyt etnograficheskogo issledovanija*. Moskva: ROSPIEN.

SILVERMAN, Martin G.

- 1971 *Disconcerting Issue. Meaning and Struggle in a Resettled Pacific Community*. Chicago: The University of Chicago Press.

STRATHERN, Andrew

- 1971 *The Rope of Moka*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 1972 *One Father, One Blood*. Canberra: Australian National University Press.
- 1975 Kinship, Descent and Locality: Some New Guinea Examples. In Jack Goody (szerk.): *The Character of Kinship*. 21–34. Cambridge: Cambridge University Press.

SZILÁGYI Zsolt

- 2024 Nézzük meg a nomádokat! A mongol néprajzkutatás történetének rövid áttekintése. *Ethno-Lore. A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének évkönyve* XLI. 293–321. <https://doi.org/10.58449/EL.2024.10>

TOKAREV, S. A.

- 1945 *Obschestvennyj stroj jakutov XVI-XVII vv.* Jakutsk: Knizhnoe Izdatel'svo.

TOOKER, Elisabeth

- 1971 Clans and moieties in North America. *Current Anthropology* 12. 3. 357–376. <https://www.jstor.org/stable/2741049>

TYLOR, Edward B.

- 1881 *Anthropology: An Introduction to the Study of Man and Civilization*. London: MacMillan & Company.

USANOVA V. M. – PERFIL'EVA V. I.

- 1966 *Opredelitel' kormovyh rastenij Jakutii (Zlakovye, Oskovye, Bobovye)*. Moskva: Nauka.

VARGYAS Gábor

- 2008 *Dacolva az elkerülhetetlennel. Egy középvietnami hegyi törzs, a brúk kultúrája és vallása*. Budapest–Pécs: MTA Néprajztudományi Kutatóintézet – L'Harmattan – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék.

WAGNER, Roy

- 1967 *The Curse of Souw: principles of Daribi clan definition and alliance in New Guinea*. Chicago: The University of Chicago Press.

Mészáros Csaba

PhD, tudományos főmunkatárs, osztályvezető, ELTE HTK Néprajztudományi Intézet

E-mail: meszaros.csaba@abtk.hu

Csaba Mészáros

Kinship or economic unit?

Maternal and paternal lineages among the Saha people of northeastern Siberia

Until the methodology of classical kinship studies was deconstructed in the 1960-ies, a primary approach in anthropological research on kinship was to examine marriage and descent as separate domains of social life. The underlying assumption of kinship studies was that descent is based more on biological foundations than on social ones. However, Tibor Bodrogi's research in the latter half of the 20th century showed that kinship-related social phenomena cannot be understood in isolation; they must be analyzed within their historical context, along with the network of economic activities and local groups.

This study not only reviews previous research that illustrates the interconnectedness of kinship organizations, economic units, and local groups but also highlights how, as my fieldwork in Yakutia reveals, locals can shift their perspectives on which organizational principles they prioritize depending on specific situations and social challenges.

Genealógiairás a kínai sibe etnográfiaiban

BEVEZETÉS

Tanulmányom Bodrogi Tibor (1924–1986), az egyetemes néprajz kiemelkedő magyar művelője születésének 100. évfordulója alkalmából lát napvilágot.¹ A tanulmány célja, hogy bemutassa: egy, a Kína határain belül élő maroknyi népcsoport, a sibék² számára miért fontos a rokonság számontartása, és hogyan függ össze mindez az etnográfiai érdeklődés kibontakozásával az adott társadalomban. Annak érdekében azonban, hogy az összefüggéseket világossá tegyem, mindenekelőtt az antropológiai, etnológiai, etnográfiai tudás keletkezésének és fejlődésének folyamatát kell áttekintennem Kínára vonatkozóan.

Azok az elméletek ugyanis, amelyek a fenti tudományok útját kikövezték, a „kínai” kultúra és történelem összefonódásának eredményeiként állnak előttünk.³ E folyamatnak objektív és szubjektív összetevői egyaránt vannak, és utóbbiak tekintetében az egyik legfontosabb tényező az etnikai kisebbségek fokozatos bevonása Kína tudományos véráramlásába.⁴ Ezek a kutatók egyaránt szolgálták a fennálló politikai hatalom nemzetépítő törekvéseit, valamint saját (tudományos vagy éppen etnonacionalista) céljaik elérését, kutatásaikat sokszor a hivatalos, államilag elismert intézményes kereteken kívül folytatva. Mindez azonban mit sem von le kutatásaik jelentőségéből, amely saját terepmunkáim tapasztalata alapján mindmáig kétségbe vonhatatlan.

E terepmunkákra 2010 és 2019 között került sor, amikor is éveken keresztül éltem és kutattam a sibék között – mind Északkelet-Kínában, mind az északnyugati Xinjiang Ujgur Autonóm Terület vidékén. Terepmunkáim során születtek barátságok és kötöttek szövetségek, és utóbbiak közül azok voltak a legerősebb kötelékek, amelyek – részben közös érdekeink miatt – a „bennszülött” kutatókhoz fűztek.⁵ Az antropológiai, etnológiai, etnográfiai tudás keletkezésének és fejlődésének áttekintését

¹ Tanulmányom a 2024. november 19-én tartott *Tudománytörténet – rokonság – törzsi művészet* című Bodrogi Tibor emlékkonferencián elhangzott előadásom szövegén alapul. A tanulmány elkészülését az NKFIH „OTKA” fiatal kutatói kiválósági program 134244-es számú pályázata, illetve a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

² Kína lakosságának mintegy 92%-át a *han* kínaiak teszik ki, míg a fennmaradó mindössze 8%-ot az etnikai kisebbségek alkotják. A sibék lélekszáma elenyésző, mindössze 190 000-en élnek Kína határain belül. Ennek döntő többsége Északkelet-Kínában, Heilongjiang, Jilin és Liaoning tartományokban él elszórtan, de egy kisebb csoportjuk Északnyugat-Kínában is fellelhető. A földrajzi elköltöztetés okáról a sibék genealógiáiró hagyománya kapcsán részletesebben írok tanulmányomban.

³ Malighetti – Yang 2017: 309–311.

⁴ Liu 2003: 221.

⁵ A terepen kiépített kapcsolataim megértésében sokat segítettek azok a tanulmányok, amelyek azt vizsgálják: „kutató” és „kutatott” *valóban* megnyílnak-e egymás előtt azért, hogy megértsék egymást a benyomásokon és a közvetlen érdekeken túl. Baniwa 2023: 54.

követően ezeket az embereket, kutatókat állítom a tanulmányom középpontjába. Közülük is kiemelten foglalkozom Han Qikun, a műkedvelő etnográfus munkásságával, aki a családfakutatást a sibe kutatások egyik központi témájává tette meg.

AZ ANTROPOLÓGIA ÉS ROKON TUDOMÁNYAI A KÍNAI TUDOMÁNYOS VILÁGRENDBEN⁶

A kínai kutatók által „nyugati antropológiaként” fémjelzett tudományág a 20. század elején jelent meg Kínában.⁷ Ezekben az időkben a Kínát sújtó természeti csapások mellett az ország politikai, gazdasági és társadalmi rendszere egyaránt a hanyatlás jeleit mutatta. A nacionalizmus ideológiájával átítatott modernizációs törekvések elbuktak, Kína katonai kormányzói egymás ellen fordultak, és külföldi hatalmak támogatásával felosztották egymás között az országot. Beköszöntött a káosz időszaka.⁸

E korszak tudománytörténete szorosan összefügg a megalázottság és a kiszolgáltatottság érzésével, amelyet a kínaiaknak saját hazájukban és külföldön egyaránt át kellett élniük.⁹ A kínai értelmiség a nyugati életmódban, valamint a nyugatról beáramló eszmék – a demokrácia, az individualizmus, a nacionalizmus – felvirágoztatásában látta Kína megmentésének egyetlen módját. Ebben a morális és szellemi zűrzavarban, amely 1919 után érte el csúcspontját, a „tudományok”, köztük a társadalomtudományok, mélységesen kétértelmű konnotációra tettek szert: a hazájukra már-már szégyenérzettel tekintő értelmiség egyszerre látta bennük a nyugati világ Kínával szembeni katonai és gazdasági fölényének okát, valamint a kínai felvilágosodás leglényegesebb, alapvető elemét.¹⁰

A korábbi világkép átformálásának szükségességét hirdette az angol evolucionista filozófusok egyik első kínai fordítója, Yan Fu (1854–1921) is, aki angliai tanulmányai után a 19. század utolsó éveiben érkezett vissza Kínába, és fordította le többek között Thomas Henry Huxley (1825–1895) *Evolution and Ethics* (1893) című munkáját kínai nyelvre *Tianyan lun* címmel.¹¹ Yan Fu és kortársa, Liang Qichao (1873–1929) az angolszász szociológia, valamint a darwini evolucionizmus eszméjének terjesztésével voltaképpen a Nyugat által kínált új erkölcsi világkép elfogadtatásán fáradoztak;

⁶ Ennek a világrendnek a kialakulásáról bővebben írok a 2024-ben megjelent magyar nyelvű tanulmányomban (Sárközi 2024.). A tanulmányt hordozó kötetben az antropológia és rokon tudományainak ázsiai története szemszögéből fontos tanulságokkal bír Szilágyi Zsolt a mongol néprajzkutatás történetét feldolgozó tanulmánya (Szilágyi 2024.), illetve Mészáros Csaba az etnológiatörténet-írás dilemmáit taglaló bevezetője. Mészáros 2024.

⁷ Zhang – Wu 2021: 2.

⁸ Sárközi 2018: 6–11.

⁹ A kínaiakat, és legfőképpen a kínai értelmiséget megrázó sérelmek közé sorolható például a bokszerjegyzőkönyv aláírása, a párizsi békekonferencia döntése, amely Japánnak adta az egykori német területeket a Shandong-félszigeten, vagy az északkeleti tartományok Japán megszállása. Gernet 1982: 645–646.

¹⁰ Pieke 2005: 60.

¹¹ Alatas 2005: 228.

azon, hogy a demokrácia és az individualizmus fokozatosan a kínai szokások és intézményrendszer részévé válnak.¹²

Idővel azonban a nyugati eszmék iránti lelkesedés alábbhagyott, és a Nyugat utánzásának helyébe az 1930-as évektől a lassan, de biztosan előretörő marxizmus lépett, kiélezve a tisztán elméleti gondolkodók és a forradalmárok közti ellentéteket. A marxizmus térnyerésével párhuzamosan pedig, ahogyan az irodalom, úgy a kibontakozó folklórkutatás is a forradalom szolgálatába állt. A kínai folklórkutatásban (kín. *minsuxue*) kezdetektől fogva feszültség volt a néptől való tanulás és az emberek felemelésének kíváncsága között,¹³ és amíg egyes kutatók – mint például Gu Jiegang (1893–1980) – munkássága továbbra is elsősorban tudományos jellegű volt, addig mások számára a folklorisztika a kultúra nacionalizálásának eszközévé vált.¹⁴

A többek között Gu Jiegang, Lou Zikuang (1905–2005) és Zhong Jingwen (1903–2002) nevéhez kapcsolódó folklorisztikai kutatások a népszokások, dalok gondos főljegyzésével nem sorolhatók az általunk „antropológiainak” nevezett munkák közé, hiszen a folkloristák teljesen elkülönítve kezelték gyűjtött anyagaikat attól a társadalmi és kulturális szövegtől, amelybe azok beágyazódtak.¹⁵ Ezek a kutatások mégis fontos kiindulópontjai voltak a szociál- és kulturális antropológia térnyerésének Kínában, azokkal a törekvésekkel egyetemben, amelyek a Kínában élő „mások” viselkedését, szokásait, jellemzőit igyekeztek a hatalom kérésének eleget téve megragadni.¹⁶

Ekkor, a 20. század első néhány évében az angolszász hatások érvényesültek leginkább a társadalomtudományokban Kínában. Azonban a folklorisztika, az etnográfia (kínaiul: *minzuzhi*), valamint az etnológia (kínaiul: *minzuxue*) és az antropológia (kínaiul: *renleixue*) közti határvonalak kikristályosodásával párhuzamosan az eleinte csekély francia és német befolyás egyre erőteljesebbé vált. Sőt, a „kínai” etnológia és antropológia tudományát megalapozó munka is a német Michael Haberlandtnak (1860–1940) köszönhető, akinek *Völkerkunde* (1898) című munkája Lin Shu (1852–1924) és Wei Yi (1880–1933) fordításában jelent meg 1903-ban *Minzhongxue* címmel.¹⁷

Az antropológia fogalma a fenti politikai, tudománypolitikai háttér mellett került bevezetésre a kínai tudományos világban.¹⁸ Mindez Sun Xuewúnak (1888–1952) köszönhető, aki 1916-ban publikálta *Renleixue zhi gailüe* (Bevezetés az antropológiába)

¹² Gernet 1982: 646–647.

¹³ Linke 1990: 141.

¹⁴ Eminov 1978: 172.

¹⁵ Pieke 2005: 62.

¹⁶ Az elmúlt években ez utóbbi törekvésekkel kapcsolatban számos tanulmány látott napvilágot, elsősorban a Qing-korra (lásd például Hostetler 2001.; Millward 1994.; Newby 1999.; Teng 2004.) és a 20. század elejére összpontosítva. Laura Hostetler (2006) például azt vizsgálta, hogy a Qing-kormányzat milyen ún. Miao-albumok összeállítását rendelte el a Délnyugat-Kínában élő miaókról, hogy tisztviselőik képet nyerjenek arról, kiket is kell kormányozniuk. Rachel Harris (2005) pedig azt tanulmányozta, hogy az Északnyugat-Kínában élő etnikumok népdalainak gyűjtése és népszerűsítése mennyire lelkes visszhangra talált az utolsó császári dinasztia bukása utáni köztársasági években, ami egyértelművé teszi az „egzotikum” felőli korai érdeklődés meglétét Kínában. Jacobs 2008: 547.

¹⁷ Liu, 2003: 217.; Malighetti – Yang 2017: 302.

¹⁸ Zhang – Wu 2021: 2.

című tanulmányát, mintegy bevezetést nyújtva az európai és amerikai antropológiába.¹⁹ Rá két évre, 1918-ban jelent meg Chen Yinghuang (1887–?), a Pekingi Egyetem professzorának *Renleixue (Antropológia)* című könyve. Bár elsősorban a fizikai antropológia jellemzőit ismertette, voltaképpen ez volt az a monográfia, amely a köztudatba emelte az addig majdhogynem ismeretlen tudományt Kínában.²⁰ Ezzel szemben az etnológia formális bevezetésére 1926-ban került csak sor. Ekkor írta meg Cai Yuanpei (1868–1940) *Shuo minzuxue (Az etnológiáról)* című tanulmányát, aminek hatására számos kínai tudós fogott bele etnológiai és antropológiai tanulmányokba.²¹

Cai Yuanpei 1928 áprilisában az Academia Sinica Társadalomtudományi Intézetén belül megalapította az Etnológiai Kutatócsoportot, amelynek egyszersmind vezetője is lett. Fő célkitűzése egy olyan új kutatói nemzedék kinevelése volt, amelynek tagjai tudományos munkájuk alapján a terepmunkát teszik meg. Rendkívül magas presztízsének és az Akadémián betöltött pozíciójának köszönhetően végül az etnológia vált a Kína határain belül élő népcsoportokkal foglalkozó tanulmányok hivatalos elnevezésévé, míg a mind szélesebb körben ismertté váló szocio- és kulturális antropológiát leginkább a szociológiához társították.²²

Ezen új társadalomtudományi diszciplínák elterjedésében számos, nagynevű kutatótól tanult, neves intézményben doktorált kínai tudós vett részt. Közéjük tartozott Kína legkiválóbb és talán legnagyobb befolyással bíró antropológusa, Fei Xiaotong (1910–2005) is, aki Bronislaw Malinowski (1884–1942) hallgatója volt, és aki doktori fokozatát 1938-ban a London School of Economicsban szerezte meg. Doktori értekezése, ami *Peasant Life in China* címmel 1939-ben angol nyelven is megjelent, mérföldkőnek számít a kínai antropológiában.²³

A kezdeti lépések után azonban, a kommunista rezsim hatalomra jutásával (1949), a kibontakozás folyamata megtorpanni látszott. 1952-ig minden nemzeti felsőoktatási intézményt újrastukturáltak, hogy hozzáigazítsák azokat az új politikai hatalom elvárásaihoz. A modern szociológiához, a politikatudományhoz, a jogtudományhoz és a vallástudományhoz hasonlóan a szociál- és kulturális antropológiát is, mint burzsoá pszeudotudományokat, gyarmati vagy imperialista elméletek hordozóit,²⁴ törölték a szabadon gyakorolható társadalomtudományok sorából. Rehabilitálása majd csak az 1970-es években kezdődött meg, lépésről lépésre, míg az etnológia, mint az etnikai kisebbségek tudománya, ha meghatározott keretek között is, de tovább létezhetett.²⁵

A felsőoktatás 1952-es reformjával egy időben a kínai kormány társadalomtudósai zömét ugyanis a szintén 1952-ben alapított Központi Nemzetiségi Főiskola Kutatási Osztályába tömörítette. Voltaképpen ez az intézmény volt a Kínai Népköztársaság első etnológiai kutatóközpontja, a „kínai etnológia szimbóluma”, ahol a legnevesebb

¹⁹ Malighetti – Yang 2017: 302.

²⁰ Liu 2003: 217.

²¹ Zhang – Wu 2022: 4.

²² Liu 2003: 219.

²³ Liu 2003: 218.

²⁴ Evans 2005: 45–46.

²⁵ Liu 2003: 219.

etnológusok, szociológusok, antropológusok, történészek és nyelvészek dolgoztak együtt a legkülönbözőbb etnikai csoportokból.²⁶

Ezeknek a tudósoknak számos kormányprogramban kellett részt vennie, amelyek közül kettő kiemelkedő jelentőséggel bírt. Az első az etnikai csoportok megkreálását szovjet néprajztudományi mintára²⁷ visszavezethető *Etnikus klasszifikációs program* (kínaiul: *Minzu shebie*) volt, amelyet a kínai kormány 1954-ben hirdetett meg.²⁸ Célja az volt, hogy az egységes akadémiai hálózattá szervezett „kínai etnológiát” a nem-*han* csoportok kategorizálásának szolgálatába állítsák.²⁹ A Kínai Népköztársaságban a ma hivatalosan elismert 56 etnikai csoport e program eredményeként született meg. A másik az 1956-ban, az *Etnikus klasszifikációs programmal* szoros összefüggésben meghirdetett *Nemzetiségek társadalmának és történetének országos ívű adatgyűjtési munkája* (kínaiul: *Quanguoxing de minzu shehui lishi diaocha gongzuo*) című program volt, ami elsődlegesen az etnikai kisebbségek életkörülményeinek feltárását célozta meg.³⁰

E programokon belül a kutatók és a kutatottak egymáshoz való viszonyát mindennél jobban szimbolizálja, hogy alig volt olyan nagy befolyással bíró vezető kutató, aki megtanult volna egy kisebbségi nyelvet. Nemcsak elfogadott, de elvárt követelmény volt, hogy a kutatás minden fázisa a többségi etnikum nyelvén folyjon; az egyedüli kutatók, akik kisebbségi nyelveken dolgoztak, maguk is valamelyik etnikai kisebbségből származtak, akiket azért vontak be a kutatásokba, hogy segítsék a „központok” munkáját.³¹ Ez hozta el annak lehetőségét, hogy megkezdődjön a sibe etnográfia kibontakozása.

A SIBE ETNOGRÁFIA KEZDETI LÉPÉSEI

A sibe etnográfia kezdeti lépéseinek áttekintése előtt a sibék sajátos földrajzi, demográfiai és kulturális jellemzőiről szeretnék néhány szót ejteni. Maguk a sibék eredetileg Északkelet-Kínában éltek. Több évszázados horcsin mongol fennhatóság után hódoltak be a későbbi Qing-dinasztia megalapítója, Nurhacsi (uralkodott 1616–1626) előtt, és kezdték meg szolgálatukat a mandzsuk hatalmának alapját képező Nyolcászlós hadseregben. 1764-ben azonban császári parancsra a sibe haderő egy részét határőrszolgálatra a birodalom északnyugati határvégeire, a mai kínai–kazah határ mentére, az Ili folyó völgyébe rendelték. Az áttelepülő katonák családjaikkal együtt indultak el északkeletről, és a mai Mongólián keresztül vezető útjuk az Ili folyó völgyéig valamivel több mint egy évig tartott.³²

A nyugatra telepítés eseménye a sibe azonosságtudat alakulásának egyik legfőbb mérföldköve. Az áttelepítést követő évszázadok során ugyanis a „kínaiává válás” folya-

²⁶ Malighetti – Yang 2017: 305–306.

²⁷ Funk 2009: 315–316.; Khalid 2021: 206.; Roy 2005: 17.

²⁸ Rees 2000: 17.

²⁹ Mullaney 2011: 39.

³⁰ Sárközi 2018: 80.

³¹ Evans 2005: 47–48.

³² Sárközi 2018: 6–9.

mata nem azonos arányban érintette az egymástól elszakított sibék két nagy csoportját, meglehetősen sajátos nyelvészeti és kulturális jellemzőkkel ruházva fel őket. A sibék Északkelet-Kínában maradt csoportjai, amelyek elszórtan éltek a nyolczászlós katonai táborokban, a *han* kultúra erőteljes hatása, a Nyugat egyre intenzívebb befolyása és az idegen hatalmak expanziós törekvései miatt már az 1900-as évek elejére egy újfajta identitástudat szerint éltek, elfeledve nyelvüket, a mandzsu nyelvet, és szokásaik jelentős részét. Ezzel szemben az Északnyugat-Kínába áttelepített, a Nyolczászlós hadsereg katonai táborainak mintájára kiépített falvakban élő sibék megőrizték sibe identitástudatukat.³³

Ezen a területen egészen az 1950-es évekig a néprajzi, etnológiai, antropológiai kutatások jelentős részét orosz vagy nyugatról érkező kutatók, köztük magyarok végezték.³⁴ Így volt ez a sibék esetében is, ahol az egyik első – és sokáig az egyetlen – etnográfiai kutatás az orosz N. N. Krotkov (1869–1919) nevéhez köthető. A helyzet csak a Kínai Kommunista Párt hatalomra jutása után (1949) változott meg, amikor is a fentebb említett két országos program mellett 1958-ban kezdetét vette a *nemzeti kisebbségek rövid történetének és krónikájának összeállítását célzó országos szintű munka* (kínaiul: *quanguoxing bianxie shaoshu minzu jianshi jianzhi gongzuo*)³⁵ – amelyben már sibe kutatók is részt vettek.

1959-ben két, a Xinjiang Ujgur Autonóm Terület Chabucha'er Sibe Autonóm Járárásában született és nevelkedett káder kapott megbízást arra, hogy a fenti program részeként feladatot vállaljon a sibék rövid történetének megírását célzó munkafolyamatban. Egyikük Ji Qing (1936–2006) volt, aki egyetemi tanulmányai befejezése után számos tisztsége mellett a járási Népi Kormányiroda vezetője volt,³⁶ majd 1981-ben a Yili Tanárképző Főiskola helyettes igazgatója lett.³⁷ A másikuk Xiao Fu (1924–1992) középiskolai történelemtanár volt.³⁸

Ji Qing és Xiao Fu a Kínai Tudományos Akadémia Nemzetiségi Kutatóintézetének irányítása alatt kezdték meg kutatómunkájukat. Az Északkelet- és Északnyugat-Kínában zajló kutatásaik legfőbb célja az volt, hogy minél több olyan kéziratot, a sibék történelmével és kultúrájával kapcsolatos anyagot – köztük genealógiákat – felgyűjtsenek, amely által a sibék „történeti fejlődése” feltárhatóvá válik.³⁹ A Ji Qing és Xiao Fu által vezetett kutatócsoport adatgyűjtése több hónapos kutatómunka után végül 1959 augusztusában fejeződött be. Munkájuk eredményeként született meg egy beszámoló *Jelentés az északkeleti sibe nemzetiség társadalomtörténetére irányuló kutatásokról* (kínaiul: *Dongbei xibozu shehui lishi diaocha baogao*) címmel.⁴⁰ Ennek átdolgozott formája néhány évvel később, 1963-ban, a Kínai Tudományos Akadémia Nemzetiségi Kutatóintézetének gondozásában, *belső forrásanyagként* látott nap-

³³ Sárközi 2018: 9–10.

³⁴ Dimulati – Cui 2003: 93.

³⁵ Ji 2004: 1.

³⁶ Ji 2004: 2.

³⁷ Na – Han 2010: 1514.

³⁸ Na – Han 2010: 1085.

³⁹ Ji 2004: 2.

⁴⁰ Sárközi 2018: 87.

1. kép. Ikonikus fotó a múltból: Han Qikun (első sor, balról az első) a sibék történetének megírásán dolgozó kutatócsoporttal 1959-ben. (Magántulajdon, reprodukció engedéllyel)

világot *Összefoglaló a sibe nemzetiség rövid történetéről és krónikájáról* (kínaiul: *Xibozu jianshi jianzhi hebian*) cím alatt 1963-ban.⁴¹

A sibék rövid történetének ez az első, 1963-as kiadása, pontosabban az első kivonat nyomtatásra való előkészítése minden kétséget kizáróan Xiao Fu munkájának köszönhető.⁴² Ebben a könyvben a kutatócsoport terepmunkájának köszönhetően egy külön fejezet olvasható a házasságkötési és temetkezési szokásokról, a fontosabb ünnepnapokról vagy a népviseletről.⁴³ Ezek az etnográfiai gyűjtések olyan amatőr, autodidakta kutatókkal való együttműködéseknek köszönhetőek, akik már ekkor is segítették a központi hatalom által a sibék történetének megírására kijelölt két kutató munkáját. Közülük is kiemelkedő jelentőséggel bír Han Qikun (1925–2012), akinek munkássága mindmáig hivatkozási alapul szolgál a sibéket érintő antropológiai, etnológiai, etnográfiai kutatásoknak.

Han Qikun 1925-ben született, az északkelet-kínai Liaoning tartományban. 1953-ban fejezte be felsőfokú tanulmányait az Északkeleti Tanárképző Egyetem Kínai Han Nyelvi és Irodalmi Tanszékén.⁴⁴ A sibék között az 1950-es években szerzett hírnevet magának: nyugdíjazása előtt, 1956 júliusában ugyanis, a Shenyangi Pedagógiai Intézet

⁴¹ Sárközi 2018: 106.

⁴² Ji 2004: 8.

⁴³ Zhongguo Kexueyuan Minzu Yanjiusuo – Xinjiang Shaoshu Minzu Shehui Lishi Diaocha Zubian 1963: 82–115.

⁴⁴ Na – Han 2010: 981.

2. kép. Fotó az 1956-os szimpóziumról. (Magántulajdon, reprodukció engedéllyel)

munkatársaként kapta meg felhatalmazását, hogy Liaoning tartomány képviselőjéhez csatlakozva Pekingbe utazzon, és részt vegyen az Oktatási Minisztérium által összehívott ülésen. Han Qikun ekkor határozta el, hogy Pekingbe érve felkeresi a Központi Nemzetiségi Főiskolát – amely akkor már az *Etnikus klasszifikációs program* központjának számított – abban a reményben, hogy ott találkozhat a Xinjiang Ujgur Autonóm Terület vidékéről érkezett, sibe nemzetiségű diákokkal vagy tanárokkal.⁴⁵

A találkozóra – amely Han Qikun feljegyzéseiben úgy szerepel, mint az egymástól elszakított sibék 1764 utáni *első kapcsolatfelvétele*⁴⁶ – valóban sor került, és következményeként megkezdődött a sibék kapcsolatrendszerének kiépítése. 1956 augusztusában, az első kapcsolatfelvétel nyomán, küldöttség érkezett a Xinjiang Ujgur Autonóm Területről Mandzsúriába, akik között öt sibe is volt. Liaoning Tartomány vezetősége 1956. augusztus 25-én fogadta a küldöttség tagjait, majd másnap, 1956. augusztus 26-án, Han Qikun kezdeményezésére kisebb szimpóziumot hívtak össze. Ezen a szimpóziumon, az ott készült fotódokumentáció tanúsága szerint, Han Qikunon és az öttagú küldöttségen kívül biztosan jelen volt még két vallási vezető, valamint Han Qikun két közeli rokona és két, Shenyangban tanuló xinjiangi diák.⁴⁷

⁴⁵ Han 2004: 12.

⁴⁶ Han 2004: 12.

⁴⁷ Na – Han 2010: 2.

Han Qikun egyik memoárjában, amely *Feljegyzések a Hashihuli*⁴⁸ *nemzettség rokonságának tízezer lít átívelő felkutatásáról*⁴⁹ címmel látott napvilágot, így emlékezik meg a fenti találkozóról:

„Akkortájt az én sibe nemzetiségre vonatkozó tudásom igen sekélyes volt, nem tudtam semmilyen témát felhozni a velük való beszélgetéskor, s így felkerestem néhány, a tartományi városban dolgozó, a Hashihuli nemzetiségből való rokonomat. Másnap újból találkoztam velük [ti. a xinjiangi küldöttséggel], s magammal vittem még a Hashihuli nemzetiség mandzsui nyelven írt családfáját is, gondolván, talán lesz valami haszna. [...] Ahogyan meglátták a családfát, végtelenül boldogok lettek: különösképpen Guan Xingcai, az öregúr, aki örömeiben a combjára csapott. Hogy miért? Leginkább, mert meglátott két megjegyzést a családfán. Az egyik, a családfához írt előszó [...]. A másik, hogy a családfára jegyzett ábrán, a hatodik nemzedékbéli Da'erzha neve alatt észrevettek egy feljegyzést, amely úgy szólt: „Yilibei települt”; a nyolcadik nemzedékbéli ős, Walihai neve alatt pedig az állt, hogy „Yilibei ért”. [...] Boldogok voltak, mert ősünk Yili határvidékére való telepítésének története a mi Hashihuli nemzetiségünk családfáján írásos bizonyítékra lelt.”⁵⁰

Anélkül, hogy munkámban a Han Qikun nemzetisége által őrzött, a fenti részletben szóba kerülő, 1872-ben írt genealógia tartalmát részletesen bemutatnám, csupán egyetlen dolgot emelnék ki. A genealógián első ősként bemutatott Yacibu neve alatt, a hatodik nemzedékbéli leszármazott, Darjan, és a nyolcadik nemzedékbéli leszármazott, Walihai neve alatt olvasható egy-egy felirat, amelyek mandzsui nyelvű szövege azonos: „Ilibei ment” (man. *Ili de genehe*). Darjan és Walihai volt tehát az, akit – Han Qikun memoárjában nemzetisége felmenőiként emlegettek. Ennek a felfedezésnek a jelentősége a genealógiairás hagyományának áttekintésével nyomban érthetővé válik.

A genealógiairás hagyománya a sibek Nyolczászlós hadseregbe történő sorozása után vált a sibe kultúra részévé. Maguk a genealógiák nem tekinthetők másnak, mint az ősről őrzött tudás tárgyi hordozóinak. A genealógiairás hagyományának szemszögéből ezért is jelentett olyan nagy törést, hogy 1764-ben a sibek egy részét Északkelet-Kínából a mai Xinjiang vidékére telepítették. A nyugatra telepítést követően ugyanis a sibeknek nem volt módja többé arra, hogy egymástól elszakított nemzetségeik megőrizték a közös ősökre és a közös múltra vonatkozó tudást.⁵¹ A nyugatra telepítés ráadásul csupán az első csapás volt e tudás megőrzésére, hiszen az 1800-as évek végén, a bokszerláadás során számos nemzetség elvesztette genealógiáját. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a genealógiairás hagyománya bármit is veszített volna identitásformáló erejéből. Sőt, kínai nyelvű forrásokból⁵² tudni lehet, hogy az utolsó császári

⁴⁸ A címben szereplő *Hashihuli* név Han Qikun nemzetiségnevének kínai nyelvű megfelelője. A nemzetiség neve mandzsui/sibe nyelven Hashūriként íródik. A továbbiakban a nemzetiség nevének latin betűkkel való átírásakor ezt a két formát használok, attól függően, hogy az adott helyen idézettek kínai vagy mandzsui nyelvű szövegből származnak-e.

⁴⁹ Han 2004: 11–20.

⁵⁰ Han 2004: 13–14. A szerző fordítása.

⁵¹ Tongjia – Wen 2009: 145.

⁵² Lásd például: He et al. 2009.

dinasztia bukásakor (1911) bekövetkező identitásválság miatt számos sibe nemzetség igyekezett rekonstruálni a bokszerlázas során odavesztett genealógiáját. Mindezek a törekvések arról árulkodnak, hogy a genealógiák – identitásuk fizikai reprezentációja-ként⁵³ – mennyire fontos szerepet játszottak azokban a zavaros időkben a sibék saját magukról alkotott képének megformálásában.⁵⁴

Nem véletlen hát, hogy 1956-ban, amikor Han Qikun és rokonsága a Shenyangba látogató küldöttség elé tárta a fentebb említett genealógiát, a vártól is nagyobb meglepetést okozott. Az akkortájt feltárt és ismert genealógiákon ugyanis a nyugatra telepítésnek nem volt nyoma: az északkeleten maradt sibék körében nem jegyezték fel azok nevét, akiket nyugatra telepítettek, az áttelepítettek körében pedig az áttelepülők első nemzedékét tették meg a legelső ősnek. Han Qikun genealógiája volt tehát az egyetlen olyan, a köznép körében megmaradt dokumentum, ami utalást tartalmazott a nyugatra telepítésre.

Han Qikun memoárjából tudni lehet azt is, hogy az öttagú sibe küldöttség, miután hazatért Xinjiangba, a chabucha'eri falvak egyikében megtalálni vélte Han Qikun elvesztett rokonságát. A nemzetség egyesítésére azonban még várni kellett, mert kitört a „kulturális forradalom” (1966–1976), amely miatt a sibék történetének megírására irányuló munkafolyamatok is megtorpantak. Mindezekkel együtt 1957-ben, miután a Kínai Kommunista Párt megkezdte elszakadását a Szovjetuniótól, az anti-jobboldali kampány során a szovjet etnológiai iskolát is – ahogyan korábban az antropológiát – burzsoának és revizionistának kiáltották ki.⁵⁵ Ez a szemlélet egészen a „kulturális forradalom” után bekövetkezett változásokig meghatározta a tudományos életet.⁵⁶

A SIBE ETNOGRÁFIAI KUTATÁSOK KIBONTAKOZÁSA ÉS A CSALÁDFAKUTATÁS TÉRNYERÉSE

Miután a „kulturális forradalom” hullámai végigsöpörtek egész Kínán, egy hosszú rehabilitációs folyamat kezdődött meg, és ezen a folyamaton belül a társadalomtudományok megreformálása mindennél nagyobb figyelmet kapott a kínai kormánytól. A központi kutatóhelyek újjáéledésével párhuzamosan mind több etnológiai és antropológiai tanszék jött létre, és lassanként megjelent azoknak a sibe kutatóknak a nemzedéke, akik egyre szorosabb kapcsolatot ápoltak az állami intézményekkel. Közéjük tartozott például az 1944-ben, a chabucha'eri falvak egyikében született Yong Zhijian, aki 1963-ban még a Xinjangi Egyetem matematika szakán kezdte meg tanulmányait. Yong azonban egy betegség miatt még ugyanebben az évben hazatért szülőfalujába, ahol 1964-től különböző oktatási intézményekben vállalt munkát. 1982-ben azonban a járási Oktatási Hivatalban kezdett dolgozni, majd két év múlva, 1984-ben a járási Kulturális Iroda munkatársa lett. 1985-től a Xinjiang Ujgur Autonóm Terület Régi

⁵³ Vö. Smith 2006: 48.

⁵⁴ Vö. Hackstaff 2009: 183.

⁵⁵ Pieke 2005: 63.

⁵⁶ Malighetti – Yang 2017: 306.

Könyvek Irodájában sibe és mandzsu nyelvű iratok gyűjtésével, rendszerezésével és publikálásával foglalkozott. Itteni munkájával összhangban 1986 és 1988 között a Központi Nemzetiségi Főiskolán folytatott tanulmányokat, amelyek eredményeként 1992-ben napvilágot látott nagyhatású tanulmánya és egy eredetileg titkos tanításokként átadott, a sibék sámánista hagyományaihoz kötődő kézíratos énekgyűjteményről készített fordítása.⁵⁷ Yong Zhijian ezt követően, egészen pontosan 1996-tól a tartományi Etno- és Valláspolitikai Kutatóintézetben dolgozott helyettes intézetvezetőként, mígnem 1999-ben visszahelyezték a Régi Könyvek Irodájába, ahol helyettes vezető lett.⁵⁸ Mellette ugyancsak meg kell említenem az 1941-ben, Liaoning tartományban született An Zhentait, aki, miután 1964-ben elvégezte a Liaoningi Egyetem történelem szakát, a Liaoningi Társadalomtudományi Akadémia kutatója lett, és számos nagy hatású etnográfiai munka szerkesztésében vett részt.⁵⁹

A sibe néprajzi kutatások tekintetében azonban két etnográfus magasan kiemelkedik. Egyikük az 1956-ban, Chabucha'erban született He Ling, aki 1982-ben végzett a Xinjiangi Egyetem történelem szakán. He Ling még ugyanebben az évben kezdett el a Xinjiangi Népi Kiadónál dolgozni, de ezen felül számos jelentős kutatóhelynél vállalt szerepet. Munkatársa volt például a Kínai Etnológiai Társaságnak és a Kínai Sámánizmuskutató Egyesületnek is. Szerkesztőként több mint négyszáz könyv szerkesztésében vett részt.⁶⁰ A hozzá hasonlóan kiemelkedő etnográfusok közé kell sorolnom továbbá az 1945-ben, ugyancsak Chabucha'erben született Tong Qingfút, aki Tongjia Qingfu néven publikált. Ő 2005-től csatlakozott a sibék szellemi kulturális örökségét felkutató programokhoz, többek között a Chabucha'er Sibe Autonóm Járás Népi Kormányának megbízásából. A sibe népszokásokkal kapcsolatos munkái a 2000-es évek elejétől láttak napvilágot.⁶¹

A fenti kutatók mellett azonban nem feledkezhetek meg azokról a sibe értelmiségi körökből kikerülő műkedvelő etnográfusokról sem, akik a „kulturális forradalom” után gombamódra szaporodó sibe tudományos, illetve tudománynépszerűsítő társaságok háttérével végezték kutatásaikat. Az ő terepmunkáik sorát, amelyeken a sibék társadalomszerkezetéről, genealógiáról tradíciójáról, vallási hagyományairól és népszokásairól folytattak gyűjtéseket, az *A kínai sibe emberek* (kín. *Zhongguo xiboren*)⁶² című könyv közel száz oldalon (!) keresztül taglalja.⁶³

⁵⁷ Nala – Yong 1992.

⁵⁸ Na – Han 2010: 1095.

⁵⁹ Na – Han 2010: 1091.

⁶⁰ Na – Han 2010: 1288–1290.

⁶¹ Na – Han 2010: 1098–1100.

⁶² A szóban forgó könyv címében a „ren”, azaz „emberek” kifejezés használata szimbolikus jelentéssel bír. Ennek oka, hogy a hivatalosan elfogadott gyakorlat szerint a valamely kínai etnikumról szóló kínai nyelvű könyvek címében az etnikai csoport neve után a „minzu” fogalomra utaló „zu” karakternek kéne állnia, jelezve, hogy az adott etnikum a Kínai Népköztársaság hivatalosan számon tartott etnikai csoportjai közé tartozik. Jelen esetben tehát a „xibozu” kifejezés utalna arra, hogy a könyv a „sibe etnikumról” szól. A könyv szerkesztői azonban a „zu” helyett a „ren” szó használatával jelezték, hogy számukra az államilag megfogalmazott és propagált etnikai hovatartozás hangsúlyozása nem fontos.

⁶³ Na – Han 2010.

Annak hogy e kutatásokon belül a sibe genealógiáirásra vonatkozó kutatások, illetve maga a családfakutatás kiemelt jelentőségre tett szert, nem csupán tudományos, hanem emocionális oka is volt. Mégpedig az, hogy Han Qikunnak a „kulturális forradalom” után a nemzetségében őrzött genealógiának köszönhetően sikerült egyesítenie az 1764-ben egymástól elszakított nemzetségi ágazatokat. Történt ugyanis, hogy 1980-ban, miután felállították a Xinjiang Ujgur Autonóm Területi Sibe Nyelvi Társaságot (kínaiul: Xinjiang Weiwu'er Zizhiqu Xibo Yuyan Xuehui) Xinjiangban, a Társaság első tudományos szimpóziumára (1981) Han Qikun is meghívást kapott. Ott, a szimpóziumon találkozott a 25 évvel azelőtti ötfős küldöttség egyik tagjával, aki elkísérte Han Qikunt azokhoz az emberekhez, akiket az ő rokonainak véltek. Innen hadd idézzek ismét Han Qikun memorájából:

„Miután a házba léptünk, láttam, hogy néhány ember sugdolózik odakint, kérdeztem, mi a baj? Azt mondták, kocsit kéne hívni, hogy az öreg nagynéni eljöhessen és találkozzon velem. Megkérdeztem tőlük, hogy hány éves [a néne], azt felelték, 84, mire azt mondtam, hogy akkor inkább én megyek el hozzá. Így velük együtt mentem az öreg nagynéni házába, ahol előbb békességet kértem az öreg családjára, majd Wusheng bemutatott az öreg nagynéninek. Az öregasszony [...] megkérdezte: „Hashihuli?” Mondtam, hogy igen. Újból kérdezte: „Mukedunból jöttél?” Válaszoltam, hogy igen. Az öregasszony sírt! Én is sírtam! Mindenki, aki csak a házban volt, sírt! Akkor egy ember odahajolt a néne füléhez, és sibe nyelven megkérdezte őt: „A mi északkeleti szülőföldünk ősenek neve micsoda?” „Yaqibu”! Az öregasszony gondolkodás nélkül ejtette ki a szavakat a száján. Ó, jaj, a néne a mi Hashihuli nemzetségünk ősenek nevét kiáltotta. Akkor igazán meglepődtem. Úgy tűnt, hogy a „Yili-beli ághoz tartozó emberek” utódai, akiket kerestem, valóban meglettek. [...] Da' erzha utódaival egyesítettem a családfát.”⁶⁴

A Han Qikun által elmondottak szerint tehát a nemzetségük 1764-ben Xinjiangba telepített ágának leszármazottai egészen találkozásuk napjáig őrizték emlékezetükben az északkeleten maradt ággal közös, legelső ősök nevét. Ez a szájhagyományként átadódó tudás volt az utolsó bizonyosság Han Qikun számára ahhoz, hogy valóban nemzetsége elszakadt ágát találta meg.

Bár a történet kapcsán számos kérdés felmerül, tagadhatatlan tény, hogy Han Qikun történetének hatására már az 1990-es évek elejétől kezdve mind több genealógiáját vesztett sibe nemzetség igyekezett (re)konstruálni nemzetségének történetét, újraírni genealógiáját, és megtalálni 1764-ben elveszített rokonságát. Ezek a törekvések pedig a sibék északkeleten és északnyugaton élő csoportjait lassanként genealógiai közösséggé formálták, kollektív identitásuknak egy olyan értelmezését hívva életre, amelynek tekintetében a legfőbb identitásformáló erő a sibék saját őseikről őrzött tudása maradt.⁶⁵

⁶⁴ Han 2004. A szerző fordítása.

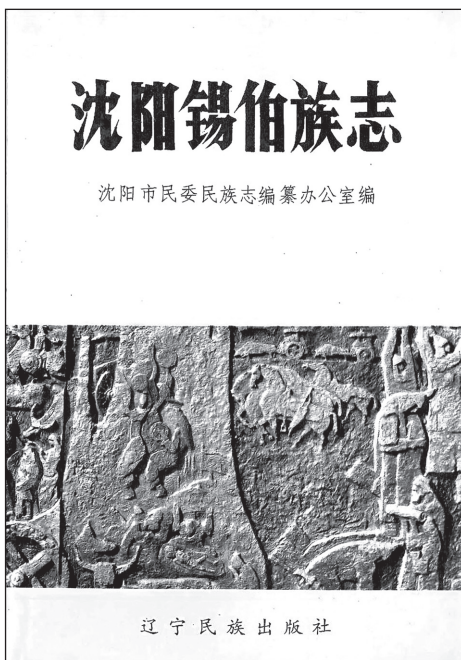
⁶⁵ Vö. Hackstaff 2009: 183.

3. kép. Han Qikun (balról az első) találkozása nemzetsége xinjiangi ágával. (Magántulajdon, reprodukció engedéllyel)

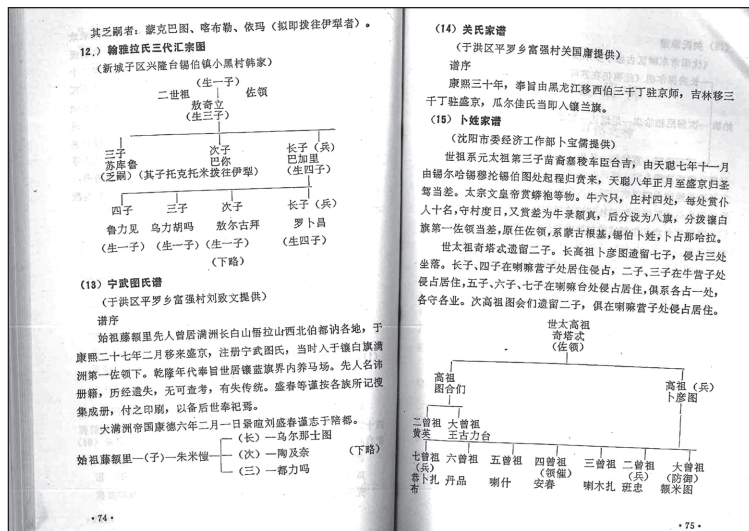
4. kép. Han Qikun (balról az első) a sibe politikai és tudáselit tagjaival az 1980-as években. (Magántulajdon, reprodukció engedéllyel)

5. kép. A shenyangi sibék krónikája című könyv borítója.

Ez volt az oka annak is, hogy mind többen tárták feltve őrzött genealógiákat és a hozzájuk csatolt nemzetségtörténeteket a „kulturális forradalom” után megújult erővel munkába álló sibe tudáselit elé. Kiemelkedő példája ennek az 1988-ban *Shenyang xibozu zhi* (*A shenyangi sibék krónikája*) címen megjelent könyv, amelynek szerkesztési munkálataiban egyébként Han Qikun is részt vett, és amelyben tizenhét nemzetség genealógiáját hozták nyilvánosságra.⁶⁶

De ilyen munka a műkedvelő etnográfus, Hu Jiang könyve (*Fushunshi Xibozuzhi Bianweihui* 2003) is, amely – többek között – az északkelet-kínai Fushunban megőrződött genealógiákat állítja a családfakutatás és a fushuni sibék etnográfiájának megírása szolgálatába.

6. kép. Családfák az A shenyangi sibék krónikája című könyvből.

⁶⁶ Shenyang Shi Minwei Minzu Zhi Bianzuan Bangongshi 1988: 57–76.

BEFEJEZÉS

Dacára a számtalan próbálkozásnak, a 2000-es évek elejéig – tudomásom szerint – mindössze három-négy sibe nemzetségnek sikerült egyesítenie az 1764-es nyugatra telepítéskor egymástól szétszakított ágazatait. A genealógiákat érintő pusztítások olyan nagyok voltak, hogy egy, a sibe szellemi kulturális örökség jegyében írt etnográfiai tanulmány⁶⁷ szerint mindössze alig száz sibe genealógia maradt fenn napjainkra. Azonban az adott tanulmányt átlapozva annak, aki ismeri a műkedvelő, autodidakta sibe kutatók közösségét, nyomban szembeötlő, hogy a közreadott genealógiákat őrző, valamely sibe nemzetséghez tartozó magánszemélyek neve mellett a genealógiák összeállítójaként és/vagy örzőjeként fel-felbukkan egy-egy, az etnográfiai, etnológiai, antropológiai tudásközpontokkal semmilyen kapcsolatot nem ápoló gyűjtő, műkedvelő kutató neve is.

Terepmunkáim során magam is több olyan emberrel ápoltam jó kapcsolatot, akik a modernizáció révén feloldódó kultúrájuk, szokásaik eltűnéséből fakadó félelmük miatt – minden iskolai végzettség nélkül – maguk kezdtek néprajzi gyűjtőmunkába, vagy éppen lokális közösségük történetének megírásába.⁶⁸ Ezek az emberek mind ismerik, féltve őrzik, és olykor forrásanyagként használják a fentebb megnevezett kutatók, köztük Han Qikun munkáit – mint ahogyan amazok is gyakran keresik fel ezeket a néprajzi gyűjtőket általuk nem ismert adatok reményében. Feltehetően a tudásközpontoktól való távolság volt az egyik oka annak, hogy ezek a kutatók a kínai tudományos „világrendben” mindmáig szorosan, ezer szálon összefonódó közösséggé formálódtak.⁶⁹ A világukba kívülről belépő kutató felé pedig ki nem mondott elvárás a részükről, hogy kiigazodjon sajátos világrendjükben, és hogy ismerje ne csak közösségüket, de az őket foglalkoztató kérdéseket is – amelyek közül, ahogyan azt a tanulmányomban kifejtteni igyekeztem, a genealógiairás hagyományának jelentősége mindmáig megkérdőjelezhetetlen.

Irodalom

ALATAS, Syed Farid

2005 Indigenization. Features and problems. In Bremen, Jan van – Ben-Ari, Eyal – Alatas, Syed Farid (szerk.): *Asian Anthropology*. 227–243. London and New York: Routledge.

BANIWA, Gersem

2023 “Indigenous intellectuals embrace anthropology. Will it still be the same?” A needed debate. *Anuário Antropológico*. 48 (1). 53–60. <https://doi.org/10.4000/aa.10515>

⁶⁷ He et al. 2009.

⁶⁸ Ilyen néprajzi gyűjtőkről, illetve lokális történetírókról szólnak például a következő tanulmányok: Sárközi 2022.; 2023.

⁶⁹ A közösségüket, szervezettségüket érintő kérdésről bővebben lásd Sárközi 2024: 273–284.

DIMULATI Aomai'er – CUI Yanhu

- 2003 Kua wenhua jiaoji yanjiu: Xinjiang duominzu shehui wenhua yanjiu xin shidian – liang ge xinjiang renleixue yanjiuzhe de duihua (Kultúrák találkozásának vizsgálata: a társadalom és kultúra kutatásának új perspektívái a többnemzetiségű Xinjiangban – két xinjangi antropológus párbeszéde). *Xinjiang Shifan Daxue Xuebao (Zhhexue Shehuixue Kexue Ban)*. 24 (4). 93–97.

EMINOV, Sandra

- 1978 Folklore and Nationalism in Modern China. In Oinas, Felix J. (szerk.): *Folklore, Nationalism and Politics*. 163–183. Columbus OH: Slavica Publishers.

EVANS, Grant

- 2005 Indigenous and Indigenized Anthropology in Asia. In Bremen, Jan van – Ben-Ari, Eyal – Alatas, Syed Farid (szerk.): *Asian Anthropology*. 43–55. London and New York: Routledge.

FUNK, Dimitrij

- 2009 Search of a “Roster of 26 Smaller Peoples of the North” of Russia. In Vargyas Gábor (szerk.): *Passageways. From Hungarian Ethnography to European Ethnology and Sociocultural Anthropology*. 315–329. Budapest: Department of European Ethnology and Cultural Anthropology, The University of Pécs – L’Harmattan Publishing House.

FUSHUNSHI XIBOZUZH BIANWEIHUI (szerk.)

- 2003 *Fushun Xibozuzhi* (A fushuni sibék krónikája). Fushun: Fushunshi Minzu Shiwu Weiyuanhui – Fushunshi Xibozu Lianyihui.

GERNET, Jacques (ford. FOSTER, J. R.)

- 1982 *A History of Chinese Civilization*. Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press.

HACKSTAFF, K. B.

- 2009 Who Are We? Genealogists Negotiating Ethno-Racial Identities. *Qualitative Sociology*. 32. 173–194. doi:10.1007/s11133-009-9126-4.

HAN Qikun

- 2004 Hashihuli jiazu wanli xunqin ji (Feljegyzések a Hashihuli nemzetség rokonságának tízezer lit átívelő felkutatásáról). In Han Qikun (szerk.): *Xibozu wenxuan* (Sibe antológia). 11–20.

HARRIS, Rachel

- 2005 Wang Luobin: Folk Song King of the Northwest or Song Thief? Copyright, representation, and Chinese Folk Songs. *Modern China*. 31 (3). 381–408.

HE Yuanfu et al.

- 2009 *Xibozu zongpu wenhua yichan* (A sibe családfák kulturális öröksége). In HE Ling (szerk.) *Xibozu wenhua jingcui* (A sibe kultúra esszenciája). 380–395. Wulumuqi: Xinjiang Renmin Chubanshe.

HOSTETLER, Laura

- 2001 *Qing Colonial Enterprise: Ethnography and Cartography in early modern China*. Chicago: University of Chicago Press.

JACOBS, Justin

- 2008 How Chinese Turkestan Became Chinese: Visualizing Zhang Zhizhong's "Tianshan pictorial" and Xinjiang Youth Song and Dance Troupe. *The Journal of Asian Studies*. 67 (2). 545–591.

JI Qing

- 2004 *Qingxi xibo* (Sibe kötődések). Shenyang: Liaoning Renmin Chubanshe.

KHALID, Adeeb

- 2021 *Central Asia. A new history from the imperial conquests to the present*. Princeton: Princeton University Press.

LINKE, Uli

- 1990 Folklore, Anthropology, and the Government of Social Life. *Comparative Studies in Society and History*. 32 (1). 117–148.

LIU, Mingxin

- 2003 A Historical Overview on Anthropology in China. *Anthropologist*. 5 (4). 217–223.

MALIGHETTI, Roberto – YANG Shengmin

- 2017 The Contributions of Chinese Anthropology. A conversation between Roberto Malighetti and Yang Shengmin. *Anuac*. 6 (1). 301–317. DOI: 10.7340/anuac2239-625X-2835

MÉSZÁROS Csaba

- 2024 Identitás és alteritás. Az etnológiatörténet-írás dilemmái. *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* XL. 8–28.

MILLWARD, James A.

- 1994 A Uyghur Muslim in Qianlong's Court: The meaning of the fragrant concubine. *Journal of Asian Studies*. 53 (2). 427–458.

MULLANEY, Thomas S.

- 2011 *Coming to Terms with the Nation. Ethnic Classification in Modern China*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.

NA Qiming – HAN Qikun (szerk.)

- 2010 *Zhongguo xiboren* (A kínai sibe emberek). Shenyang: Liaoning Minzu Chubanshe.

NALA Erxi (cop.) – YONG Zhijian (transl.)

- 1992 *Saman shen'ge* (Sámánénekek). Tianjin: Tianjin Guji Chubanshe.

NEWBY, L. J.

- 1999 The Chinese Literary Conquest of Xinjiang. *Modern China*. 25 (4). 451–474.

PIEKE, Frank N.

- 2005 Beyond Orthodoxy. Social and cultural anthropology in the People's Republic of China. In Bremen, Jan van – Ben-Ari, Eyal – Alatas, Syed Farid (szerk.): *Asian Anthropology*. 59–79. London and New York: Routledge.

REES, Helen

- 2000 *Echoes of History. Naxi music in modern China*. Oxford – New York: Oxford University Press.

ROY, Olivier

- 2005 *The New Central Asia. The Creation of Nations*. Washington Square, New York: New York University Press.

SÁRKÖZI Ildikó Gyöngyvér

- 2018 *A mártírium homályából. Sibe ősök és hősök a kínai nemzetépítés oltárán.* Budapest – Pécs: MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó – Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Társadalmi Kapcsolatok Intézete Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – Könyvpont Kiadó.
- 2022 Silence. In Mirsultan, Aysima – Schluessel, Eric – Sulaiman, Eset (szerk.): *Community Still Matters. Uyghur Culture and Society in Central Asian Context.* 124–137. Copenhagen: NIAS Press.
- 2023 A Piece of Qing History. The Historical Value of a Sibe Self-taught Historian's Collection of Genealogies. *Ming Qing Yanjiu.* 27. 54–94.
- 2024 *Rejtett párbeszéd. Az antropológia történetéről, a bennszülött kutatókról és a terepmunkáról Kínában. Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XL.* 249–292.

SHENYANG SHI MINWEI MINZU ZHI BIANZUAN BANGONGSHI (szerk.)

- 1988 *Shenyang xibozu zhi* (A shenyangi sibék krónikája). Shenyang: Liaoning Minzu Chubanshe.

SMITH, Laurajane

- 2006 *Uses of Heritage.* London – New York: Routledge.

SZILÁGYI Zsolt

- 2024 Nézzük meg a nomádokat! A mongol néprajzkutatás történetének rövid áttekintése. *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XL.* 293–321.

TENG, Emma Jinhua

- 2004 *Taiwan's Imagined Geography: Chinese colonial travel writing and pictures, 1683–1895.* Cambridge, Mass: Harvard University Press.

TONGJIA Qingfu – WEN Jian

- 2009 *Xibozu feiwuzhi wenhua yichan daibiaozuo* (A sibe nemzetiség szellemi kulturális örökség-listája). Wulumuqi: Xinjiang Renmin Chubanshe.

ZHANG Jijiao – WU Yue

- 2021 Seventy Years of Chinese Anthropology. *International Journal of Anthropology and Ethnology.* 5 (7). 1–14. <https://doi.org/10.1186/s41257-021-00048-3>

ZHONGGUO KEXUEYUAN MINZU YANJIUSUO – XINJIANG SHAOSHU MINZU SHEHUI LISHI DIAOCHA ZUBIAN (szerk.)

- 1963 *Xibozu jianshi jianzhi hebian* (Összefoglaló a sibe nemzetiség rövid történetéről és krónikájáról). Beijing: Zhongguo Kexueyuan Minzu Yanjiusuo.

Sárközi Ildikó Gyöngyvér

PhD, etnológus, Kína-kutató

tudományos főmunkatárs, ELTE HTK Néprajztudományi Intézet Etnológiai Osztály
egyetemi adjunktus, KRE BTK Kelet-Ázsia Intézet Kínai Tanszék

E-mail: sarkozi.ildiko.gyongyver@abtk.hu

Ildikó Gyöngyvér Sárközi

Genealogy Writing In Chinese Sibe Ethnography

“Native” researchers played a significant role in the development of anthropological, ethnological, and ethnographic research in China as early as the 1930s. The author wishes to provide insight into this process spanning several decades, focusing his study on the Manchu-speaking Sibe (or Xibe), an ethnic group that has been the subject of his decades-long research. Through a presentation of the work of an amateur Sibe ethnographer, Han Qikun, he also outlines why genealogy has become a central theme of Sibe research. At the same time, he seeks answers to the questions of how the Chinese world order of social sciences is structured, and where the place of Chinese ethnographers lies in this world order, far from the centres of knowledge.

Sántha István

A társadalmi szerveződés rendelkezésre álló formáinak repertoárja és alkalmazása Robert Borofsky óceániai kutatásai alapján

Robert Borofsky óceániai társadalom szerveződésére vonatkozó kutatásai sajátos szerepet kaptak az antropológiai kutatások történetében. E kutatások jól értelmezhetők abban a kutatói igényben, hogy újraértelmezzék az antropológiai terepmunka lényegét, az új társadalmi formák megjelenését, létjogosultságát a modernizálódó világban. Ezek a kísérletek speciális terephelyzetekre hívták fel a figyelmet, helyet kerestek ezeknek a klasszikus antropológiai terepmunkától eltérő eseteknek, és ezekre, mint az antropológiai kutatás, gondolat szerves részeire tekintettek. Ezáltal megreformálták a terepmunka jelentését is. Borofsky a klasszikus antropológiai terepmunka felől közelített a társadalom szerveződések váltásának problematikájához óceániai kutatásai során. Valójában nem a terepmunka fogalmának újraértelmezése érdekelte, hanem az, hogy az a speciális helyzet, amely az ő terepmunkáját jellemezte, mit engedett meg látni neki a terepből, mit tanulhatott belőle, és mit adott hozzá ahhoz a tudáshoz, amit addig a társadalomszerveződésekről, a társadalmak változásáról antropológusként tudni lehetett. Úgy gondolom, hogy nem fölösleges eljárásban azokat a tendenciákat is számba venni, amelyek a terepmunka fogalmának megújítására irányultak az utóbbi negyven-ötven évben. Ezután vizsgálom meg közelebbről, mit szeretett volna Borofsky üzeni nekünk terepkutatása eredményeképpen.

AZ ANTROPOLÓGIAI TEREPMUNKA ÚJ TENDENCIÁI, EZEK ÉRTELMEZÉSÉRE TETT KÍSÉRLETEK

A klasszikus antropológiai terepmunka kritikai vizsgálata rendkívüli jelentőségű nemcsak az antropológiai kutatástörténet számára, hanem lehetőséget teremt az antropológiai kutatás és az antropológus lét egyik alapkövének újragondolására, azzal, hogy segít megérteni, elgondolkodni azon, hogy az antropológusok valójában mit is csinálnak a terepen: milyen terepmunka helyzetben, milyen módszerrel, milyen típusú eredményt tudnak elérni.

Sokan írtak már az antropológiai terepmunka mítoszáról és szükségességéről (és megkerülhetetlenségéről), de csak kevesen vállalkoztak az általánosságokon túlmutató elemzésre, kritikai megjegyzésekre is. A teljesség igénye nélkül említhetjük ezen munkák között Andrew Strathernét, aki 1981-ben értekezett az általa szerkesztett gyűjteményes kötet¹ bevezetőjében a terepmunka és az elmélet viszonyáról a szociálintropológiában. Kora két meghatározó antropológusának, Malinowskinak és Radcliffe-Brownnak ve-

¹ Strathern 1981.

tette össze a terephez való viszonyát az egzotizálás, a nem-konfrontálódás, illetve az összehasonlításon alapuló teóriához való anyag-gyűjtés mentén. A második világháború után fokozottan merült fel az antropológusok tevékenységével kapcsolatban, hogy kolonialista érdekeket (is) szolgálnak. Andrew Strathern ezzel szemben azt állította, hogy éppen a terepkutató antropológusok voltak azok, akik terepmunkás tevékenységükkel kolonialista tabukra és sztereotípiákra (is) felhívták a figyelmet. Strathern emellett írt az elmélet jelentőségéről a terepmunka során, a marxista megközelítés terepmunkára gyakorolt hatásáról, illetve az antropológus és a helyi közösség nemi szerepeiből adódó terepkutatói helyzet sajátosságairól is.² Már ő is felhívta a figyelmet olyan szempontokra is, mint a terepmunka során „szerzett”, elsajátított kategóriáknak, valamint az egyéni vélemények lépésről lépésre való számításba vételének jelentőségére. Írt arról is, hogy egy reflexívebb és egyben aktívabb antropológia művelésének kulcsa az antropológus és a vizsgált közösség közötti folyamatos diskurzus. Továbbá fontosnak találta problematizálni egyrészt azt, hogy a terep elveszti terep mivoltát, amennyiben az antropológus egyszerűen csak ott él a terepen, ahelyett, hogy ténylegesen antropológusként dolgozna; másrészt azt, hogy hogyan illeszkedik egy-egy terepen gyűjtött részlet az antropológus teoretikus érdeklődésének az egészébe. Végül megjegyezte, hogy véleménye szerint egy jó antropológiai tanulmány írása során nem elég egy megközelítést alkalmazni, hanem legalább kettőt kell ütköztetni.³

Míg 1980-as években az úgy nevezett *writing culture* irányzat a reflexív etnográfia, addig a 1990-es évek második fele és a 2000-es évek első fele már az antropológiai terepmunka megújításának jegyében telt. Ekkoriban George Marcus és Douglas Holmes rendszeresen közös tanulmányokban, programadó írásokban fejtették ki nézeteiket. A kilencvenes években egyre több olyan terephelyzet került terítékre, ahol legalábbis megkérdőjelezhető a klasszikus állomásozó terepmunka eszményének fenntarthatósága. Elméletük két fő fogalom köré épült, ezek a többszinterű terepmunka (multi-sited ethnography), és a para-etnográfia (para-ethnography).

Állításuk szerint nem tartható tovább az az állapot, hogy kizárólag az antropológus kezdeményezhet olyan helyzeteket, amelyekben komfortosan érzi magát. Ehelyett egy terepmunka célja kölcsönös, kísérleti helyzetek keresése, és az azokkal való munka kell legyen. Az interjúk helyett a diskurzusoknak kell fokról fokra előtérbe kerülniük. Az ilyen terepmunka inkább egy színházi performanszhoz vagy egy filmmontázshoz hasonlítható, amikor kapcsolatot létesítünk különálló objektumok (szcenáriók, képek) között.

Ezekben a kutatásokban a partner jellemzően értelmiségi háttérű. A felek közti kommunikációt a kritikai párbeszéd jellemzi. Egy közös projekt körvonalazódása során a kutatás lépésről lépésre válik valóban közössé. Az egymásra reagálás során alakul ki egy közös nyelv, mely mentén fejlődik a projekt. A dialógusokra kerül a hangsúly és a kritika már nem lesz kötelező érvényű része egy antropológiai terepmunkának. És mivel a kritikai szemlélet eleve egymás megértésének alapja, szerves része lesz egy kritikai párbeszédre alapuló projektnek. Az etikát ennek hatására a tolerancia fogja

² Andrew és Marilyn Strathern pályafutásuk elején, házasságuk megszakadásának időpontjáig közösen kutattak terepen.

³ Strathern 1981.

jellemezni, hiszen létkérdés, hogy az antropológus toleráns legyen kutatótársával. A módszer kialakítása is a partnerrel közösen történik: közös, dinamikus és nem statikus terepmunkamodellt kell kialakítani, amit meghatároz az, hogy mi az elképzelésünk a terepről. Az együttműködés azonban nem jelent munkamegosztást, nem kanonikus interdiszciplinaritásról van szó, hanem experimentális diskurzusról.

Marcus számára az a fontos, hogy a terepmunka dinamikus folyamat. Első fő művét a nyolcvanas évekre datálható kutatása alapján az amerikai arisztokráciáról készítette.⁴ Úgy látja, hasznosabb egy kultúrát idegennek látni (making strange), mint egzotizálni vagy demonizálni. A nem-tradicionális témaválasztás, az amerikai arisztokrácia vizsgálata is ebbe az irányba mutat. Már ebben a projektjében felfedezhetők a multi-sited terepmunka jegyei. Az arisztokrata családot komplex rendszerben szeretné látni, például a társadalmi osztály határai átjárhatóságának antimarxista megközelítésével, ami elvezet a többszinterű események (multi-sited events) központi kategóriájához. Már itt is felmerült a később oly fontos diszkurzív-kollaboratív jelleg, a mesélés és az ön-reflexió elemeinek jelentősége. Ezután érdeklődése a portugál arisztokrácia felé fordult,⁵ kutatása a kilencvenes évek legvégére és a 2000-es évek első felére tehető. Az egyik fontos arisztokrata család kortárs képviselőjével ismerkedett meg egy konferencia alkalmával, ami egy több éven át folytatódó együttműködés kezdetét jelentette. A márki a Marcus által megfogalmazott para-etnográfia központi alakjának tekinthető, mivel leginkább csak ő tudta képviselni mindkét oldalt: az antropológusokat az arisztokrácia felé, és az arisztokratákat az antropológia felé. Időközben a kutatásba mind az arisztokrácia, mind az antropológia több képviselője, például James Faubion is be lett vonva. A másfél évig tartó levelezés az időnkénti találkozásokkal, eseményekkel, konferenciákkal, szemináriumokkal színesítve a többszinterű terepmunka prototípusává vált. Marcus módszertani megközelítése azt is jelenti, hogy bár a kutatások tartalma történeti jellegre utal, a hangsúly a folyamatos diskurzusokon keresztül fokozatosan mégis a jelen kontextusokra kerül.

Marcus tanítványa és követője a Rice Egyetem professzori székében, James Faubion készítette a legmélyebb feldolgozást a témában. Ő az etikára irányuló terepmunka során gyűjtött anyagait dolgozta fel, elemzését gyűjteményes kötetében adta közre. Egy-
más életének, érdeklődésének, karrier-történetének leírása kölcsönössé válik: nemcsak a márki, hanem az antropológus életéről, személyes motiváltságáról is sok mindent tudunk meg, nem elrejtve, hanem külön paragrafusokban kifejtve. Ez a stílus, amikor az antropológus szerző harmadik személyben értekezik önmagáról. Faubion Marcus szellemében szervezi anyagait, kiegészítve a rendszer-elméleti (system theory) értelmezésekkel, amelynek alapjait Luhmann rendszer-elmélete és Bateson kibernetikus megközelítése (visszacsatolások, autopoiesis) jelentik. Fontos még megemlíteni, hogy a márki fiatal korában marxista nézetekkel kacérkodott, ami nem tekinthető különlegesnek értelmiségi körökben a fasiszta Portugáliában. Faubion ennek ellenére nem beszél az arisztokrata osztályról, hanem egyénekről, akik különbözőek: a márkinak saját intuíciói, saját emóciói vannak, saját ízlése, mely nem korlátozódik kizárólag a magas

⁴ Marcus 1992.

⁵ Marcus – Mascarenhas 2005.

kultúra képviselőire (például a márki szereti a populáris zenéket is). Az új antropológiai nyelv megtalálásán azonban túlmutat ez a kutatási irányzat. Az antropológus keresi a közös pontokat a beszélgetőtárs élettörténetében, hogy belépessen a másik ember történetébe, sőt ezek mentén rajzolódik ki az ő, az együttműködő (para-etnográfus) életrajza is. Faubion az antropológus nem tartalomról és formáról ír, hanem arról, ahogyan a terepen a témát kutatta. Kívülről figyeli (autopoiézis) a téma fejlődését, melynek az antropológus személyiségén keresztül maga is aktív résztvevője lesz.⁶

Holmes akkor szembesült először az antropológia terepmunka újraértelmezésének szükségességével, amikor az első terepe, Észak-Itália kapcsán az európai parlamentben kezdte el vizsgálni a neonácizmus szerepét, a fasiszmus európai társadalmi és kulturális gyökereit. Később a központi bank szerepét kutatta Új-Zélandon, és Angliában a brexit lehetősége kialakította helyzetet és az ezzel kapcsolatos megoldási és kommunikációs stratégiákat. Fő kutatása 2008-ra tehető, amikor a gazdasági és pénzügyi válságot kellett a nemzeti bank szóvivőjének kommunikálnia a kölcsönt felvevők felé. Holmes azt kutatta, hogy hogyan lehet fokról fokra az emberek értésére adni, hogy válság van kialakulóban, és mindezt úgy, hogy az emberek ne ijedjenek meg, ne essenek pánikba. A válság elmélyülésével a banki szférával kapcsolatban állók (szóvivők) egy nagyon óvatos és precíz nyelvet alakítottak ki, amely a performativitás által lépésről lépésre hozta az emberek tudomására a válság-üzenetét. A banki szféra ezeken a közvetítőkön, az ő kapcsolathálóikon keresztül hatott a társadalomra, és mozgósította az egyéneket, hogy egyensúly jöjjön a rendszerben, és hathassanak az események menetére.⁷

Hirokazu Miyazaki japán antropológus a japán pénzügyi szakértők tevékenységét vizsgálva jutott el a para-etnográfia problematikájához. Nagyon nehéz volt munka közben megfigyelnie, hogy mit csinálnak a kutatása „tárgyai”, noha íróasztalt és korlátozott betekintést kapott az iratokba a cég vezetőjétől. Ezért a terepmunkának ki kellett terjednie a magánélet és a munkahely közötti színterekre is, mint például a bárókra. Miyazaki több mint tíz éven keresztül követte három pénzügyi elemző munkahelyének, életének, tevékenységeinek változásait. Nekik az volt az álmuk, hogy egy olyan kereskedő számítógépes elemző programot szerkesszenek, mely a jelen döntéseket szimulálja jövőbeli hosszútávú célok elérése érdekében, hogy ezáltal korrekciókat végezhesse, és a rövidtávú megfontolásokból adódó nehézségeket és hibákat kiküszöböljék. A kísérlet érvényességének határát az az állapot jelentette volna, amikor már nincs szükség kereskedőkre, sőt a kereskedőket elemző para-etnográfusokra sem. Saját sorsukat vetítették előre, amikor egy új, fiatal nemzedék kutatóinak megjelenésével nyugdíjba kényszerültek vonulni.⁸

Harri Englund és James Leach – mindketten Marilyn Strathern tanítványai – 2000-ben úgy találták, hogy eljött az idő, hogy megvédjék az antropológiai terepmunka becsületét. Utalásaikból arra következtethetünk, hogy bújtatottan Marcus és Holmes munkáiban találták meg a referencia pontot, mellyel szemben kifejhették nézeteiket.

⁶ Faubion 2011.

⁷ Holmes 2008.

⁸ Miyazaki 2013.

Tulajdonképpen a brit szociálandropológia hagyományos iskolájának érdekei és értékei, a hosszú időtartamú és állomásozó terepmunka lettek szembeállítva minden más módszerrel, leginkább a modern amerikai kulturális antropológia terepmunka változataival. Ennek fő tételeit az alábbiakban lehet összefoglalni.⁹

A terepmunka során gyűjtött anyagokban fellelhető törések, hiányosságok a beszámolóokban is megmaradnak nem kellő mélységű – értsd nem hosszú időtartamú, állomásozó – terepmunka esetén, és ezek a törések – véleményük szerint – nem a folytonosságot szolgálják, ahogy velük szemben egyes rendszer-teoretikusok, mint például Joel Robbins, állítják. Az egy lokalításban végzett terepmunka azért fontos a többszinterű kutatással szemben, mert a lokalitás szerintük egy jól megragadható univerzumot jelent, így felesleges a megközelítés holisztikussága, vagy a globalitás jelentőségének kiemelése. A globalitás gondolatával szemben, az individualitás liberális eszméje mellett érvelve kiemelték azt is, hogy egy lokalitás sajátosan konfigurálódhat, fontos különbség lehet például a történelmi kondíciókban.¹⁰ Végül a reflexivitás is kulcsszava az antropológiai terepmunkának, abban az értelemben, hogy az antropológus és a (vele) párbeszédben lévő kommunikációja hozza létre azt a (reflexív) antropológiai tudást, amely még mindig csak az antropológusé. Ezzel továbbra is az antropológus központi szerepe lett hangsúlyozva, szemben például Marcus-szal, aki a kollaborativitás, a közös szerzőség jelentőségét hangsúlyozta. Ezzel tovább hangsúlyozták a fehér ember, vagyis a nyugati antropológus és az őslakosok közötti különbséget, miközben a kritikusok, köztük Gupta arra hívta fel a figyelmet, hogy gyakran az antropológus – a fehér ember – és a kutatott – a bennszülöttek – között nem lehet tenni, hiszen egy bennszülött is lehet antropológus, vagy éppen a saját társadalom tagjait is lehet kutatni.

Englund és Leach kritikát fogalmazott meg többek között azzal kapcsolatban is, hogy a szociológusok és más társadalomtudósok kisajátítják az antropológia terepmunka fogalmát, és a teoretikus beállítottságú antropológusok is terepmunkával illusztrálják saját elméleteiket, így visszaélnék a fogalom használatával. A hosszú időtartamú állomásozó terepmunka hiányában szerintük megszűnnek azok a morális korlátok, amelyek határt szabnak az antropológus teoretikus szárnyalásának. Ezt kritikusaik nem fogadják el, és kiemelik az elméletek fontosságát az antropológiai gondolkodásban. Englund és Leach továbbá azzal vádolnak egyes antropológusokat, hogy eleve adott terminusaikat ráerőltetik a terepre, ahelyett, hogy helyet adnának annak, hogy a terep (is) hathasson rájuk. Későbbi műveikben a kollaboratív antropológia irányába mozdultak el, amikor a korábban kritizált nézetekhez hasonló, egyenlőségen alapuló terep- és publikációs stratégiák mellett érveltek, és a szerzőtársak körét kiterjesztették az antropológusok mellett nem-antropológus, paraetnográfus, értelmiségi őslakos „kollégákra” is.¹¹

⁹ Englund – Leach 2000.

¹⁰ Két modern, nem tradicionális terepet említene tanulmányukban. Az egyiket a menekülttáborok jelentik – Agamben szellemében – a másikat a kilencvenes évek végén a brit egyetemeken kutató szociálandropológusok munkájának hatékonyságát vizsgáló ellenőrző (audit) bizottságok tevékenysége. Strathern 2001.

¹¹ Englund 2006., 2011; Nombo – Leach 2010.

A Napsugár története. Találkozásaink története című tanulmányom¹² Marcus, Holmes¹³ és követőik, köztük elsősorban Faubion szellemében született antropológiai kísérletnek tekinthető, amit Englund és Leach bizonyosan jól megkritizált volna kísérleti jellege miatt.¹⁴ Kutatásaim bár klasszikus antropológiai terepmunkán alapultak, ezeket más módszertani és elméleti meggondolásokkal kívántam ötvözni, az antropológiai terepmunka újraértelmezésének jegyében.¹⁵

A fentiekén túl a recens tendenciák közül Yael Navaro 2020-ban publikált kísérletét kell mindképpen megemlíteni, melyben megpróbálta kiterjeszteni az antropológiai terepmunka érvényességi körét, és megújítani a lényegét. Arra tett ugyanis kísérletet, hogy összefoglalja azon kutatási helyzeteket, amelyekben nem volt lehetséges klasszikus antropológiai terepmunkát végezni. Számára a kiindulási pontot Izrael és Palesztina közötti háborús helyzet, fegyveres konfliktus jellemzett. Miután összegyűjtötte a recens antropológiában az övéhez hasonló *negatív antropológiai* eseteket, megpróbált általános tendenciákat és azokból levonható tanulságokat megfogalmazni, tanácsokat adni. Arra jutott, hogy ezekben az esetekben nem lehet az a cél, hogy lehetetlensége ellenére megvalósítsuk a terepmunkát, és a klasszikus antropológiai terepmunkához hasonló helyzetet alakítsunk ki, erőszakoljunk ki, hanem ehelyett arra kell törekednünk, hogy leírjuk azt a helyzetet, atmoszférát, amelyben nem lehet klasszikus antropológiai terepmunkát, vagyis „pozitív antropológiát” végezni.¹⁶

Reményeim szerint a fenti, az antropológiai terepmunka lényegére vonatkozó kritikai elméletek, megújítási kísérletek elősegítik Robert Borofsky óceániai kutatásai „váratlan” eredményeinek, hozadékának értelmezését. Felmerülő platformként a terepmunka újraértelmezésének közös igénye jelentkezik. Borofsky megközelítésének ott van a helye ebben, amikor a szokásosnál hosszabb terepmunka, amelyet folytatott váratlan meggondolásokra engedtek következtetni, sajátos perspektívához hozzáférni a társadalomszerveződés konfigurálódásának, működésének mikéntjének vizsgálatakor.

FLEXIBILITÁSRA VALÓ TÖREKVÉS A BAJKÁL-KÖRNYÉKI NÉPEK TÁRSADALOM SZERVEZŐDÉSÉNEK KUTATÁSA SORÁN

Hosszas rövidebb előmunkálatok után 2000-ben arra vállalkoztam, hogy egyéves terepmunkára indulok a Bajkál-tó nyugati partján élő, úgynevezett sámánista nyugati burjátok közé. Füvespusztai életmódot folytattak, kis számú állatot tartottak, elsősorban marhát és birkát, de a háttérben látható volt a tajga, az erdő sziluettje.¹⁷ Még a terepmunka során kiderült az is, hogy van egy kis csoportja a füvespusztai burjátoknak,

¹² Sántha 2016.

¹³ Holmes – Marcus 2005., 2008.

¹⁴ Englund – Leach 2000.

¹⁵ Sántha 2016.

¹⁶ Navaro 2020.

¹⁷ Volt a nyugati burjátok kultúrájának egy magyar falusi társadalomhoz hasonló, könnyen olvasható aspektusa, mindazonáltal a felmerülő adatmennyiség, a narratíva sűrűsége bénítóan hatott egy antropológiai kutatás során.

melynek tagjai a 18. század elején az orosz telepesek hatására jelentkező földhiánynak köszönhetően a szomszédos tajgába, az evenkik földjére vándoroltak. Még ezen terepmunkám alatt eljutottam hozzájuk, egy barátom, a tajgai vadász és sámán segítségével, és úgy döntöttem, hogy a terepmunkám második részét körükben, velük töltöm.¹⁸

Nagyon eltérő volt a két társaság összehasonlításából kapott kép. Egyrészt ugyanolyanok voltak, rokoni kapcsolatban álltak, másrészt más gondokkal kellett megküzdeniük a mindennapi életben. A kontrasztok időnként egymásba simultak, máskor kiélesedtek, mint fényképezéskor egy polárszűrő használata során. Ez volt az első komolyabb tapasztalatom arról, hogy az egyenlőségi eszme mit jelent a mindennapokban. Később kiderült, hogy antropológus elődeimet, akik ehhez a terephez kötődtek, ugyancsak foglalkoztatta már e kérdés, ennek a csoportnak a hovatartozása. Míg az egyikük burjátoknak, addig másikuk elburjátosodott evenkiknek tartotta őket. PhD dolgozatom írása során egyértelművé vált, hogy komoly feladat előtt állok, és valamit kezdenem kell ezzel a kérdéssel.

Két mesterem volt nagy hatással rám tanulmányaim során. Kara György professzor, akinek idejében folytattam PhD tanulmányaimat az ELTE Belső-ázsiai Tanszékén, és akivel evenki nyelvet tanultam, azt mondta, hogy szép feladat a tunguz nyelvekkel foglalkozni, az evenki is közéjük tartozik, de még szebb és érdekesebb, ha ezt a burjátokkal, a burját nyelvvel és kultúrával, társadalommal együttesen közelítem meg. Ezt várta tőlem, amikor befogadta disszertációm témáját. Most már tudom, hogy a minta számára a szolon-daur együttélés volt Mandzsúriában, ahol sem a daur (mongol), sem a szolon (tunguz) fél nem jelentkezik önmagában, mert, ha valahol felmerül az egyik jelenléte, a másiknak is feltétlen ott kell lennie valahol, csak megbújt.

Másik, antropológus mesterem, PhD-témavezetőm és főnököm az MTA Néprajzi Kutatóintézet Etnológiai osztályán, vagyis Sárkány Mihály arra ösztönzött még az egyéves terepmunkám előtt, hogy ne legyenek túl erős prekonceptióim arról, amit a terepen meg akarok találni. Ne siessék, ne köteleződjek el túl hamar egy-egy, a terepen adódó téma iránt. Hagyjak időt arra, hogy a terep hasson rám. Majd kialakul, hogy mi lesz belőle. Egyszerűen, egy puha antropológiai megközelítést sugalmazott már a tereppel kapcsolatban is. Majd, amikor már a terepről visszatérve elkezdtem a dolgozatomat írni, újra felelevenedett a kérdés, hogy hogyan lehet lazítani a társadalmi kereteket, hogyan lesz rugalmas egy társadalom szerveződése.

Az az antropológus feladata, az az elvárás felé, különösen, ha PhD-dolgozatát írja, hogy mondjon valami konkrétat, újat. A hosszú terepmunka is arra való, hogy képessé váljunk állításokat tenni arról, amit a terepen kutattunk, még akkor is, ha eleinte félszegeen, meglehetősen óvatosan és szkeptikusan nyilatkozunk a terepről, az antropológus létről, az előttünk álló karrier kilátástalanságáról. Egyszerűen elsődlegesen az látszott, hogy az a feladatom, hogy egy merev, statikus képet tudjak felvázolni a társadalomról, a nyugati burjátokról, amelyet működésében láttam, a mindennapokban megtapasztaltam.

Ekkor azon gondolkodtam, hogy az is a puha antropológiai megközelítés része, ha nem társadalm szerkezetéről, hanem a társadalom szerveződéséről beszélek, amely formálásában az egyének aktív szerepet kapnak. Utána következett az egyes szám he-

¹⁸ Sántha 2004.

lyett a többes szám használata, amely megengedte bizonyos társadalomszerveződési formák együttes jelenlétét.

Fejlődésemben a következő lépcsőt az jelentette, amikor felismertem, hogy a karizmatikus egyéneknek joguk volt különvéleményt hangoztatni, akár a patriarchális társadalom elveivel szemben is fellépni, és ez nem váltott ki ellenszenvet a társadalom többi, normális (burjátul *mit'i* - 'egyszerű') tagja részéről, akik mindezt természetesnek vették, sőt időnként el is várták ezt – amit ők maguk nem tehettek volna meg – a karizmatikus személyektől. Ez is egy kis lazaságot adott az amúgy mindent kontrolláló szabályrendszerből meglehetősen megkötött társadalomban.

Újabb fontos lépés volt számomra, amikor öt évvel az említett terepmunkám után, a PhD-dolgozatom megvédve visszatértem a terepre, és megosztottam téziseimet a helyiekkel. Már-már hősnek láttam magam, ám egy ilyen helyzetben fiatal fiúk és idősebb férfiak jelenlétében közröhej tárgya lettem. Amikor kifejtettem azt a banálisnak tűnő sztereotípiát, hogy a nyugati burjátok azért imádkoznak őseikhez, hogy emlékezzenek rájuk, és ne vonják magukra haragjukat azért, hogy elfelejtették őket, és hogy velük legyenek fontos és nehéz helyzetekben, a fiatal fiúk – nyugati burjátok – kiröhögtek: hát ennyi volt, ennyit értettem meg belőlük, a nyugati burjátok létéből!? Igen – mondtam egy kicsit sértődötten. Hát ezért nem kellett volna idejönni. Szép-szép, de majd más fogja megérteni őket. És ekkor elmondták, hogy mindez csak a látszat, amiről én itt beszélek. Ők azért imádkoznak az őseikhez, azért fordulnak hozzájuk nevükön szólítva őket, hogy *elfelejtsék őket, hogy hagyják békén az őseket, vagyis az élőket*, és ne zavarják őket a fontos döntésekben. Persze lehetne azzal folytatni az okfejtést, hogy a tajgai burjátok idegen, tunguz közegbe kerültek, és életterük, az erdő nincsen kikövezve az őseik múltbeli tetteivel, történeteivel, nincsenek burját szent helyek az erdőben, így imádkozni is csak burját térben, a falu határában lehet. És hogy ezekhez az elvekhez egy szertatás is társul, mely lehetővé teszi, hogy a burját vadászok szabadon tudjanak mozogni, vadászni egy idegen térben. És ezt a koncentrációs technikát, melyet az őseikhez való imádkozás eredményeképpen tudnak elérni, az élet más helyzeteiben is tudják használni, amikor a burjátosságuk zavarja őket, hogy hatásosan tudjanak cselekedni. Szóval, az volt itt a fontos, hogy az egyéves terepmunkával nem zárult le a tudásszerzés, -formálás folyamata, hanem folyamatosan változik az, amit megtudtunk, és meg kell adni az esélyt arra, hogy véleményünk változzon, formálódjon. De még ekkor is az az alapfeltevésünk, hogy valójában létezik egy alapvető tudás a társadalom szerveződéséről, egy minta, melyet különböző technikákkal igyekszünk lazítani.

EGY TÚL HOSSZÚ TEREPMUNKA TAPASZTALATA. BOROFSKY ÉS A PUKAPUKAN TÁRSADALOMSZERVEZŐDÉS LEÍRÁSA

Ezek után szükséges beszélni a szomszédos evenkik egyenlőségi társadalmáról és Borofsky kutatásairól. De hagyjuk még az evenkiket egy pillanatra, és nézzük miért különlegesek Borofsky kutatásai! A rugalmas értelmezés elérése nem úgy merül fel kérdésként, ahogyan azt előzetesen elképzeltük. Vagyis nem a meglévő struktúrák la-

zítása a cél, hanem több változat, eltérő értelmezések szerepeltetése, amelyeket alkalmanként elő tudnak venni a repertoárból.

Robert Borofsky a disszertációjához a Francia Polinéziához tartozó Pukapukan szigeten végzett terepmunkát, amely olyan ismertebb sziget szomszédságában fekszik, mint Szamoa, Tonga vagy Fidzsi. A sziget jellemzője, hogy viszonylag sok antropológiai kutatás és publikáció vonatkozik rá. Pukapukanon és a környékbeli szigeteken végzett terepmunkát Ernest és Pearl Beagleholes, Julia Hecht, Marshall Sahlins, Bradd Shore, Martin Silverman és a magyar származású ökológiai antropológus, Andrew P. Vayda.¹⁹

Borofsky a Hawaii Egyetem Antropológia tanszékén végezte PhD tanulmányait. Itt olyan jónévű antropológusok voltak a kollégái, mint George Marcus, vagy Jean Lave. Előbbiről tanulmányom elején részletesen írtam, utóbbi a *situated learning* terepmunka módszer kidolgozásával szerzett hírnevet. Ez azt jelenti, hogy bizonyos tevékenységi köröket csak úgy lehet megismerni és leírni, ha maga az antropológus is részt vesz bennük, kitanulja a mesterséget. Workshopokat kell szervezni a mesterek részvételével, és mindeközben eltanuljuk tőlük a fogásokat, megérthetjük a mesterségek csínját-bínját.²⁰

Általában el lehet mondani, hogy Borofsky PhD-tanulmányai idején a kognitív antropológiai irányzat volt divatban, mely pszichológiai megfontolásokat mérlegelt a tanulási, elsajátítási folyamat megértése és leírása céljából, elsődlegesen Jean Piaget kutatásán, mint módszertani kereten alapulva. Tehát kognitív antropológiai érdeklődés és megközelítés jellemezte Borofsky és kollégái érdeklődését is. Ezzel a teoretikus megközelítéssel indult a terepre. Kérdezni, tudást létre hozni és dialógust kiépíteni – ezek jellemezték kezdeti terepkutatásai módszereit. Mégsem ezek a megközelítések lettek meghatározók a terepkutatásai során. Mivel rengeteg ideje volt, hiszen a családja is elkísérte őt a terepkutatása meghatározó időszakában, és mivel terepmunkája túl hosszúnak bizonyult a terveihez képest, volt ideje nem-kérdezni, hanem követni, megfigyelni a társadalom változásait.²¹

Ez volt az, ami felkeltette az érdeklődésemet: Borofsky terepmunkája több mint háromévre elnyúlt, és ez sajátos, unikális megfontolásokra engedett következtetni. Borofsky túl hosszú terepmunkája, lényegében írta át azt a megközelítést, amelyet addig, 1987 előtt a társadalomszerveződésről gondolkodva követtek az antropológiai szakirodalomban. Arra az eredményre jutott például, amit már megemlítettük, hogy létezik a társadalmi szerveződéseknek egy repertoárja, amely a nem-aktív elemeket is tartalmaz.

Egyik másik fontos eleme a kutatásainak az egyenlőségi eszme – és gyakorlat – előtérbe kerülésének igénye és lehetősége. A társadalmi szerveződés változása által érintett területek között különböző sportversenyeket (krikett, röplabda) valamint a halászatot is. A változások a versenyhelyzet erősödését eredményezték. Emellett ebben nemcsak helyi gazdasági megfontolások (taro, swapo, copra, kókuszból, gyöngyagyló), hanem a nyugati fogyasztói társadalmakkal kialakított gazdasági kapcsolatok jelentősége is kifejeződött. Valamint a napjainkban oly divatos, de a

¹⁹ Borofsky 1987.

²⁰ Borofsky 1987.

²¹ Borofsky 1987.

könyv írása idején még nem ennyire erőteljesen jelentkező dekolonializmus igényét figyelhetjük meg munkájában, amely megerősítést nyer Borofsky későbbi „karrier-jének” aktivista irányában is.

Fontos felhívni a figyelmet arra is, hogy Borofsky kutatásában megfigyelhető egy diskurzus az antropológiai és a helyi tudás között, és arra keresi a választ, hogy hogyan formálják egymást ezek a tudások? Ebben fontos szerepet játszik az antropológiai beágyazódás, vagyis az, hogy egy-egy antropológus milyen előzetes, párhuzamos kutatásokat végzett, ezek hogyan hatottak vissza kérdésfelvetésére; melyik egyetemen, mely professzorok, híres antropológusok hatása alatt formálódott antropológus karakterük; milyen kutatási projektek, milyen kérdésfelvetésre kerestek választ az egyetemi éveik során. Ezek mind meghatározzák, hogy mi kerül a kutatás fókuszába, és mi kerül a peremére. Másrészt egy-egy terepen a kutatások sűrűsége is meghatározó jelentőségű, mert lehetővé teszi, hogy az antropológusok egymásra reflektálása kritikai szemlélethez vezessen. Mindezek a konfigurációk jelentős szerepet kaptak Borofsky kutatása során is.

Talán itt érdemes újra felhívni a figyelmet a Pukapukán tevékenykedő antropológusok által követett antropológiai irányzatok jelentőségére. A Borofsky előtt a hetvenes évek elején (1972-74) terepmunkát végző Julia Hecht kutatásain David Schneider rokonsági rendszert kutató munkássága mutatható ki. Ennek az irányzatnak a korlátai, hatásai jelentőségteljesek. Schneider azon tézise, hogy egy kultúrát önmagában válónak tekintett, saját keretei között, más rendszerek hatásait nem figyelembe véve törekedett megérteni azt. Ez oda vezetett, hogy Hecht kizárólag a helyi öregek elbeszéléseire alapozva rajzolta meg a Pukapukan társadalomszerveződés képét, az ezzel ellentétes megnyilatkozásokat nem vonta be értelmezésébe.²² Különösen nagy nehézségekkel került szembe Hecht, amikor a kutatásai jelenében megfigyelt anyagait igyekezett az elődei által a harmincas években leírtaknak megfeleltetni.²³

Ezek után a fő kérdés úgy fogalmazható meg, hogy hogyan, mikor történt(ek) váltás(ok) Pukapukan társadalmában. Milyen korszakokról, időszakokról beszélhetünk? Borofsky terepmunkája során a Pukapukan társadalomban gyakorlati váltás történt matrimoety-ról, matrilineáris lakó közösségről patrilineáris temető közösségre, mely a főnökök irányította élelem megosztását, a faluközösségi tagságot hozták előtérbe. Úgy tűnik, mintha Borofsky megközelítésében nem volna oka a váltásnak, nem lett volna igazi megoldandó feladat, hanem mintha egyszerűen megunták volna a régi társadalomszerveződési formát, és eldöntötték volna az öregek gyűlésén egy új, rendelkezésre álló, de a mindennapi élet gyakorlatában az adott periódusban éppen nem használt – nem-aktív – forma kipróbálását. Előbb csak próbaidőre, majd mivel érdekesnek mutatkozott, és megtetszettek a közösség tagjainak az így megnyíló új lehetőségek, a továbbiakban, a próbaidőn túl is megtartották használatát.

²² Így szorultak ki a schneider-i általános képből olyan a terepmunka során megfigyelt jelenségek, mint a Pukapukan rokonsági rendszer és a speciális tulajdonjogok, valamint a hagyományos és a különleges ingatlan-részek közötti kapcsolatok.

²³ Borofsky 1987.

Úgy tűnik, az antropológusok tudattalan törekvése, hogy kiválasszanak egy társadalmi szerveződést, elmerüljenek a tanulmányozásában és így fixálják, merevítsék ki, homogenizálják a társadalomról kialakuló képet. Borofsky ezzel szemben az antropológiai kánonok dominanciájának negatív hatására hívta fel a figyelmet, amivel valójában háttérbe szorítják a kutatók a helyi tudást úgy a terepmunka előtt, mint annak során. Ő a terepen kutató antropológusok kieső adatait, terepi megjegyzéseit gyűjtötte össze és értelmezte újra, és a köztük levő kontextusok feltárással adott értelmezési tartományt nekik. Borofsky kutatása tehát az összehasonlítás jelentőségére hívta fel a figyelmet. Arra, hogy az őt megelőző antropológusoknak ahelyett, hogy a múltban rögzített képeket keresték volna, a jelen jelenségeire kellett volna koncentrálniuk, figyelmüknek elsősorban a helyi jelenségekre kellett volna irányulniuk.²⁴

Sárkány Mihály is foglalkozott a Borofsky által felvetett problematikával kiküju kutatásai során. Elemzésében, miként Borofskynál is, konkrét gyűlések és azokon hozott „döntések” előzik meg a társadalomszerveződésben „fogantatosított” változásokat. Az üléseken a nemzetség (vagy ágazat) öregjei gyűlnek össze, ezeknek van szerkezete, felépítése, elnöke, titkára, forgatókönyve, előírása, hogy hogyan történik az ügyek kezelése és a döntés. Borofskynál nem egyértelmű, hogy mire jutottak, mindenki a másikkra mutat, utalgat, hogy ő tudja, ő mondhatja (csak) el a dolgokat. Senki sem mond konkrétumot, de mégis változások generálódnak, melyek mintegy benne voltak a levegőben, a gyűlés atmoszférájában. Ezek a megfontolások úgy a nyugati burját, mint ahogyan az evenki társadalmi élet szerveződésében is megfigyelhető elemek, vonások.²⁵

Sárkány Mihály a kenyai kikujuk társadalomszerveződés formáinak vizsgálata során már felhívta a figyelmet Gregory Bateson pápua új-guineai kutatásának jelentőségére, aki a társadalmi feszültséget feloldó rituálét az egyén mentalitására nevelésnek részeként értelmezte. Bateson kutatása azért is fontos, mert a *Naven* kötetben egy Yatmul rituálét három (valójában öt) oldalról is interpretálja,²⁶ ezzel a megközelítéssel szembemelve az akkoriban uralkodó Malinowski-féle funkcionalista antropológia megközelítésével. Ezt mi sem mutatja jobban, mint hogy Malinowski maga írt elítélő kritikát Bateson művéről. Bateson így valami nagyon hasonlót ajánl, mint a helyi Pukapukan öregek Borofsky interpretációjában: a lehetséges interpretációk egy körét, tárházát. Először úgy tűnt, hogy a prekonceptiótól, az általános képtől eltérő elemek téves eszmék, vagy hibák, ezért a korábbi antropológusok kizárták azokat a támogató (mainstream) adatok közül, hogy ne keltsenek zavart. De Borofsky, alapos, hosszas vizsgálódás eredményeképpen megadta az esélyt, hogy ezek integratív elemekké váljanak, szerves részei legyenek a teljes képnek. Következésképpen ki kell terjeszteni ezeket az elemeket is a kutatásokat, ha teljes, árnyalt képet szeretnénk kapni egy társadalom szerveződéséről.²⁷

Saját, a nyugati burjátok körében végzett terepmunkám során a kivételt azok véleményei, narratívái jelentették, akiknek *utkha*-juk volt, vérszerinti leszármazottjai vol-

²⁴ Borofsky 1987.

²⁵ Sárkány 2006.

²⁶ Bateson 1958.

²⁷ Borofsky 1987.

tak az ágazatok, klánok őseinek. Nekik joguk volt külön véleményt nyilvánítani egyes kérdésekben, mely szembe mehetett a patriarchális társadalom szabályrendszerével. Ez a különvélemény az ős karakterébe – legendájában elfoglalt helyzetébe – való beleérzésen alapult. A vélemény-nyilvánítás során az érzelmek és a biológiai leszármazás került előtérbe az elsőszülött gyerekek a többi gyerek apjának, azaz a férjnek partlineáris klánjába való adoptációval szemben.²⁸

Az egységes társadalom képet Sárkány Mihály kikuju kutatásai során is megjelenő „strukturális bipolaritás” lazíthatja elsődlegesen. A nyugati burjátoknál úgy vetődik fel ez a megoldás, hogy a helyi eszmék, mint a(z) evenki) sámánizmus megszelídítésére (elsajátítására, megszerzésére) az újonnan érkezettek (a nyugati burjátok) egy külön kategóriát hoznak létre a saját rendszerükben. Ebbe helyezik el az idegen (evenki) eszméket, amelyekről azonban így sem lehet a tisztelet hangján beszélni, emlékezni róluk, külön kategória van a nyugati burját rendszerben a helyi evenkik számára.²⁹

Sárkány Mihály a kikuju társadalom szerveződésére vonatkozó kutatásában, bár műve megírása idején még nem ismerte, vagy legalábbis nem használta Borofsky művét, mégis nagyon hasonló következtetésekre jutott. De míg értelmezésében ennek a helyzetnek a megoldása feladat-válasz centrikusnak tűnik, addig Borofskynál már nem ilyen egyértelmű a megoldás tudatos választása, hanem inkább ad hoc jellegű, ami harmóniában van az egyenlőségi társadalom működésének sajátosságaival. Borofskynál ugyanis azt látjuk, hogy időnként megújítja a társadalom az egyik típusú társadalomszerveződési formájának gyakorlását, és elővesz a tárházból egy érdekesnek tűnő új formát, ami kimondottan egyenlőségi hozzáállást jelent. Ahogyan Tatyjana Szafonovával végzett közös, az evenkik körében végzett kutatásunk során mi is megfogalmaztuk, az evenkik könnyen bekapcsolódnak egy-egy újonnan felmerülő tevékenységébe, melyet csak addig folytatnak, amíg az érdekesnek mutatkozik. Mi akkor ebben egy rövid idejű stratégiát láttunk, vibrálásszerű gyors váltásokkal, a fő példánk pedig a tajgában való gyaloglás/utazás, az „expedíciókon” való részvétel volt. Nem gondoltunk hosszú, akár harminc éves periódusok utáni váltásokra.³⁰ Sárkány Mihály továbbá arról is beszélt, hogy ezek a váltások azt jelentették, hogy mindig volt a szabályok repertoárjában egy, amellyel helyre lehetett állítani a társadalmi békét. A társadalmi béke helyreállíthatósága bizonyult a legfontosabb értéknek, amelyet akkor is érvényesítettek, ha ez az új szabály ellentétben állt az uralkodó rendet kifejező egyéb, korábbi szabályokkal, azaz az életet előbbre valónak ítélték azok, akik ezekben az ügyekben döntési helyzetben voltak. Ebben én azt látom a legfontosabbnak, hogy a szabályok fenntartása nem állhat szemben az élet fenntartásának értékrendjével. És jó jel, ha ez idővel egyensúlyt, társadalmi békét, megnyugvást, a megoldás érzetét kelti.³¹

²⁸ Sántha 2004.

²⁹ Sántha 2004.

³⁰ Safonova és Sántha 2011.

³¹ Sárkány 2006.

ROBERT BOROFISKY SZOCIÁLANTROPOLÓGIAI TEREPMUNKÁJÁNAK UTÓÉLETE

Végül, úgy gondolom érdemes utánanézni, hogy hogyan alakult Borofsky óceániai kutatása egy ilyen típusú, „túl hosszú” antropológiai terepmunka után. Először is, mint már utaltam rá, az állomásozó terepmunkával nem zárult le Robert Borofsky terepkutatása, mint általában a mainstream antropológusoknál, akiknél a terepmunka csak a karrierépítés egyik állomását jelenti. További pályafutásukban a hangsúly a PhD-dolgozat otthoni megírására és az egyetemi oktatásra kerül. Ez nem figyelhető meg Borofsky esetében. Mivel az állomásozó terepmunka után sem szakadt meg kapcsolata a tereppel, ez lehetőséget adott, hogy terepmunkája során talált első kutatási eredményei a későbbiekben is folyamatosan konfrontálódni tudjanak a későbbi eredményekkel. Ez igen fontos szerepet játszott az elmélete fejlődésében. Borofsky is visszavitte a PhD-dolgozatát, megosztotta téziseit a helyiekkel, és a megjegyzéseikből építkezett tovább. Nem zárta le kutatásait, hanem az első terepmunkát csak a kutatás kezdeti fázisnak tekintette.

És talán az sem érdektelen, hogy hogyan alakult „karrierje” óceániai kutatásai után. Nemcsak az, hogy hogyan hatott személyisége az óceániai kutatására, hanem az is, hogy hogyan hatottak az óceániai terepmunkái során megfogalmazott tézisek későbbi antropológusi tevékenységére. Borofsky 1987-ben publikálta a *Making History. Pukapukan and Anthropological Construction of Knowledge* című könyvét, melyen nagyrészt jelen dolgozat is alapul. 2004-ben részt vett a Yanonami vérminták visszaszolgáltatásában is. 2019-ben, mint a Public Anthropology professzora azt találta fontosnak megosztani magára vonatkozóan, hogy azt tekinti feladatának, hogy az antropológián keresztül jogokhoz segítsen másokat, az őslakosokat, ahelyett, hogy az akadémiai munkára, és karrierje építésére koncentrálna.

Irodalom

BATESON, Gregory

- 1958 *Naven: The Culture of the Iatmul People of New Guinea as Revealed Through a Study of the „Naven” Ceremonial. A Survey of the Problems suggested by a Composite Picture of the Culture of a New Guinea Tribe drawn from Three Points of View.* Second edition. Stanford, California: Stanford University Press.

BODROGI Tibor

- 1961 *Mesterségek születése.* Budapest: Gondolat.
1962 *Társadalmak születése.* Budapest: Gondolat

BOROFISKY, Robert

- 1987 *Making History. Pukapukan and Anthropological construction of knowledge.* New York – Cambridge: Cambridge University Press.

CLIFFORD, James – MARCUS, George (szerk.)

- 1986 *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography.* University of California Press.

ENGLUND, Harri

2006 *Prisoners of Freedom. Human Rights and the African Poor*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.

2011 *Human Rights and African Airwaves. Mediating Equality and the Chichewa Radio*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.

ENGLUND Harri – LEACH James

2000 Ethnography and the Meta-narratives of Modernity. *Current Anthropology* 41. 2. 225–248.

FAUBION, James D.

2011 *An Anthropology of Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.

HOLMES, Douglas R.

2009 Economy of Words. *Cultural Anthropology*. 24. 3. 381–419.

HOLMES, Douglas R. – MARCUS, George E.

2005 Culture of Expertise and the Management of Globalization: Towards the Re-Functioning of Ethnography. In Ong, Aiwa and Collier, Stephen J. Malden (szerk.): *Global Assemblages. Technology, Politics, and Ethics as Anthropological Problems*. 235–252. Oxford: Blackwell Publishing.

2008 Collaboration Today and the Re-Imagination of the Classic Scene of Fieldwork Encounter. *Collaborative Anthropologies* 1 (Project Muse). 81–101.

LEACH, James

2003 *Creative land. Place, Procreation on the Rai Coast of Papua New Guinea*. New York – Oxford: Berghahn Books.

MIYAZAKI, Hirokazu

2013 *Arbitraging Japan. Dreams of Capitalism at the End of Finance*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.

MARCUS, George E.

1992 *Lives in Trust. The Fortunes of Dymastic Families in late Twentieth-Century America*. Boulder, San Francisco – Oxford: Westview Press.

MARCUS, George E. – MASCARENHAS, Fernando

2005 *Ocasão. The Marquis and the Anthropologists, a Collaboration*. Walnut Creek, Lanham, New York – Toronto – Oxford: Rowman Littlefield Publishers.

NAVARO Yael

2020 The Aftermath of Mass Violence: A Negative Methodology. *Annual Review of Anthropology*. 49. 161–173.

NOMBO, Peter – LEACH, James

2010 *Reite Plants: An Ethnobotanical Study in Tok Pisin and English*. Canberra: Australian National University.

SAFONOVA Tatiana – SÁNTHA István

2011 *Az evenkik földjén. Kulturális kontaktusok a Bajkál-vidéken*. Budapest: Balassi Kiadó.

SÁNTHA István

2004 *A nyugati burjátok társadalom szerveződése a füvespusztai és tajgai burjátok példáján*. PhD-disszertáció, ELTE Belső-ázsiai tanszék, Budapest.

2016 *A Napsugár története. Találkozásaink története*. *Ethno-Lore*, MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 33. 311–330.

SÁRKÁNY Mihály

- 2006 Emberi botlások és a társadalmi rend helyreállítása – egy rendhagyó kiküju házasság esete. In Sebestyén Éva, Szombathy Zoltán – Tarrósy István (szerk.): *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*. 330-337. Pécs: Publikon Könyvek – ELTE BTK Afrikanisztikai Oktatási Program.

SHIROKOGOROFF, Sergei Mihailovich

- 1929 *Social organisation of the Northern Tugus: with Introductory Chapters Concerning the Geographical Distribution and History of These Groups*. Shanghai: The Commercial Press Ltd. (Reprinted 1979), New York: Garland Publishing Inc.

STRATHERN, Andrew

- 1981 *Fieldwork and theory in Social Anthropology*. London: University College London.

Sántha István

PhD, tudományos főmunkatárs, ELTE HTK Néprajztudományi Intézet, Budapest

E-mail: istvansantha@gmail.com

István Sántha

The repertoire of available forms of social organization and their application based on Robert Borofsky's oceanic research

Robert Borofsky's research on the organization of oceanic societies occupies a special place in anthropological history. His work can be interpreted as a call to redefine the essence of anthropological fieldwork and to justify new social forms in a modernizing world. These experiments drew attention to particular field situations and established a role for them in anthropological research and thought, viewing them as integral parts of the field. In doing so, Borofsky and his colleagues also reformed the meaning of fieldwork. Borofsky approached the problem of the shift in social organization in his oceanic research from the perspective of classical anthropological fieldwork. He was not interested in redefining the concept of fieldwork but rather in what his specific fieldwork situation allowed him to observe and learn, and in what he could contribute to his previous anthropological knowledge about the organization of societies and societal changes. First, I will review the trends that have led to the renewal of the concept of fieldwork over the last forty to fifty years. Then, I will discuss what Borofsky wanted to communicate through his fieldwork.

Zárógondolatok a Bodrogi Tibor konferenciához

Mikor Vargyas Gábor – apám tanítványa, később munkatársa és mindvégig barátja – közvetítette a szervezők kérését, hogy néhány gondolattal zárjam ezt az apám emlékének szentelt konferenciát, azt javasolta, osszak meg néhány személyes emléket róla, hogy – úgymond – „a tudós mögött fölsejlek az ember is”. Nehéz feladat, féltem is felvállalni. Apám – ez köztudott volt szorosabb környezetében – személyes dolgokban rendkívül zárkózott volt. Emellett szerette a szakmai és a magán szférákat gondosan elválasztani egymástól. Család, rokonság – ezek számára mind leginkább az előbbi szférába tartoztak. Erre egy példa: Mióta az eszemet tudom, a keresztnévén szólítottam, ami az 1950-es, 60-as évek Magyarországon ritkaságszámba ment. Már gimnazista voltam, mikor egyszer megkérdeztem, miért nem hívtam őt, mint minden más normális gyerek, apának, papának, vagy netán apukának. Azt felelte, hogy mivel rokonsági rendszerekkel és terminológiák kutatásával foglalkozott, furcsának érezte volna, ha a magánéletében rokonsági terminussal illetik. Ezt aztán nem is feszegettük tovább.

Mindenesetre biztos vagyok benne, hogy jól eső érzéssel nyugtázná ezt a 100. születésnapja alkalmából tartott megemlékezést, mint jelét munkássága elismerésének.

Apám útja a tudomány felé nem volt előre megszabva. Felmenői közt senki nem rendelkezett magasabb iskolai végzettséggel. Apai ágon bácskai sváb családból származott. Apai nagyapja cipész, később csendőr volt Apatinban, apja már elektrotechnikus, aki ebben a minőségben dolgozott a Magyar Brown Bowery Műveknél, a II. világháború háború után pedig mint üzemvezető a Ganz Művek tekerceselő részlegében Budapesten. Anyai felmenői magyarok, anyai nagyapja festő-mázoló vállalkozást működtetett Zuglóban.

Arról, hogy apám milyen külső hatásra kezdett el a társadalomtudományok és azon belül is az egyetemes néprajz iránt érdeklődni, hallgat a családi fáma. Idegennyelvtudást sváb apja ellenére otthonról nem hozott, a németet is, mint az angolt, később tanulta meg magánszorgalomból. Az idő folyamán a hollandot is elsajátította, legalább a passzív nyelvtudás erejéig. Olvasta a holland szakirodalmat, de beszélni ezen a nyelven nem hallottam. Hátrahagyott könyvei és a bennük talált jegyzetek tanúsága szerint egy időben a maláj nyelv elsajátításán is fáradozott.

Vasszorgalommal és rengeteget dolgozott, ma valószínűleg workaholic-ként¹ tartanák számon. Az emlékeimben is így merül fel legtöbbször: Az íróasztalnál ül, körülötte könyvek, jegyzetek halmaza. Két újjal veri Erika nevű táskairógépét, amit csak valamikor az 1970-es évek végén váltott fel egy elektromos IBM írógépre, amit én hoztam neki Németországból. Szája szegletében az elmaradhatatlan Symphonia cigaretta, amit az írás hevében elfelejt leverni és aminek hamuja a ruhájára hullik. Emlékszem, szinte minden ingén és pulóverén lyukat égettek a cigaretták. Nem törődött vele.

¹ Munkamánia

Ha este hazajött a múzeumból, folytatta a munkát otthon. Ilyenkor nem volt szabad zavarni. Engem leginkább könyvekkel vesztegetett meg. „Nincs mit olvasnod?”, kérdezte rendre, ha szerintem túl sokat beszéltem. „Nincs, már minden könyvemet kiolvas-tam”, feleltem egyszer. Ekkor fölállt és valahonnét előhalászott egy eldugott könyvet. „Tulajdonképpen a születésnapodra szántam”, mondta. Cooper Utolsó mohikánja volt, rögtön belekezdtem és jó ideig nem kellett csendre inteni.

Mindenesetre ily módon korán rászoktatott az olvasásra, habár nem mindig ügyelt arra, hogy mit veszek le magamtól a könyvespolcra, ha kifogytam a gyerek vagy ifjúsági olvasmányokból, amikkel rendszeresen ellátott. A világirodalom klasszikusa-it szinte gyerekfejjel olvastam végig, sokszor persze anélkül, hogy mindent értettem volna belőlük.

14 éves koromig egy tán harminc négyzetméteres szoba-konyhás lakásban éltünk a belváros egyik körfolyosós bérházában. Apámat megviselték a szűkös lakáskörülmé-nyek. Különösen a külföldi kollégákat szégyellte volna – mint mondta – otthon meg-vendégelni. Arról nem is beszélve, hogy az apró lakásban még egy étkezőasztalnak sem volt hely. Apám mintha a pozíciójának és munkásságának járó megbecsülés hi-ányát látta volna abban, hogy kérvényeit egy nagyobb lakásra rendre visszautasították.

A halála után előkerült papírok között találtam egy, a „Kedves Ortutay elvtárs”-nak címzett levél másolatát, amiben a pozíciójából eredő reprezentációs feladatokra hivat-kozva kéri a nagyhatalmú kolléga közbenjárását egy megfelelő lakás kiutalásában. Ha hivatalos úton nem is, de Ortutay végül is segített összehozni egy lakáscserét, aminek köszönhetően 1964 folyamán egy nagyobb lakásba költözhattünk.

Ide már vendégeket is lehetett hívni. Addig apám – vendégszerető ember lévén – külföldi kollegáit leginkább Alsógödre vitte, a szülei házába, ahol kérésére nagyapám jó bácskai halászlét főzött nekik bográcsban. De egy valakit mégis hazahozott egyszer a régi lakásunkba: a nyugatnémet Óceánia szakértőt, Carl August Schmitzet, nekem akkor Schmitz bácsit. Vele szinte baráti kapcsolatot tartott fenn, többször említette őt és hirtelen halála láthatóan megviselte.

Arra, hogy gyerek- illetve fiataikoromban a munkájáról hosszasan beszélgetett vol-na velem, nem emlékszem. Arra pláne nem, hogy néprajzost akart volna faragni belő-lem. De mégis, utólag látom, sokat átadott nekem abból, ami meggyőződése és hivatása volt. Bevallottan világpolgár volt, és mentes mindenféle faji vagy nemzeti előítéllettől.

Apám jó szemmel nézte, hogy általános iskolás koromban tanítás után rendsze-remen kivillamosoztam az akkori Néprajzi Múzeumba a Könyves Kálmán körútra. Gondolom, eleinte az ő kezdeményezésére, később aztán szokásommá vált. Ilyenkor legtöbbször az Óceánia raktárba vitt le, vagy a restaurátor műhelybe, ahol az ott dolgo-zók gondjaira bízott. Mai napig előttem vannak a különféle tárgyakkal teli vitrinek, a maszkok, a fűszoknyák, és oromban még ott van a restaurálás közben használt szerek illata. Néha egy barátnőm is velem jött, ilyenkor a kiállítótermekben csatangoltunk.

Tíz éves koromtól fogva számos alkalommal magával vitt vidéki útjaira, leginkább, ha külföldi vendégekkel volt. Ilyen alkalmakkor mindig én voltam az egyetlen gye-rek. Voltunk például Schmitz bácsival Tihanyban, de ott voltam Átányban is, ahova Moussa Oumar Sy-t, a bamakói Történeti Múzeum igazgatóját vitték hivatalból kol-hozt látogatni. Apám franciául nem beszélt, Gáborján Alice volt velünk tolmácsként.

Engem mindenesetre nem szülői nógatas, hanem a Moussa-val való találkozások élménye készítetett rá, hogy 13 évesen elkezdjek nyelvórára járni az Institut Français-ba. De hogy valóban én is apám nyomdokába lépve etnológus legyek, azt 14 évesen döntöttem el Boglár Lajos egy előadásán, ahova persze megint csak apám cipelt el. Azt hiszem, nambikvara tolldíszekről volt szó.

Én röviddel az érettségi után elhagytam az országot. Münchenben, majd Nyugat-Berlinben jártam egyetemre, kezdettől fogva az etnológia volt a főszakom. Jólesően nyugtáztam már a kezdetekben, hogy apám neve mennyire ismert volt tanárain, de jónéhány diáktársam között is.

Az egyetemen leginkább a cargo kultuszok szakértőjeként tartották számon, egy korai, 1951-ben megjelent cikke alapján. Abban az időben – az 1970-es évek elején járunk – az antikolonialista mozgalmakkal való foglalkozás, ami sokszor a messianisztikus mozgalmakra is kiterjedt, éppen megfelelt a *Zeitgeist*-nek. A nagyrészt baloldali beállítottságú professzorok és docensek – etnológusok és vallástörténészek egyaránt – nagyra értékelték a cargo kultuszok marxista szemléletű vizsgálatát apám említett cikkében.

De természetesen ismert volt múzeumi körökben is, itt már inkább mint Óceánia, Indonézia és Afrika művészetének szakembere. Ha ellátogatott hozzánk, napokat töltött a nyugat-berlini *Museum für Völkerkunde* raktáraiban és folytatott eszmecsereket az ottani kollégákkal. Az egyetem etnológiai intézetében, aminek én akkor hallgatója voltam, néhány előadást is tartott, az India-kutató Professor Rudolph meghívására. Amikor a minap egy régi diáktársammal beszélgetve megemlítettem, hogy haza készülök egy apám emlékére tartandó konferenciára, elmesélte, milyen mély benyomást tett rá annak idején apám egyik előadása, amiből ma leginkább egy szumátrai bivalyáldozatról készült fotókra és az azokhoz fűzött magyarázatokra emlékszik. Nemrégiben pedig egy baráti házaspár könyvespolcán fedeztem fel apám „Törzsi művészet” című könyvét német kiadásban. A házigazda – valaha maga is etnológus – saját elbeszélése szerint különösen a precíz, minden részletre kiterjedő tárgyleírásokat értékelte, amik, mint mondta, nagy segítségére voltak saját indonéziai gyűjteményének beazonosításában.

Nem az én dolgom apám tudományos örökségének a méltatása, de nekem jól esnek ezek a véletlen összehatlakozások, melyekből visszaköszön az ő emléke. Azt legalábbis visszaigazolják, hogy apám nemzetközi szinten ismert kutató volt, akinek jó emlékét őrzik máig mindazok, akiknek módjuk volt személyesen ismerniük őt.

Végezetül szeretnék kitérni az apám halála után fennmaradt kéziratok sorsára. Vargyas Gáborral, mint apám legközelebbi munkatársával annak idején végignéztük a szellemi hagyatékot. Csupán néhány, téma szerint csoportosított dobozt találtunk, bennük bibliográfia jegyzetekkel és fotókkal. Leginkább a már megjelent „Törzsi művészet” illetve egy tervezett „Ékszerek” monográfia anyaga volt ez. Ezek a dobozok az Akadémiai Intézet Adattárába kerültek. Vargyas Gábornak pedig átadtam apámnak az Astrolabe-öbölről készülő munkájához tartozó kartondobozt, benne bibliográfiai cédulákkal, néhány fotóval és kijegyzetelt idézetekkel. A terv eredetileg az volt, hogy Gábor megpróbálja ezeket felhasználni egy apám által már tervbe vett Astrolabe-öböl kötet megírásához, amelybe eredetileg felkérte Gábort is néhány fejezet erejéig a közreműködésre. Ha Gábor ezt elkészítette volna, megbeszélésünk szerint „Bodrogi Ti-

bor hagyatékának felhasználásával írta Vargyas Gábor” formában kívánta volna leróni apám emléke előtt a tisztelgést. Szomorúan vettem tudomásul, hogy Gábort emiatt támadások érték annak idején, azt gyanítva, hogy egy már kész kézirattal akar babérokat szerezni magának. Nem tudom, érdek-e ma még valakit, de nekem fontos leszögezni, hogy kész – sőt még félkész – kézirat sem maradt fent sajnos apám után, sem óceániai, sem másmilyen témájú.

Mind a mai napig otthon őrzök még egy közepes nagyságú kartondobozt, benne apám jegyzeteivel, melyeket a rokonsági rendszerekről szóló, már minden bizonnyal publikált munkáihoz készített. Ezek között nekem különösen kedves egy anyám rokonsági ágazatáról készült családfa és egy, anyai nagyanyámmal folytatott beszélgetésből leszűrt listája a családjukban használt rokonsági terminológiákról. Vagy az a néhány oldal, ahol barátja, a nyírpazonyi festőművész, Batári László elmondása alapján jegyezte fel a Nyírségben használatos megszólításokat. De itt őrzött témába vágó leveleket is kollégáitól. Egyikben pl. Sozán Mihály fejti ki kritikus gondolatait apámnak az Uráli rokonsági rendszerre vonatkozó tézisével kapcsolatban.

Megtaláltam még a fennmaradt papírok között Vittorio Lanternari egy levelét is, amiben a neves vallástörténész biztosítja apámat, a „kedves kollegát”, hogy örömmel várja bejelentett látogatását Rómába, sőt azt is kilátásba helyezi, hogy ő maga is szívesen ellátogatna a közeljövőben Budapestre. Az ilyen iratok tudománytörténeti szempontból érdekesek lehetnek, talán egyszer valaki még kézbe veszi őket.

Kehl Bodrogi Krisztina

Dr, szociálintropológus, Berlin

E-mail: krisztina.kehl@mailbox.org

Krisztina Bodrogi Kehl

Closing thoughts for the Tibor Bodrogi conference

In her reminiscences, Tibor Bodrogi's daughter recalls her father's memory, shares some family stories, and tells of her father's reputation and reception in Germany. At the end of her presentation, she discusses the fate of Tibor Bodrogi's legacy, dispelling a misunderstanding about some finished manuscripts that may have been left behind.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Harangi Attila – Löki Viktor: Debreceni civisházak és lakóik nyomában. Méliusz Juhász Péter Könyvtár. Debrecen, 2022. 295 p.

Magyari Márta

A debreceni Déri Múzeum közelmúltban megújult helytörténeti kiállítása Balogh István monográfiájára utalva a Cívisek világa címet viseli. A kiállítás vizuális arculatának meghatározó motívuma a kéziratosszerű térképekről ismert, egykor sáncárokkal körülvett városmag térképének sematikus rajza. Ez az antropomorf megközelítésben szív alakra emlékeztető rajzolat – közepén az orsószzerűen kiszélesedő Piac utcával és a kis utcák szabálytalan hálójával – a kiinduló pontja a fiatal építész, Harangi Attila kutatásainak is.

A Debreceni civisházak és lakóik nyomában címmel megjelent kötetben az első és az utolsó ábra is ennek a városmagot ábrázoló térképnek egy-egy változata. Az első ábra az építész által kidolgozott debreceni civis lakóházak kataszterét mutatja, benne kiemelt piros foltokkal, jelöli azokat az épületeket, amelyeknek homlokzati képe a nyitó oldalakon mozaikszerű elrendezésben látható. A kötet utolsó ábrája pedig – ugyancsak piros foltokkal jelölve – azt mutatja meg, hogy a 2018 és 2021 között feltárt, a civis lakóházak kataszterében nyilvántartott épületek közül időközben melyeket bontották már el. A térkép barna foltjai a még álló építményeket jelölik. A két látványos és igen tanulságos ábra közötti oldalakon Debrecen, a civisváros épített örökségének egy nagyon izgalmas láttelepe bontakozik ki. Láttelep ez, hiszen egy pillanatnyi állapotot rögzít, a 21. század második évtizedéből.

A kötet létrejöttének előzményei is érdekesek: a kezdő pont Harangi Attila diplomamunkája, Debrecen civis lakóházainak megőrzéséről. A témát a diplomamunka megvédése után se engedte el, elkészítette a civis lakóházak kataszterét, Debrecen házai (www.debrecenhazai.hu) címmel pedig honlapot működtet. Kutató, feltáró munkájába új szint hozott Löki Viktorral való találkozása, együttműködésük eredményeképpen számos kitűnő, érzékeny, friss szemléletű fotó készült napjaink civisházairól és a bennük élő emberektől. Ennek a közös munkának a hozadéka volt a Debreceni civisházak egykor és ma című vándorkiállítás, melyet a Hajdú-Bihar Megyei Építész Kamara támogatott, s első bemutatójának is otthont adott. A jelen kötet részben erre a forrásra támaszkodik, de az ott bemutatott esettanulmányok jelentős bővítésével.

A jellegzetes debreceni civisházakat bemutató impozáns kötet élére két előszót is illesztettek. Az elsőben Puskás István, a város kultúráért felelős alpolgármestere megállapítja, hogy bár Debrecen nem büszkélkedhet sok évszázados épített örökséggel, de az egykor itt lakó írástudóknak köszönhetően számos történet maradt fenn a város múltbeli életéből. A másik előszót jegyző China Tibor, a megyei építész kamara elnöke hangsúlyozza, hogy a kötet jelentős forrásértéke mellett egyedi hangvételű, és újszerű megközelítésben szól a civisházakról. A szerzők empátiás közlésmódjának köszönhetően érzékelhetővé válik, hogy a házak és lakóik mennyire egymásra támaszkodó élő rendszert alkotnak. Ez a magyarázata a lakóépületek irányában gyakran megnyilatkozó erős érzelmi kötődésnek is. Véleménye szerint a fennmaradt épületekre, mint az alkalmazkodás élő példáira kell tekinteni.

A kötet gerincét 21 épület – egykori debreceni civisház – részletes bemutatása alkotja. Az építmények leírása előtt olvasható Harangi Attila bevezető tanulmánya. Kiindulásként a civisház kifejezés mibenlétét igyekszik megragadni: „a Debrecen városképét a múlt század közepéig döntően meghatározó, de még ma is a város egyik jellegzetességét adó földszintes történeti lakóházak”.

ETHNOGRAPHIA 136/2025. 3. sz.

Megjegyzí azt is, hogy gyűjtőnévként használja a civisház fogalmat, s kizárólag a történeti távlattal rendelkező, földszintes lakóépületekre terjed ki a vizsgálat. A civisházak tipológiáját is itt ismerteti röviden 8 típusba sorolva az épületeket. A szöveges leírást egy épületfotókból szerkesztett jól áttekinthető táblázat kíséri. A továbbiakba a történeti, helytörténeti és építészettörténeti szakirodalomra támaszkodva szól a civis fogalom jelentéséről, a település fejlődéséről, a város alapterületének a népesség növekedésével párhuzamos bővüléséről. Megállapítja, hogy a történeti időkben a debreceni épületeket gyakran megtizedelő tűzvészek hatására a 19. század elején megalkotott építési szabályok a tudatos városrendezés kezdeti lépéseinek tekinthetőek, s a településtörténet és a civisházak vizsgálata szempontjából ezt az időszakot origónak tekinti. A későbbiekben részletesen szól a várossá válás folyamatáról a 17. századtól a 20. század elejéig tartó időszakban. A 20. század első harmadában azután a Debrecen is meginduló modernizációs folyamat hatására a földszintes civisházak kontinuitása hosszú időre megszakadt. Az 1950-es évek elején a házingatlanok állami tulajdonba vétele után az egykori civisházakat lakásokra darabolták, gyakorlatilag horizontális társasházakat hoztak létre az egykori civis portákon – megfelelő infrastruktúra nélkül – idegen családokat kényszerítve együttélésre. A házak fenntartásához azonban a megfelelő háttérrel központilag nem teremtették meg, számos épület így leromlott, vagy csak a lakók anyagi áldozata révén tudott megújulni. Debrecen nagy kiterjedésű óvárosának műemléki területi védelme az 1960-as években – amikor erre más városokból számos példa említhető – nem történt meg. Ennek következtében a városszerkezet drasztikusan átalakult. Napjainkban „a civisházak kontextusukból kiszakítva, zárványként maradvá, csontvázként őrzik egy hajdan volt civis kultúra utolsó lenyomatait.”

Harangi Attila és Löki Viktor igényesen szerkesztett kötete 21 ilyen „lenyomat”-ot tár az olvasó elé. Mindegyik lenyomat, vagy esettanulmány azonos szerkezetű. Az épület homlokzati képével indul, a kép mellett pedig feltűnik a rá vonatkozó legfontosabb adatokat. A helyrajzi számon túl a különböző korszakokban (1771; 1872; 1911) használt utca neveket és házszámozást, a civisházak tipológiája alapján az épület típusát, építési évét, építtetőjét és a védelem jellegét, ha egyáltalán van ilyen. A jelenlegi utcanév és házszám mellett egy következetesen alkalmazott sorszám is azonosítja az egyes civisházakat. A szöveges rész első felébe az épület történetére, az építtető, majd később a tulajdonos családra vonatkozó adatokat találjuk. Ezek pontosan megjelölt levéltári forrásokra (tanácsai mutatókönyvek, kéziratos térképek, kataszteri térképek), nyomtatásban megjelent címtárakra, a helyi sajtó korabeli cikkeire, közleményeire, központi adatbázisokból elérhető aprónyomtatványokra (gyászjelentések) épülnek. Az ezekből kirajzolódó „háztörténet” elmesélése után a jelenlegi lakók történetei következnek. Formailag és színvonalában is nagyon különböző szövegek ezek, de a személyesség egyaránt jellemző mindegyikre és ez teszi őket igazán érdekessé, hitelessé. Számos alkalommal a lakókkal készült félig strukturált interjú szerkesztett szövege olvasható itt, néhány esetben pedig az egykori tulajdonosok által felkérésre elkészített, papírra vetett emlékező szövegek.

A kötetben e szövegekkel szinte egyenértékű a képanyag. Ennek egyik része archív képválogatás, itt az archív képek mellé igen értékes, részletes, precíz meghatározások kerültek. A színes képanyag az épületek jelen állapotát – a kutatás időszakában 2018 és 2022 között – ábrázolja, gyakran a tulajdonos portréjával, ellesett pillanatokkal kiegészítve. A technikailag kitűnő minőségű felvételek izgalmas tárgyi világokat tárnak fel. Egyik másik kép annyi érdekes részletet mutat, hogy akár egy antropológiai, életmód történeti tanulmány kiinduló pontja is lehetne.

A kötet nagy erénye a rendkívül invenciózus, művészi igényű képszerkesztés, tördelés. A könyvterv Kónya Ábel munkája. A magas esztétikai minőség azonban párosul a jelölések, számozások következetes alkalmazásával is.

A Debreceni civisházak és lakóik nyomában című kötet érdekes, elgondolkodtató olvasmány. A kortársak a településkép változására, a régi épületek eltűnésére, az újak megjelenésére mindig érzékenyen reagálnak. Egy városszövetben azonban az átalakulás, a dinamikus mozgás természetes jelenség, persze nem mindegy, hogy milyen mértékű, s milyen minőségű ez a folyamat. Harangi Attila és Lőki Viktor mérnöki precizitással, s jó értelemben vett őszinte rácsodálkozással, empátiával megalkotott munkája kimondva kimondatlanul felhívja a figyelmet mindannyiunk felelősségére ebben az átalakulási folyamatban.

Paládi-Kovács Attila: Vármegyék és népeik a Kárpát-medence északkeleti részein. Balassi Kiadó. Budapest, 2025. 200 p.

Magyar Zoltán

Paládi-Kovács Attila legújabb kötete egy olyan történeti földrajzi, népiségtörténeti tanulmánykötet, amely a szerző által az utóbbi évtizedben különféle helyeken (folyóiratokban, konferenciakötetekben stb.) publikált dolgozatokat tartalmazza. E többnyire 2017–2023 között napvilágot látott tanulmányok közös nevezője, hogy a Felföld északkeleti részének azokról a tájegységeiről szólnak, melyek néprajzi vagy történeti szempontból önálló, markáns karakterrel és tradíciókkal bírnak, és esetenként már csak múlt időben őrzik a valaha ott élt, törzsökös lakosságnak tekinthető magyarság emlékét. A tanulmánykötetben némiképp kakukktójásnak számít az utolsó, adatokban gazdag etnográfiai leírás, amely a szilágysági népi építészetről ad a *Magyar Néprajzi Atlasz* gyűjtőútjai alkalmával szerzett plasztikus benyomásokat. Az első hét tanulmány földrajzi és gondolati ívét továbbszöve talán érdemes lett volna e kötetbe beválogatni a szerző korábban íródott, a Szepesség népi kultúráját érintő kisebb írásait is, továbbá azt a regionális szempontból szintén ide tartozó nagy ívű tanulmányt, amely az abaúji, tornai és zempléni ruszin betelepülésről szól (*Ukrán szórványok a 18–19. században a mai Magyarország északkeleti részén*. Népi Kultúra–Népi Társadalom VII. Budapest, 1973. 327–367.).

Az észak-magyarországi származású (őzdi születésű) Paládi-Kovács Attilát már csak a szülőföldjéhez történő kötődése miatt is egész néprajzkutatói pályafutása során foglalkoztatta a Felföld – mint kulturális nagyrégió – története, történeti néprajza és 20. századi (recens) néprajza. Már bölcsészdoktori disszertációját is a keleti palócok pásztorkodásáról írta, számos tanulmánya jelent meg a palóc népi kultúra más szegmenséről is, önálló kismonográfiája szűkebb szülőföldjéről, a Barkóság-ról (*A Barkóság és népe*. Miskolc, 1982). E földrajzi látókör a gyűjtőutak által mind inkább bővült, és idővel felölelte Gömört („Gömörországot”), Tornát (a Tornai-karsztvidéket), Abaújt (a Cserehátot és a Kanyapta-medencét) is, a vonatkozó kutatások során hamar túllépve az országhatáron, majd a nyelvhatáron is. Paládi-Kovács Attila életművében emblematisztikus tanulmányok és tanulmánykötetek sora jelzi a regionális tagolódás, a néprajzi régiók, a felföldi etnikai és társadalmi csoportok népi kultúrája, ökológiai adottságai, az ott élő nép tájhasználatára iránti elhivatott érdeklődést (lásd: *Életmód, foglalkozás, nemzetiség*. Debrecen, 1988; *Tájak, népek, népcsoportok. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2003; *Népek, térségek, hagyományok*. Budapest, 2015; *A magyar nép természeti környezete. Történeti-földrajzi áttekintés*. Budapest, 2024), mint ahogy a *Magyar Néprajz I.* (páros kötetének *Táj, nép, történelem*) jelentős részét is ő írta.

Az itt recenzált kötet első tanulmánya a könyv azt követő írásainak is elméleti megalapozása. A természeti tájak és a nyelvhatár(ok) felföldi kérdéskörét e dolgozat Abaúj-Torna és Gömör-Kishont vármegyék példáján keresztül mutatja be és illusztrálja, annál is inkább, mert e két mikrorégió évtizedeken keresztül a szerző érdeklődésének homlokterében állt. E bevezető fejezet tisztázza az olvasó

számára a Felföld és felföldiség fő jellemzőit földrajzi, etnikai és kulturális tekintetben, továbbá a nyelvhatár(ok) változását, a nyelvszigetek és a szlovákosodás problematikáját – annak jelzésével, hogy a felföldi régióban e Rimaszombat–Kassa közötti vonal mentén maradt a középkortól napjainkig szinte változatlan a szlovák–magyar nyelvhatár.

A kötet második tanulmánya a hajdani (az 1881-ben Abaújjal egyesített) Torna vármegye történeti földrajzának fő jellemzőit mutatja be (természeti adottságok, etnikai kép, felekezeti megoszlás, településhálózat és gazdálkodás). E dolgozat esszenciája Paládi-Kovács Attila több évtizeden keresztül tartó Torna-kutatásainak, melyek e fél évszázada még néprajzi fehér foltnak számító, pedig a Kárpát-medence egyik leginkább unikális néprajzi kistájának mondható vidékről adtak közre az utóbbi évtizedekben megannyi hiánypótló tanulmányt a tárgyi kultúrától a folklórhagyományokig bezárólag.

Ezt követi az a kötet meghatározó részét és tematikáját képező négy tanulmány, amely megyénként tekinti át az Északkelet-Felföld négy nagy múltú történeti-földrajzi régiójának felekezeti és etnikai térszerkezetét, etnikai viszonyainak változását a kora újkortól a 20. század elejéig. Bizonyos értelemben mintha a 13. század közepén élt Rogerius nagyváradi *Carmen miserabilis* című művét olvasnánk, ugyanis e Paládi-Kovács-tanulmányok közös jellemzője ama történelmi folyamatok dokumentálása, hogy egyes, a középkorban, sőt még a 16–17. században is részben vagy egészben magyar etnikumú vidékekről hogyan tűnt el, retusálódott ki a magyar népelem, és hogyan húzódott délre az a nyelvhatár, amely korábban valahol Késmárk–Poprád és a Branyiszkó-hágó közötti vonalon, Sárosban a Cseregő-hegység magasságában, Zemplénben pedig a Nagymihály–Töketeres vonaltól is valamivel északabbra húzódott. Abaúj, Sáros, Szepes és Zemplén példája külön karakterű, ám egymást organikus módon kiegészítő esettanulmányok formájában tekinti át a tárgyalt megyék (tájegységek) történelmét és a történeti eseményektől elvonatkoztathatatlan etnikai változásokat, azt a 17–18. századi felföldi etnikai „megroppanást”, amelynek előzménye és következménye is volt a szlovák (szlovnyák) és ruszin népelemek nagy arányú beáramlása, járásnyi területeken idézve elő a korábbi etnikai viszonyok radikális átalakulását.

Paládi-Kovács Attila Knieza István és mások nyomán követi végig évszázadról évszázadra a tárgyalt vidékek etnikai és felekezeti viszonyait, imponáló szakirodalmi tájékozottsággal, forrásismerettel és lényeglátó pontossággal foglalva táblázatokba, vetítve térképekre a középkori és kora újkori dokumentumokból, korabeli feljegyzésekből, majd a népszámlálási adatsorokból kirajzolható etnikai, demográfiai folyamatok ívét, illetve belőlük korszakonként egy-egy pillanatképet. A Felföld északkeleti részének történeti etnikai viszonyairól Paládi-Kovács Attila e könyve – már-már kismonográfia gyanánt – nyújtja az eddigi legteljesebb és legszakyszerűbb képet, bár a kutatók számára rendelkezésre álló 18. századi források hézagossága miatt továbbra is maradnak megválaszolandó kérdések.

A Szepesség népi összetételének változása a szomszédos Sároshoz képest egyértelműbb történelmi folyamatokat jelez. Mint azt Szepes korai történelmének kiváló monográfusa, Fekete Nagy Antal az Árpád-kori oklevelek alapján kimutatta, a megye területi és társadalmi kialakulásában a 12–13. században meghatározó volt a magyar népelemek, az ún. „gömörörök” szerepe. E később lándzsásnemeseknek mondott határörök telepei a Poprád völgyi Nagyörtől a Branyiszkó-hágó tövéig, valamint a Hernád völgyében láncolat-szerűen léteztek, s habár a tatárjárás idején jelentős veszteséget szenvedtek, etnikai különállásukat és társadalmi kiváltságaikat („kis vármegye”) még sokáig megőrizték, bár a kora újkorra nyelviileg fokozatosan beolvadtak a környező szláv népességbe.

Bár a Sáros megyei magyarság alaprétegét is az ottani gyepek védelmére északra tolt határörök alkották, az ottani etnikai viszonyok Szepestől merőben különböztek. Paládi-Kovács Attila még későbbi munkaként említi a Győrffy György által megkezdett *Az Árpád-kori Magyarország*

történeti földrajza sorozat új, Sáros megyei kötetét, amely időközben Nógrád Árpád jóvoltából megjelent, és amely a vidék etnogenezisére is minden eddiginél alaposabb rálátást enged. Paládi-Kovács Attila elemzése különösen a megye 15–17. századi etnikai viszonyaihoz hoz seregnyi olyan adatot és szempontot, amelyek nyilvánvalóvá teszik, hogy még a kora újkor évszázadaiban is Sáros vármegye a rurális magyar ökumené meghatározó, integráns része volt, ahol a főbb folyóvölgyekben (Tarca, Szekcső, Tapoly) a magyarság a 12–13. századtól jelen volt és eredetileg közel száz településből álló, többnyire összefüggő nyelvterületet alkotott. Sarkalatos kérdés – és erre a forráshiány miatt Paládi-Kovács Attila sem tud egyértelmű feleletet adni –, hogy mi vezetett oda, hogy a 18. század második felére – a városok kivételével – Sáros magyar szempontból „holt tenger”-ré vált. Bár mint arra a szerző is utal, történelmi okok és körülménynek sokasága vezetett idáig (a vidéket sújtó egykori hadjáratok, háborús pusztítások, járványok, földesúri telepítések, spontán migráció a török kiűzését követően megürült alföldi területekre és szláv migráció Sáros központi részeire, természetes asszimiláció stb.) – a még ennél is pontosabb láttelet felállítása azonban, további történeti források feltárásával és bevonásával, már a következő kutatói generációk feladata lesz.

Az etnikai térvesztés folyamatát és stációit tekinti át lényeglátó pontossággal, adatgazdag formában Abaúj és Zemplén példáján keresztül is Paládi-Kovács Attila, mindkét esetben a nyelvhatár 18–20. századi jelentős délebbre tolódását regisztrálva. Az Abaújjal foglalkozó tanulmány – akárcsak Sáros kapcsán – külön is kitér a kistrégió (különösen az Ósva völgye) református diaszpóráira, a Kassától keletre máig létező szlovák nyelvű református települések etnikai eredetére, 20. századi etnikai hovatarozására, Zemplén kapcsán pedig a rutén népelemek nagyarányú beáramlására és történelmi távlatban gyorsnak mondható nyelv váltására (elszlovakosodására). E nyelvi-etnikai folyamat eredményeként alakult ki a 19. század második felére, illetve a 20. századra az a kelet-felföldi szlovák nyelvterület, amely a kora újkorban a Paládi-Kovács Attila könyvében szereplő tájakon még csupán mozaikszerűen létezett.

A fent említett gondolati ívet követi a kötet Kárpátaljával foglalkozó tanulmánya is, a Kárpátok keleti oldaláról a Magyar Királyság területére átszivárgó (olykor idetelepített) ruszinság történetét, etnikai térszerkezetének kialakulását és változását vizsgálva a magyar honfoglalás korától 1818-ig (Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék példáján). A gyűjtemény utolsó dolgozata pedig a már említett, a kötet egésze szempontjából függeléknek tekinthető dolgozat, amely a szilágysági magyarság népi építészét vizsgálja. Paládi-Kovács Attila az 1960-as években maga is részt vett a *Magyar Néprajzi Atlasz* gyűjtési munkálataiban, és e nagy múltú, Erdély és a Partium határán fekvő tájegység három településén (Bogdándon, Désházán és Kémeren) gyűjtött adatokat a helyi népi kultúra számos szegmenséről, köztük a lakóházak és gazdasági épületek tárgykörében. A számos értékes archív fényképfelvétellel is dokumentált tanulmány kitér a tájegység népiéletében fontos szerepet betöltő szőlő- és borkultúrára is, hiánypótló adatokat közölve például a tárgyalt településeken használt prések tekintetében.

Paládi-Kovács Attila kismonográfiaként is olvasható tanulmánykötete a magyar történeti földrajz és népiségtörténet egyik alapműve. Hozzásegít ahhoz, hogy múltunkat, gyökereinket, etnikai földrajzunkat eddigi ismereteinknél mélyebben és árnyaltabban láthassuk a Kárpát-medencében. A fentiekre is tekintettel talán nem lenne hiábavaló, ha e mű új, bővített formában is kiadásra kerülne, abban e népiségtörténeti dolgozatok mellett a szerző Északkelet-Felföldre vonatkozó etnográfiai tanulmányait is szerepeltetve, régmúltat és közelmúltat ezáltal is egymás mellé téve. S mindezt a tárgyalt kötetnek is erényét képező sok térképpel, színes és nagy alakú kihajtható térképek formájában is, hogy a bemutatott tájak és települések tanulmányozása még plasztikusabban, a mostaninál részletgazdagabb formában is elérhetővé váljon.

Fábián Borbála – Sokcsevits Dénes: A Barátok temploma. A bajai Páduai Szent Antal templom és plébánia története. A bajai Páduai Szent Antal plébánia kiadása. Baja, 2023. [2025] 285 p.

Bárth János

Kéthasábosan szedett, 285 oldalas, impozáns méretű, keménykötésű, műnyomó papírra nyomtatott, szép könyv a horvátok történetében fölöttébb járatos Sokcsevits Dénes és a sok tanulmányt maga mögött tudó bajai-bácskai helytörténész, Fábián Borbála közös műve a hajdani bajai ferences szerzetesekről, kulturális hagyatékukról, művészeti alkotásokban gazdag templomukról.

Aki röviden akar válaszolni arra a kérdésre, hogy miről szól ez a könyv, azt mondja: plébániatörténet és templomtörténet. Ez sem lenne kevés, de valójában jóval több ez a könyv. Ezért érdemesebb részletesebben válaszolnunk. Ha alaposabban határozzuk meg a kötet jellegét, a következő tartalmi elemeket kell felsorolnunk. 1. Egy ma is működő, nagy múltú templom története, különös tekintettel a táj népeletében betöltött szerepére és egyházművészeti értékeire. 2. Egy nem mindennapi sorsú, nem „szokványos” múltú plébánia története. 3. Egy dél-magyarországi nagy kisugárzású ferences kolostor története. 4. A ferences rend Balkán felől hozzánk érkezett ágának története. 5. A ferencesekhez ezer szállal kötődő katolikus bunyevác népcsoport bácskai története. 6. Páduai Szent Antal és tiszteletének summázata.

A bajai barokk ferences templom patrocíniuma, titulusa: Páduai Szent Antal, az alamizsnás szent. Ez nem véletlen. Összefügg a ferencesek és a bunyevácok szenttiszteleti hagyományával. Sokcsevits Dénes hangsúlyozza, hogy a horvát nép legnépszerűbb szentjének tisztelete Horvátország, Dalmácia, Bosznia felől terjedt Dél-Magyarország felé a 17. században. Jó, hogy egy-egy kis fejezetet írt a könyv elejére Páduai Szent Antal életéről és kultuszáról. Felemlgette a kultusz néhány népeleti szerepű fontos elemét, mint a június 13-án tartott Szent Antal búcsút, a ferences rendházak számára áldozati állatok felajánlását, a liliomszentelést és hasonlókat.

A bajai Páduai Szent Antal plébánia és templom „rég” története elválaszthatatlan néhány dél- és közép-európai történeti vonatkozástól. Ezért a könyv első harmadának történeti írásában, vagyis Sokcsevits Dénes fejezeteiben három nagy, szerteágazó kérdéskör kapcsolódik össze, mivel ezek nehezen szakíthatók el egymástól, jobbra együtt ismertethetők: 1. A Balkán és azon belül a Nyugat-Balkán története, különösen a török megszállás idején. 2. A ferences rend nyugat-balkáni története, többszöri átalakulásának, elágazásainak bonyolult históriája. 3. A katolikus délszláv bunyevácok népiségtörténete, Magyarországra költözésük körülményeinek vázolása.

Ajánlom, hogyha valaki a fenti kérdéskörökről akar tájékozódni, ne az interneten keresgéljen bizonytalan hitelű adatokat, illetve ne régi szétszórta irodalmakat silabizáljon, hanem inkább ezt a könyvet vegye elő, és olvassa el az ebben található történeti fejtegetéseket. A következő okok miatt teszem ezt a javaslatot: 1. Sokcsevits Dénes összefoglalása nem 100-150 éves sztereotípiákon alapul, hanem a legfrissebb, legkorszerűbb horvát irodalmakra hivatkozik, ezek eredményeit közvetíti a magyar tudomány felé. 2. A legbonyolultabb horvát, dalmát, boszniai népiségtörténeti kérdéskörök taglalásakor is magyar szempontból közelíti a témához, és a dél-magyarországi összefüggésekre, kapcsolatokra hívja fel a figyelmet.

Ebből a sokágú témakörből érdemes kiemelni a „Bunyevácok és a ferencesek” című fejezetet, mivel sok szó esik benne röviden arról a népi szokásvilágról, amelyet Magyarországon a vallási néprajz szokott kutatni. Jó, hogy a szerző, Sokcsevits Dénes ebben a fejezetben néha kilép a történész elefántcsonttornyából, és személyesen is megszólal, mint bajai bunyevácok ivadéka, saját gyerekkori emlékeit elevenítve föl bizonyos ünnepi szokásokkal kapcsolatban. Még figyelemre méltóbb, hogy többször hivatkozik hajdani bajai bunyevác öreganyjára, felidézve annak tanulságos elbeszéléseit, magyarázatait.

A plébánia, valamint a templom történeti és művészeti kérdései Fábián Borbála bajai történész tollából ismerhetők meg, aki a könyv 84. oldalán végképp átvette Sokcsevits Dénestől a stafétabotot, hogy az utolsó oldalig magánál tartsa azt.

Fentebb már szó esett arról, hogy a bajai Páduai Szent Antal plébánia nem „szokványos” múltú, hanem inkább különleges sorsú a magyarországi plébániák sorában. E kijelentés alátámasztására következnek az alábbi történeti adatok, körülmények: 1. Fontos történeti időszakokban (1781 előtt, majd 1922 és 1950 között) nem világi papok, hanem ferences szerzetesek vezették. 2. Amikor éppen nem szerzetesek irányították, akkor is meghatározó szerepük volt a bajai ferences barátoknak Baja város és Észak-Bácska népessége, különösen a bunyevátság vallási életében. 3. Ez a plébánia nem „varázsütésre” született valamelyik kalocsai érsek akaratából, illetve oklevelével, hanem szinte csak úgy „lett”. A hézagosan fennmaradt történeti források már működő szerzetesi plébániaként említettek. Létrejött egy fölöttébb bonyolult, pusztulásokban gazdag és forrásokban szegény korban történt, amelyet a török alóli felszabadító háborúk, a Magyarországon letelepült déli szlávokra sok bajt zúdító Rákóczi-szabadságharc és a békés 18. század lassú formálódása átmeneti korának ismerünk. 4. Volt egy hosszú, 140 éves korszak (1781–1922), amikor ez a plébánia papírforma szerint nem létezett. Az 1781. évi érseki megszüntetése sem úgy zajlott, mint más kalocsa-egyházmegyei, például a szabadkai ferences plébánia átalakítása. Nem világi plébános került az élére, hanem amikor az érsek kivette a ferencesek kezéből, egyesítette a bajai belvárosi világi plébániával. 5. 1922-ben a plébánia újjáalakult, Baja déli része tartozott a kötelékébe, de nem világi plébános, hanem újra a ferences szerzetesek vezették. 6. 1950-ben, amikor a kommunista diktatúra elhurcolta a szerzeteseket, nagymúltú rendházukat pedig államosította, a plébánia kényszerűségből világi plébániává alakult. Azóta világi plébánosok irányítása alatt áll.

Ez a fordulat plébániatörténet alkalmat adott a szerzőnek, Fábián Borbálának, hogy felvonulassa a ferences vallási hagyomány legfontosabb elemeit: a Szent Antal búcsút (június 13.) bunyevác hagyományvilágával, a Porciunkula búcsút (augusztus 2.), mint a város németiségének jeles eseményét, az úrnapi körmenetek bajai rendjének sajátosságait.

A templom építéseinak, javításainak, átalakításainak, berendezéseinek története nagy alapossággal jelenik meg Fábián Borbála fejezeteiben. Ugyanő részletesen bemutatja a templom műtárgyait, amelyek lépten-nyomon találhatók az épületben: oltárok, szobrok, festmények, művészi asztalosmunkák, ötvöstárgyak, orgona.

Az irodalomjegyzék 14 olyan tanulmányt sorol föl, amelyeket Fábián Borbála 2007 és 2018 között a bajai Barátok templomáról vagy azzal kapcsolatos témáról írt. Volt tehát mire támaszkodnia, amikor a könyvben összefoglaló leírást készített egy-egy berendezési tárgyról vagy akármelyik műalkotásról. Figyelembe vette mások újszerű kutatási eredményeit is, például a szabadkai restaurátor-művészettörténész Korhecz Papp Zsuzsannaét, akivel korábban közös munkát is írt a ferencesek művészi örökségéről.

A szerzők tudományos igényességét tükrözi, hogy a kötet lapjain 933 lábjegyzet olvasható. A könyvet 172 tanulságos, szép fénykép díszíti. Közülük 144 színes. Többségük Gebauer Hanga felvétele.

A könyv végén hosszú forrásjegyzék, 204 tételes irodalomjegyzék, névmutató, német és horvát nyelvű összefoglaló segíti az olvasó tájékozódását.

Gelencsér József: A székesfehérvári Sóstó néprajza. A Szent István Király Múzeum Közleményei. A (tudományos) sorozat, 63. szám. Székesfehérvár, 2024. 327 p.

Varró Ágnes

A 20. század elején még túlnyomórészt agrárnépességgel bíró, ám mára a vezető iparvárosok között számon tartott Székesfehérvár egyes városrészeinek néprajzi-történeti kutatása a nyugati Palotaváros, valamint az északi Felsőváros vonatkozásában már jelentős eredményeket mutathatott fel az 1980-as évek végétől kezdődően. Ebbe a sorba illeszkedik a déli-délnyugati terület, Alsóváros és annak tözsomszedságában lévő Sóstó történetét, néprajzát, az itt élő parasztpolgári életmód jellemzőit elemző, most megjelent munka is. A szerző, Gelencsér József jogász és néprajzkutató, akinek munkássága a néprajz számos területén, különösen a népi jogélet és jogtörténet, a népszokások vonatkozásában kiemelkedő.

A 2023-ban elhunyt néprajzkutató, barát, szakmai példakép, Lukács László emlékének ajánlott jelen kötet célja a Sóstó néprajzának, ezen belül a tárgyi néprajz, illetve társadalmi vetületeinek bemutatása. A három városrész (Alsóváros, Tóváros, Maroshegy) határán fekvő állóvíz, nyugodtan kijelenthetjük: természeti csoda, szerepét, ennek változásait, az ember és a természet nyújtotta adottságok kölcsönhatásait vizsgálja a kötet a 18. század második felétől napjainkig.

A monográfia szerkezetét 37 fejezetre tagolta a szerző. A mű logikai felépítését az egyes fejezeteken belül még számokkal jelölt gondolati-tartalmi egységek teszik áttekinthetőbbé. A felvezető részben földrajzi, természetföldrajzi források, térképek, városábrázolások, metszetek segítségével tájékozódhatunk a Sóstó említéséről, ábrázolásairól. A következő fejezetekben a Sóstó melletti városrészek, mindenekelőtt az Alsóváros történelmi változásait és ennek okait, valamint a többi városrészhez való kapcsolódási pontjait elemzi a szerző. Különösen érdekes az északi külváros, Felsőváros módos paraszti lakosságával való rivalizálás, mely a két városrész öntudatos legényeinek gyakori összetűzését eredményezte. Békésebb kapcsolat fűzte Alsóváros népét a hasonló körülmények között élő szegényebb palotavárosiakhoz, s ennek legszembetűnőbb megnyilvánulásai a közös búcsújárás és a közös bálozás voltak.

Részletesen szól a kötet az alsóvárosi mesteremberekről, akik leginkább a városrész főutcájában, a Széchenyi úton laktak. Itt álltak Alsóváros legjellemzőbb ingatlanjai, az utcafrontra merőlegesen vagy azzal párhuzamosan, hatalmas udvarokkal és tekintélyes méretű melléképületekkel. Foglalkozik a mindennapi élet bemutatásakor a kovács, a borbély, a fodrász, a bádogos és a pékek tevékenységével. Az állattartás hasznainak jellemzésekor a húсарu tartósítására és értékesítésére tér ki a szerző, különösen részletes a húsfüstölés leírása.

A Sóstó mint természeti képződmény fontos szerepet játszott a városi lakosság szabadidejének egészséges és tartalmas eltöltésében is. Kirándulások, séták, télen korcsolyázás vagy szánkózás, nyáron a fürdőzés színtere volt. Az immateriális hasznosítás mellett lényegesebb volt a tó és környéke természeti adottságainak hasznosítása. Idetartozik a nád aratása és a homok bányászata, ami az építkezések fontos alapanyagát szolgáltatta. Télen a tó jege is hasznosításra került. A fűzfák vesszejéből kosarakat fontak, a vadon termő növényeket és gyümölcsöket (szilva, barack, alma, dió, szeder, som, kökény, csipkebogyó, akácvirág) táplálék kiegészítésképpen gyűjtögettek. Jellemző elfoglaltság volt még a tó környékén élőknek a madarászat, a halászat és a vadászat is. E tevékenységek leírásakor a népi jogéleti hagyományokat is bemutatja a szerző.

Részletes leírást olvashatunk a Sóstó Vendéglőben zajló életéről. Az objektum funkciója sokat változott a történelemben: volt lakás, szükségkórház, kocsmá, vendéglő, mulató.

A kötet egyik legérdekesebb fejezete a Sóstó melletti akasztófáról szól. Itt állt a megyei büntetés-végrehajtás kivégzőeszköze, melynek helyét *Akasztófa domb*nak nevezte a városi szóhasználat. A korabeli sajtócikkek alapján számos bűnesetről olvashatunk, melyek lezárása ezen a helyszínen történt.

A Sóstó környéke Székesfehérvár katonai életében is fontos szerepet játszott. Az itt kialakított gyakorlótér kisebb-nagyobb lovassági hadgyakorlatok, lögyakorlatok, katonai kiképzések színtere volt. Az első világháború idején katonai légbázist alakítottak itt ki, majd a légi közlekedés javítóműhelye működött a területen.

A könyv utolsó fejezete már a mai Sóstót méltatja: a közelmúltbéli rehabilitáció során a 218 hektárnyi természetvédelmi terület a város legnagyobb összefüggő zöldjévé vált, és a szabadidő hasznos eltöltését szolgálja a természeti környezet sérelme nélkül.

A kötet tanulmányi szakaszát a mellékletek követik. Ebben Alsóváros iparosainak, kereskedőinek, vendéglátóinak, vezetőinek nevét és címét, a Kossuth Mg Tsz 1960-as megalakulása alkalmából belépett tagok név- és címárát, valamint az állatállományra és földterületre vonatkozó adatokat közli a szerző. A mellékletek sorát az 1783 és 1967 közötti időszakból közölt 13 térkép, valamint 74 fekete-fehér és 37 színes fénykép zárja.

Zsigmond Győző: A korondi toplászat. Egy hungaricum képeskönyve. Tortoma Könyvkiadó. Barót, 2024. 88. p.

Halász Péter

Néhány esztendeje alkalmam volt rá, hogy az Ethnographia hasábjain méltassam Zsigmond Győző *Gombák a magyar néphagyományban* című, értékes, átfogó ismereteket nyújtó könyvét és többször is nehezen tudtam megállni, hogy ne tegyem szóvá a szerző szinte már túlzottnak érzett szűkszávúságát, témája izgalmasságával, mondhatni titokzatosságával nehezen összeegyeztethető visszafogottságát. Az effajta szűkszávúság rendszerint nincs kárára a közölt szöveg ismeretterjesztő jellegének, mégis több esetben úgy éreztem, hogy a téma olykor elbírta volna, sőt szinte igényelte a bővebb kifejtést. Különösen az olyan izgalmas és ehhez képest kurtának érzett fejezetek esetében, amiknek ismeretanyagáról nekem is módom volt televíziós riport számára még rövidebbre szabott idejű beszélgetések keretében tájékozódni, mint éppen a Zsigmond Győző által is kifaggatott kiváló korondi fazekasmester és helytörténész, az azóta már sajnálatosan elhunyt István Lajos. Különösen zavart a téma kiváló szakértője, rangos egyetemi tanára olykor túlságosan tömör fogalmazásmódja azokban az esetekben, amikor éreztem, sőt tudtam, hogy a szerzőnek lenne egy-egy témáról bőségesebb anyaga, de ezek talán szerkesztői, terjedelmi, vagy más szempontok miatt kimaradtak. Talán a gombák világának egyik legkülönlegesebb csoportjánál, a korhadó fákon élő, vagy éppenséggel *azokból táplálkozó taplókkal foglalkozó fejezetnél* támadt fel bennem erőteljesebben ez a „hiányérzet”, vagyis ezekről szerettem volna többet megtudni. Föl is tettem magamban, hogy alkalomadtán utánanézek, nem írt-e valahol a gombák jeles tudósa bővebben erről a rendhagyó módon termő, a gombák többségétől eltérő megjelenésű, de még hasznosítása tekintetében is sajátosnak mondható *lényről*. Hiszen talán az ugyancsak a gombák végeláthatatlan világába tartozó *Penicillium sp.* gyógyszerzatban való hasznosításának fölismerését lehetne az emberiség történelmében olyan jelentőségűnek tekinteni, mint a taplóét a történelem hajnalán fölismert tűz lángalobbantásában és életben tartásában. Zsigmond Győző azonban nem csak mikológus, magyarán gombász, hanem egyszersmint néprajztudós is, aki kutatja, sőt meg is találja, az emberi közösségek és a gombák együttélésének törvényszerűségeit és egymásra gyakorolt hatásait. Ez pedig ugyancsak szélsőséges végletek között helyezkedik el, amiről a barlangját

tűzzel melegítő, vagy a mamuthúst ehetővé sütő-főző jégkorszaki őseink, a bogrács alá tüzet gyújtó pásztoremberek, a kemencében parazsat kotró, kenyérsütéshez készülődő gazdasszonyok tudnának mesélni; a penicillin áldásairól pedig nemcsak hajdani sebeiket poros pincék pókhálóiával gyógyító vitézekről szóló olvasmányaimból tudok, de személyes élményem is van arról, hogy az 1950-es évek elején, a nálunk akkoriban még újdonságnak számító penicillininjekciótól miként tűnt el életemből az addig minden télen hónapokra vissza- visszatérő „középfül-gyulladás” rémes, lüktető fájdalma.

A *bükk- és a nyírfatapló* tudomásom szerint egyetlen Kárpát-medencei, de még székellyöldi település címerében sem szerepel, pedig a bokály mellett igazán ott lenne a helye, hiszen a másik attributum, a fenyő bármely székelly települése lehet, de mint Zsigmond Győző megállapítja „*egyedül Korond érdeme, hogy a taplófelhasználást a népi mesterség szintjére emelte*”. Bár valamikor a Bakonyban, a Felvidéken és persze Erdély számos vidékén is foglalkoztak ezzel a mesterséggel, de aligha lehetett a 20. század végén akár a Székellyöldön is olyan települést találni, ahol több mint félszáz ember foglalkozott volna – 16 tucat besegítővel – a *toplászattal*, ám az is igaz, hogy egy évtized múlva már csak negyedrészüket kereste, vagy egészítette ki a jövedelmét ezzel a hagyományos kézművességgel. Valóban nem könnyű kenyérkereset, Zsigmond számtalan munkafolyamatot sorol fel, ami mind szükséges ahhoz, hogy a fához tapadó taplóból értékesíthető sapka, ruhadísz, tarisznya, falvédő, emléktárgy és még számos egyéb hasznos és haszontalan műtűyrke váljon. Ilyen a *tapló megkeresése, megtalálása, levágása, leszedése, begyűjtése, hazaszállítása, füllesztése, faragása, nyújtása, szeletelése, vasalása, préselése, aztán nyomtatása, ragasztása és díszítése, szárítása, csomagolása, raktározása és végül árusítása*, amit mind el kell végeznie a toplázmesternek, amíg tarthatja a markát a pénzéért. Hogy a mindezekkel járó utazásokat, a szükséges szerszámok készítését, vagy beszerzését ne is említsük.

A voltaképpen élősködő természetű taplógombának számtalan megnevezése ismeretes, tájanként eltérő sajátosságaira utalva, mint a *színe, a gazdanövénye: bikkfa-, nyírfa-, fűzfa-*; börszerű hasonlósága: *zsidóbőr, németbőr*; továbbá *rétapló*; valamint feldolgozott formában a tájékozatlan turisták által el is hitt *szarvasbőr, őzbőr*; sőt – *horribile dictu* – *rikkantyúbőr*, ami a báméskodó „turisták” ámitására kitalált, „*a Kárpátokban rejtőzködő életet élő kicsi barna állat bundája, aminek a bőréből készült sapka növeli viselőjének férfiasságát*”. Úgy ám! Közelebb áll a valósághoz a Korondon használatos *bükkfabársony* – *Fomes fomentarius* – elnevezés, aminek finom tapintása ifjú szüzlányok vénuszdombjának bársonyosságára emlékezteti – a téma előrehaladottabb korú specialistáit. De hát ezek a tapló táji elnevezéseinek csak afféle másodlagos értelmezései, hiszen a taplógyűjtés és -feldolgozás fő, talán mondhatjuk: *elődleges* célja a kezdetek kezdetétől a *tűz lángallobbantása* és bármilyen pislogó állapotban való életben tartása volt, amihez sokszor körülményes, de mindig célszerű műveleteket kellett elvégezni, hogy aztán végeredményként a *békasónak* is nevezett kovakövel csiholt szikrától fellobbanva bogrács alá, szalonnapiításhoz, halsütéshez, vagy pipába való tűzként szolgáljon. Meg is becsülte a természet közelségében élő ember a tűzhoz szükséges szikra kiütéséhez való készségeit és a betegséget okozó erők távoltartására szolgáló szerekkel közös zacskóban óvta és tartotta, amikor még rá volt szorulva. Ma már persze senki sem gondol tűzgyújtáskor a taplóra, és inkább *övet, újságtartót, párnát, papucsot, makkos mellődsit, dohányzacskót, gyufatartót, terítőt, falraalót* készítenek belőle, olykor *szemüvegtörlőnek, pisztrángozáskor a mülég megszárítására való törlőkendőnek* használják. Nemrég alkalmazták még az egészségügyben *sebkötözésre, sebtapaszként, izzadás, fejfájás, bőfőgés és aranyér* ellen, a méhészek *füstölésre*, a nyírfatapló zsenge példányait *ínségeledelként*, s a talán legsikeresebb termékről, a *taplósapkáról* – ami télen fűt, nyáron hűt – már egy 1754-ben keltezett főúri oklevél is megemlékezik.

A korondi és környékbeli *toplászok* világlátott és életrevaló emberek, akik nem dőltek kardjukba, amikor a tapló hagyományos hasznosítási formái kezdtek kimenni a divatból. Inkább azon törték a fejüket, hogy milyen újabb és újabb fogyasztói igényeket keltsenek, s gyakorlatiasan gondolkodva hasznos és haszontalan dolgokkal egyaránt próbálkoznak. Hiszen a pénznek, mint tudjuk, nincsen szaga, s a kézművesnek, még ha olykor népművésznek is tűnik, ugyanabban a magazinban, ugyanannyiért mérik a kenyeret, a sőt, és a ... pálinkát. Szerencsére a választék szinte korlátlanul bővíthető, mert a „*morbusz vásárolhatnékusban*” szenvedő turisták és a vevőkre vadászó korondiak szándéka könnyen találkozik, és a kínált portékák zöme valóban tetszetős és célszerű. De a minél giccsesebb termékekre vágyakozóknak sem kell üres kézzel elhagyniuk a Korond főutcáján kínákozó kirakodóvásárt.

Néha váratlan és amúgy nem is mindig kedvező események is bővíthetik a taplóból készült tárgyak iránti keresletet. 1920 után, „a román világ beköszöntését” követően jött divatba az akár a nagyobb taplótárgyak készítése során keletkező hulladékból is előállítható, *márciuska* nevű apró, „tavasztjelző”, sőt a párválasztást is elősegítő kézművestermék *készítése, árusítása és ajándékozása*. Filléres dolog és a legények tucátjával vásárolják ezt a lányok megkörmöskézésének könnyítésére szolgáló műtyűrkét. A szokás a Balkán félszigetről román és bolgár közvetítéssel jutott Erdélybe, s úgy tartják, hogy a román *marțișor*ból magyarosodott *márciuska* viselőit nem égeti meg a nap és elkerüli őket minden igézés. A magyarok általában nem, vagy csak a kevert lakosságú vidékeken vetették át a márciuska ajándékozásának szokását, ők inkább a dolog pénzügyi részére helyezték a súlyt és kereseti lehetőséget láttak a nyírfataplóból készített, szép fehér, papírvékony lemezekké gyalult alapra ragasztott, festékkel színezett taplóvirágocskáiban, amit aztán *akasztótűvel* ellátva, többnyire cigány vízszeladók közreműködésével értékesítettek vásárokon, búcsúban, fürdőhelyeken, tehát mindenütt, ahol sok nép gyűlik össze. A szerző megfigyelése szerint a taplóból készült márciuskák mindig kelendőbbek, mint a műanyagból fabrikáltak. Zsigmond Győző nagy szorgalommal vette számba a korondi és a környékbeli székely települések népének leleményességét jelző, taplóból készült használati tárgyak és „haszontalan” csecsebecsék garmadáját. El kell ámulnunk, hogy milyen naprakészek voltak ezek a „*hagyománytörző*” korondi és környékbeli *toplászok*. Még javában fenyegetett a covid-járvány, 2021-ben ifjú Máté Károly már arcvédő maszkot készített” taplóbőrből, képét láthatjuk is a könyv 50. oldalán.

A jó minőségű képekkel különben is gazdagon illusztrált kismonográfia megkoronázását számomra az a befejező 16 oldal jelentette, ami a *Válogatott toplásztörténetek* címet viseli és beavat bennünket abba a varázslatos világba, ami a tapló után járó, vagy csak arrafelé bókászó székely, vagy nemszékely embert fogadja ott, a korondi hegyek tölgyeseinek, égbenyúló bükkőseinek gótikus templomcsarnokok hangulatát árasztó sűrűjében. A számukra értékes taplókat gyűjtögető *toplászok* természetesen nem a bükkösök hangulatáért járták erdeiket, hanem hogy minél több nyersanyagot gyűjthessenek kézműves munkájukhoz. Eközben számos izgalmas, vagy legalábbis nem mindennapos élményben lehetett részüik, számos meglepetés érte őket, kalandokat éltek meg a falujuk megszokott rendjétől eltávolodó, erdeikben mégis otthonosan mozgó taplókeresők és -gyűjtők. Amikről aztán szívesen meséltek a „gombás történetek” után érdeklődő tudósoknak. Ezek között előkelő helyet kaptak a taplóért való vetélkedés esetei, az „*azé a tapló aki előbb ér a taplót termő fához*” íratlan szabályának érvényesülése, vagy éppen megszegése, hiszen az erdők sűrűjében nincs mindig kéznél pártatlan igazságtevő. Ezekből az egykor megélt, idővel tán meg is szépült, ki is kereskedett történetekből átélhetünk valamennyit mi is a *toplászok* életéből. Megtudjuk, hogy az idősebb, fineszes toplász friss ültetésű erdőrészeken át közelíti meg az általa ismert jó toplászó helyeket, hogy a vele tartó ifjú később ne, vagy nehezebben találjon oda. De a történetet elmesélő is tudta, hogyan

járjon túl az idősebb eszén. Szó esik ezekben a történetekben vérfagyasztó medvés találkozásokról, a vonat után futó, taplóval teli zsákot cipelő székely kedvéért a vonatot megállító román vasutasról, más helyt a saját fajtáját az út mellett hagyó székely szekeresről. De hát a *toplászat* is olyan, mint a házasság, az egyik ember szerencsével jár, a másik ráfizet, és a sikereiről még a *toplász* is szívesebben és készségesebben számol be. Vagy elképzelhető, hogy Zsigmond Győző a sikeresebb *toplászok* emlékeiből válogatta összeállítását? Nem tartom valószínűnek, hiszen könyvének utolsó sorában is nagyon őszintén ír a korondi *toplászat* helyzetéről és kilátásairól. „*Ezt a kihalóban lévő népi mesterséget ma már csak néhány igazi toplász műveli, a taplógyűjtéssel és a taplóárak eladásával viszont többen foglalkoznak ma is Korondon. Van-e jövője vagy nincs, nehéz megmondani. Bízunk benne, mert egyre népszerűbb az állati bőr helyettesítése, például taplóval.*”

Takács László (Válogatta, fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta, a kísérő tanulmányt írta.): **Szentek szigete. Középkori ír szentéletrajzok 1–2.** Szent István Társulat. Budapest, 2024. 527 p. és 496 p.

Magyar Zoltán

A magyar nyelvű hagiográfiai irodalom történetében is párját ritkítja az a forráskiadvány, amely Takács László értő és áldozatos munkájának köszönhetően a közelmúltban látott napvilágot a Szent István Társulat kiadásában, a HUN-REN BTK Moravcsik Gyula Intézetének szellemi védnökségével, a *Daphon* sorozat részeként. E több mint ezer oldal terjedelmű dupla kötetnek már a címe is költői, és önmagán túli üzenetet hordozó, hiszen a *szentek szigete*, mint a késő antikvitástól kezdődően az európai kultúrtörténetben is széleskörűen meghonosodó toposz, arra utal, hogy a kiadvány tárgyát képező forráscsoport a nyugat-európai kereszténység egésze szempontjából is meghatározó volt. Jelen forráskiadvány majd minden tekintetben monografikus igényű mű: a Charles Plummer által 1910-ben sajtó alá rendezett, az eddigi legteljesebb gyűjteménynek tekintett *Vita Sanctorum Hiberniae* fordítását adja, kitekintéssel annak ír és angol nyelvű kiadásaira is, negyven korai ír szent egyházi életrajzát tárva a magyar olvasók elé.

A *Szentek szigete* mind hagiográfiai, mind pedig folklorisztikai szempontból hiánypótló mű, és jelentőségéből mit sem von le ama körülmény, hogy a legfontosabb szent, az íreket keresztény hitre térítő és az írországi keresztény egyházat megalapító Szent Patrik életrajza hiányzik belőle (rőla és legendájáról értesüléseink szerint egy további kötet megjelentése várható). E kiadvány olyan, a magyar műveltség szempontjából is fontos korpusz, amely végső soron kapocs a késő antikvitás korának szellemi értelemben alámerülő Európája, és az évszázadok múltán újra magára találó nyugati kereszténység katedrálisainak világa között. Miként a kiadvány sajtó alá rendezője Umberto Eco-t idézi mottó gyanánt az első kötet elején: „És csak a hiberniai szerzetesek, monostoraikban csak ők írtak és olvastak, olvastak és írtak, és festették a miniatúráikat, s azután állatbőrből készült, kicsiny hajókra szálltak, idehajóztak, s úgy térítettek meg benneteket, ittenieket, mintha pogányok lettetek volna. (...) Nagy emberek voltak.” (*A rózsza neve*)

E képet erősíti Takács László közel félszáz oldal terjedelmű bevezető tanulmánya is. Áttekintésében alapos történeti, egyháztörténeti ismertetést adja a keresztény térítés előtti és utáni ír szigetnek, a Szent Patrik által 432-ben kezdetét vevő írországi térítésnek, különös tekintettel az ír szerzetesség és egyházszervezet kialakulására, valamint a szentéletrajzok létrejöttének kulturális és társadalmi hátterére, jellegére, motívumkincsére. A kiadvány tudományos értékét növelik mindazok a fejezetek, melyekben a sajtó alá rendezés szempontjairól esik szó, és melyekhez függelék gyanánt történeti és

klasszika-filológiai apparátus (latin kifejezések magyarázata, ír törzsek és klánok listája, személy- és helynévmutató, kronológiai áttekintés) is társul.

Összesen 40 – latinul *vita*-nak, ír nyelven *betha*-nak mondott – korai ír szentéletrajz lelhető fel e páros kötet lapjain, többnyire anonim szerzetesek művei, mely legendák viszonylag tág időintervallumban, a 7. és 12. század közötti időszakban íródtak, jellemző módon az adott szent életével kapcsolatos írországi kolostorokban, illetve olyan britanniai (Skócia, Wales) kirajzásokon, ahol a nevezett szent megfordult. Takács László is említi, hogy a legendák szerzői elsődleges mintájuknak a Krisztus életéről beszámoló evangéliumokat és a késő ókori szentéletrajzokat tekintették (lásd a Suetonius-féle biográfia és jellemrajz szerkezetét), azonban ezek az írásművek tartalmilag egészen széleskörű interdiszciplináris mezőben értelmezendők. Mint azt a kiadvány sajtó alá rendezője írja: „A jelen kötetben közreadott ír szentéletrajzok jelentőségét az adja, hogy bár alapvetően a hagiográfia körébe tartozó alkotásokról van szó, ezek a szövegek mind a történettudomány, különösen az egyház- és eszmetörténet, mind az irodalomtudomány, a néprajz, a teológia, illetve különösen a teológiatörténet irányából vizsgálhatók”.

A felsorolt tudománysszakok közül egy főként folklorisztikával foglalkozó recenzens értelemszerűen leginkább a néprajzot emeli ki, annál is inkább, mert meglátásom szerint e *viták* szövegvilágát legmarkánsabban éppen a népköltészeti karakter jellemzi. Utalhatok itt olyan jelentős művekre a 20. század folklorisztikai irodalmában, melyek egy-egy jelentős történeti hős vagy vallásalapító életrajzát tárgyalták (lásd: Joseph Campbell: *The Hero with a Thousand Faces*; Alan Dundes: *The Hero of Tradition*; Alan Dundes: *The Hero Pattern and the Life of Jesus*) az életút főbb csomópontjait képező sorsfordulók, az ún. átmeneti rítusok kiemelésével. Sok tekintetben a vonatkozó ír szentéletrajzok narratív szerkezete és a főbb narratív motívumok is hasonlóak: származás/születés; gyerek kor/ neveltetés/beavatás: zárandókút; a szent apáttá/püspökké választása és felnőttkori csodás cselekedetei; végül pedig halálának körülményei. Azonban ezek csak azok a tartópillérek, melyek a legenda egészének talapzatát adják, és gyakran vagy többnyire éppen az életút egyéb epizódjai villantják fel a korpusz már-már végtelen tipológiai gazdagságát és egyediségét. Erre utal a Takács László által is idézett kanadai irodalomtörténész, Dorothy Ann Bray által három évtizede összeállított motívumindex (*A List of Motifs in the Lives of the Early Irish Saints*), amely a nemzetközi folklorisztika legfontosabb könyvsorozatában, a *Folklore Fellows Communications* 252. köteteként jelent meg, és amely 11 fő kategóriára (témacsoportra) tagolva rendszerezte a vonatkozó szentéletrajzokat. E sorok írója által ideiktatott személyes szál, hogy e mű szolgált mintául és ihlető forrásul az Árpád-kori szentek legendáinak középkori forrásanyagát tipológiailag rendszerező angol és magyar nyelvű kézikönyv összeállításához (*Motif Index of Legends of Early Hungarian Saints*; *Az Árpád-kori szentek legendái. Motívumindex*), végső soron pedig *A magyar történeti mondák katalógusának* megalkotásához.

A szentekkel történt csodás történések nagyfokú tematikai gazdagságára Takács László is utal: „A szerzetesközösség vezetőjeként végzett tevékenység, a csodás történetek nem alkotnak logikai láncot, hanem egymással fölcsérélhető csodás események füzérét olvashatjuk, amelyben azonban fölfedezhető a variáció jegyében fogant történetmesélés bizonyos ritmusa. Az életrajzoknak – természetüknél fogva – ez a része a legerjedelmesebb, és a szentek jellemzése, illetve az írói szándék és üzenet szempontjából a legfontosabb. Ezekben az apró jelenetekben, történetekben a szentnek többnyire az Istenhez, a saját közösségéhez, a terület uralkodói elitjéhez (többnyire királyához), a hívó néphez, a nem hívőkhöz, a pogányokhoz, illetve a druidákhoz, valamint a természethez, a házi- és vadállatokhoz, növényekhez való viszonya van plasztikusan ábrázolva. Ezekből az anekdotikus képekből rajzolódik ki a szent arca, és ezek a portrék – a motívumok hasonlósága és nyilvánvaló

vándorlása ellenére is – sok egyéni vonást mutatnak. Hiába vezethetők le ugyanis sokszor ezek a jelenetek a klasszikus pogány életrajzokból, a Biblia történeteiből, a hagiográfiai mintákból és az ír elbeszélői tradícióból, mégis egyedi marad, hogy ebből a gazdag hagyományból melyek azok a színek, amelyeket a szerző az életrajzhoz fölhasznál.” Mint az e rövid felsorolásból is kitűnik, az ír legendák a hangsúlyt hőseik kapcsán – eltérően a bibliai előzményektől – nem a tanításra, hanem a szent cselekedeteire helyezik.

Egy néprajzi szakfolyóiratban különösen figyelmet érdemlők lehetnek a bevezető tanulmány ama szövegrészei, melyek az antik, a bibliai és a hagiografikus előképek és szövegpárhuzamok említésén kívül az ír-kelta (pogány kori) folklórhagyomány hatását, a szentéletrajzokba történő beépülését ecsetelik. Ennek részbeni oka nyilvánvalóan az volt, hogy a pogány ír társadalom kimagaslóan megbecsült tagjai voltak azok az énekmondók, a *filik*, akik között az első ír keresztény szerzők és írnokok is keresendők. És akik olyan impozáns, sok-sok évszázadon keresztül csakis a szájhagyomány által öröklődő orális irodalmi hagyomány birtokában voltak, amely keresztény szellemiségű műveikbe is beépült – még akkor is, ha lenézték vagy vitatkoztak velük (vö. Anonymus *Gesta Hungarorum*ának 12. század végén íródott szövegrészeit a regösök „csacsogó énekei”-ről és a parasztok „hamis meséi”-ről).

A pogány kori folklórnak az ír legendairódalomba történő beszívargását, illetve krisztianizálódását a kiadvány szerkesztője is kihangsúlyozza, amikor arról ír, hogy „ezek a szentéletrajzok sok olyan történetet őriztek meg (...), amelyek eredetileg annak a gazdag szóbeli hagyománynak voltak a részei, amelyet a druidák, filik, brehonok hagyományoztak nemzedékről nemzedékre, s amelyeknek nyomai a mai napig fennmaradtak a mesélés (...) írországi hagyományában”. Az 5. század előtti ír mese- és mondavilág, a pogány kori kelta hitvilág nyomai a gyűjtemény majd mindegyik szentéletrajzában fellelhetők. Utalhatok itt a korábbi hiedelemrendszer vallási specialistáinak, papjainak számító druidák gyakori említésére. Akik fölött – korántsem párhuzamok nélküli módon – a térítő szentek úgy győzedelmeskednek, hogy lényegében a helyükbe lépnek (a gyógyító képesség mindkét szakrális szereplő természetfeletti aurájának része), vagy hogy monostoraikat korábbi pogány kultuszhelyeken építik fel. Hasonló akkulturációs átminősülés jellemzi az egyik legjelentősebb korai ír szent, Brigida hagyománykörét, akinek egyházi ünnepe (február 1.) a tavasz kezdete, kisajátítva és lefedve – még nevében is – a kelta termékenység-istennő, Brig alakját és kultikus tiszteletét.

Szent Brendan (Brendanus), a hajós szent legendaköre már csak azáltal is különleges a korpusz egészén belül is, mert talán a legtöbb olyan motívumot tartalmazza, melyek a hajdani pogány ír mitológia lenyomatai egy keresztény szellemiségű írásműben. Az egyes hipotézisek szerint Amerika első felfedezőjének is tekintett Brendan és tizennégy társának utazása ugyanis egyszerre egy kora középkori Odüsszeia (mely kalandos út során csodás lényekkel és szörnyekkel, természeti csodákkal találkozhatnak a vakmerő tengerészek), továbbá a pogány túlvilág metaforikus értelmezése, amelyben a hajóút nem más, mint eljutás a túlvilágot jelképező boldog szigetekre. Ugyanez a narratív üzenet jelenik meg profánabb módon, mesei formában az egyik ír tündérmese, Brán királyfi történetében (vagy éppenséggel a romantika korában Petőfi *János vitéz*ének utolsó jelenetében).

A *Szentek szigete* egyszerre tudományos igényű alpmű (precíz forráskiadással, értelmező jegyzetekkel), és olyan kulturális időutazás, amely tanítva szórakoztatja a szentéletrajzok szövegvilágába belemélyedőt. Csak remélni lehet, hogy az ír legendagyűjtemény és narratív hagyományvilág közreadása további rokon kiadványoknak is mércét és ösztönző mintát mutat majd, kezdve Szent Patrik itt még hiányzó legendakörétől az itáliai szentek legendáinak lehetséges korpuszán át a *Legenda Aurea*, illetve a bollandisták *Acta Sanctorum*ának teljes körű magyar nyelvű kiadásáig. És azon túl, hogy

már önmagában is folklorisztikai kincseshánya ez a kora középkori forráscsoport, szélesre tárja a kaput további olyan kutatások és reményteli tudományos művek előtt, melyekből ugyanezen tematika recens (19–20. századi feljegyzésű) mondavilága is előtűnhet, vagy éppen mindazok a tipológiai párhuzamok, melyek az ír és magyar hagiografikus tradíciókat egymással rokoníthatóan jellemzik.

Ilyefalvi Emese: Ráolvasások a keresőben. A folklórszövegek digitalizálásának elméleti, módszertani és technikai kérdései. reciti – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet. Budapest, 2023. 305 p.

Horváth Péter

Ilyefalvi Emese könyve folklorisztikai adatbázisok létrehozásának a kérdéskörét járja körül. A könyv részletesen ismerteti a folklorisztikai adatbázisok kialakításának a különböző megközelítéseit, az egyes megközelítések mögött meghúzódó, eltérő kutatástörténeti hagyományokat, a digitalizálás és a digitalizált anyag adatbázissá szervezése során jelentkező problémákat, valamint az adatbázisok által nyújtott új kutatási lehetőségeket. A könyv ugyanakkor nem marad meg a kérdések és megoldási javaslatok elméleti számbavételénél. A szerző *A magyar ráolvasások digitális adatbázisa* létrehozásának a példáján keresztül mutatja be folklórszövegek digitalizálásának, valamint a digitalizált szövegeket tartalmazó adatbázis létrehozásának a kihívásait és az ezekre adható válaszokat. Bár számos ajánlást, jó gyakorlatot megfogalmaz, illetve példákon keresztül bemutat, a szerzőnek nem célja, hogy megtalálja a folklóradatbázisok létrehozásának az egyedüli, legoptimálisabb módszerét, hogy meghatározza az adatbázisok szükséges és szükségtelen adatait vagy éppen az adatbázisok ideális formátumát. Helyette alapvetésként kezeli, hogy a megválaszolni kívánt kutatási kérdések nagyban meghatározzák az adatbázisok kialakításának a módszertanát, illetve az adatbázisok jellemzőit. Ezt az attitűdöt a könyv fontos erényének tartom, az adatbázis-építést előtérbe helyező megközelítésekben ugyanis sokszor, még ha csak implicit módon is, megjelenik egyfajta túlzottan uniformizáló, pozitívista attitűd, amely az adatbázis-építést a kutatói kérdésektől függetleníthető célnak tekinti.

A könyv Bevezetést követő 2. fejezete kimerítően tárgyalja a folklórszövegek digitalizálásával kapcsolatos történeti, elméleti és módszertani kérdéseket. A szerző ismerteti a folklórárchívumok kialakulását, illetve a folklorisztikának az 1960-as és 70-es években bekövetkezett pragmatikai, kontextualista fordulatát, amely a hagyományos folklórárchívumok általános leértékelődéséhez vezetett, illetve ezzel egyidőben új típusú, jóval részletesebb adatfelvétellel dolgozó adatgyűjtési eljárások kidolgozását eredményezte. A fejezet bemutatja, hogy a digitalizáció, illetve a digitális adatbázisok kialakításának a lehetősége hogyan hozta el a folklórárchívumok újbóli felértékelődését, és a folklóradatbázisokat négy nagy csoportba sorolja be: a műfaj alapján, a forrástípus alapján, a gyűjtő vagy a gyűjtemény alapján, illetve a valamilyen folklórárchívum alapján létrehozott adatbázistípusokat különíti el. A fejezet úgyszintén tárgyalja a digitális adat és metaadat létrehozásának az elméleti, módszertani és gyakorlati problémáit. Számos példán keresztül bemutatja, hogy egy olyan erőforráshiányos területen, mint a folklorisztika (és persze mint más bölcsészettudományok), hogyan alkalmazhatók különböző crowd sourcing módszerek, azaz milyen módon vonhatók be nem szakmabeliek a digitalizációs folyamatba. A szerző részletesen, nemzetközi példák alapján vizsgálja a folklorisztikában használatos kódolási eljárásokat is, hangsúlyozva, hogy az adatbázis szövegeinek a válogatási elveit és az alkalmazott textuálizációs elveket mindig láthatóvá kellene tenni, mivel ezek alapvetően meghatározzák, hogy az adatbázis mire használható. A folklorisztikai szövegek digitális kódolásához az XML-jelölőnyelvet ajánlja, amivel e recenzió írója is csak egyetérteni tud. A fejezet arra is kitér,

hogy a különböző szövegelemzési és vizualizációs módszerek – például különféle hálózati gráfok és interaktív térképek – miképpen járulhatnak hozzá a folklóradatbázisok elemzéséhez. A fejezet végén pedig arról is olvashatunk, hogy a folklorisztikában megjelenő számítógépes eljárások hogyan járultak hozzá olyan új kutatási irányzatok kialakulásához, mint amilyen az evolúciós biológia bizonyos elképzeléseire építő filogenetikus meseelemzés vagy a szövegek látens geoszemantikai viszonyainak megértésére törekvő földrajzi megközelítések.

A 3. fejezet a ráolvasások műfaji és textualizációs kérdéseit tárgyalja. A szerző a fejezet elején áttekinti a műfaj fogalmának a változását a folklorisztikában, illetve a ráolvasás műfaji definíciójának az alakulását a magyar folklorisztikában. A vizsgált szövegtípus kifejezetten érdekes, hiszen ahogyan azt a szerző kifejti, a ráolvasás mindig valamilyen rítus során aktualizálódik, ráadásul bizonyos ráolvasásokat el se mondtak, hanem a ráolvasással ellátott tárgyat amulettyszerűen használták. A műfaj leírását az is megnehezíti, hogy a szövegek szóban és írásban is terjedtek, azaz a szövegtípus se az orális, se az írott kategóriába nem sorolható be egy az egyben. Emellett a ráolvasás szövegének az elmondását sok esetben különböző fizikai cselekvések is kísérték, amelyekkel a szöveg elmondása szerves egységet alkotott. A fejezet részletesen érinti a ráolvasásoknak a valláshoz és a mágiához való viszonyát, amely úgyszintén ellentmondásos, mivel az alapvetően mágikus funkciójú ráolvasásokban sokszor szentekre hivatkoznak, illetve a ráolvasásokba imákat foglalnak bele. A ráolvasásokkal kapcsolatos textualizációs kérdések kapcsán a szerző rámutat arra, hogy a ráolvasások gyűjtése korántsem problémamentes, hiszen a ráolvasások eredeti kontextusukban (szinte) soha nem figyelhetők meg. A ráolvasások felidézése, újramondása során az adatközlők (vagy akár a lejegyzők) pedig sok esetben kihagyják a trágár kifejezéseket, de az újramondást bevezető pretextusnak és magának a ráolvasásnak az elkülönítése sem mindig egyszerű. A fejezet utolsó harmada Lauri Honkora hivatkozva három szempont, a hagyomány fenomenológiája, a hagyomány történetisége és a hagyomány ökológiája mentén mutatja be a ráolvasások különböző tipologizálási lehetőségeit. Az első csoportba tartoznak a használati funkció, illetve a nyelvi forma alapján megvalósuló tipológiák. A második csoportba tartoznak a szövegtípusok, illetve a motívumok történeti, földrajzi terjedését előtérbe helyező tipológiák. A harmadik megközelítés pedig elsősorban arra koncentrál, hogy egy közösségen belül hogyan, illetve milyen variálódással hagyományozódnak tovább a szövegek. A könyv meggyőzően érvel amellett, hogy a digitális adatbázisok lehetővé teszik a szövegek sok szempont szerint megvalósuló textualizációját, és így a kutatónak nem feltétlenül kell például különböző besorolási megközelítések között választania.

A 4. fejezet mutatja be *A magyar ráolvasások digitális adatbázisát*, amelynek létrehozásában a kötet szerzője az adatbázis szerkesztőjeként központi szerepet játszott. Az adatbázist 2014-ben kezdték el építeni a „Kelet–Nyugat” Vallásantropológiai Kutatócsoport keretében. Az adatbázis közvetlen előzménye a *Ráolvasások A–B* című kétkötetes mű, amelynek első kötete Pócs Éva, második kötete pedig Ilyefalvi Emese szerkesztésében jelent meg 2014-ben a Balassi Kiadónál. E kötetek előzményei Pócs Évának az 1980-as években megjelentetett szöveggyűjteményei. Ugyanakkor az adatbázis a korábbi kötetekhez képest számos szöveggel bővült, többek között annak okán is, hogy az adatbázis a 2014-es kötetekben csak hivatkozott variánsokat is tartalmazza. A fejezet részletesen bemutatja a ráolvasás-adatbázis építése kapcsán felmerült kérdéseket, dilemmákat és az ezekre adott válaszokat. Az adatbázis szövegeinek a válogatása kapcsán például szó van az alkalmazott műfaji és nyelvi kritériumokról, valamint a szöveg nélküli adatokról. Ez utóbbiak olyan adatok, amelyek a ráolvasás szövegét nem, azonban a rítusnak az adatközlőtől származó leírását tartalmazzák. Összhangban a ráolvasások funkcióalapú, a performativitást előtérbe helyező megközelítésével, ezek

is belekerültek az adatbázisba. Úgyszintén részletesen megismerhetjük az adatbázis készítése során hozott textualizációs döntéseket. Az adatbázis-készítők, szemben a 2014-es kötetek eljárásával, arra törekedtek, hogy a ráolvasásszöveget a lehető legteljesebben, azaz a ráolvasáshoz tartozó gyűjtői kérdéssel, címmel és a rítusra vonatkozó adatközlői magyarázatokkal együtt rögzítsék. Ezeket a különböző típusú információkat a szövegen belül eltérő jelölésekkel különítették el egymástól. A fejezet úgyszintén részletesen bemutatja a ráolvasásokhoz felvett metaadatokat is, amelyek a következők: tipológia, funkció, rítus-geisztus, forrástípus, gyűjtés helyszíne, a gyűjtő/lejegyző, az adatközlő (neve, neme, életkora és további adatai, amennyiben ismertek), az adat nyelve és lelőhelye, valamint az eredeti megjelenés hivatkozása. Végezetül a szerző ismerteti az adatbázis online keresőfelületének a különböző funkcióit. A <https://raolvasasok.boszorkanykorok.hu/> címen elérhető felületen számos szempont szerint szűrhetjük a ráolvasásokat. A szöveges keresés mellett például szűrhetünk a tipológiai besorolás, a forrástípus, a nyelv vagy éppen a gyűjtő alapján is. A ráolvasások közvetlen szűrése mellett számos egyéb funkcióval is rendelkezik a felület, például a személynévmutatóban az adatközlők és a gyűjtők nevére kattintva listázhatjuk a ráolvasásokat, de arra is lehetőség van, hogy a különböző kritériumok mentén szűrt ráolvasások előfordulási számát térképre vetítsük.

Az 5. fejezetben egy esettanulmányt olvashatunk, amely egy 1701-es boszorkányper lejegyzett szövegét vizsgálja. Az esettanulmány bemutatja, hogy egy szöveg ráolvasásként való értelmezése nagymértékben kontextusfüggő, hiszen ráolvasásnak csak akkor minősülhet egy szöveg elmondása, ha az deklaratív beszédaktusként értelmeződik, azaz olyan kommunikációs cselekvésként, amely a kommunikáció aktusával kíván valamilyen változást megvalósítani a világban (például valakit megbetegíteni). A periratból kiderül, hogy a vádlott és védője sikeresen keretezte komisszívumként, illetve expresszívumként a vád által deklarációként, azaz ráolvasásként értelmezett megnyilatkozásokat. Az esettanulmány egyszerre mutatja meg, hogy a boszorkányperek a szóbeliségben hagyományozódó rontó ráolvasások gazdag anyagát szolgáltatathatják, és azt, hogy a ráolvasások elhatárolása ugyanakkor korántsem mindig egyértelmű, hiszen még a kortársak számára is vita tárgyát képezhette, hogy egy megnyilatkozás ráolvasásnak tekintendő-e vagy sem.

Míg az 5. fejezet esettanulmánya egy kvalitatív vizsgálatot mutat be, addig a 6. fejezet kvantitatív módszertannal vizsgálja a ráolvasás-adatbázist. A fejezet első fele a metaadatok alapján tesz a korpusz összetételére vonatkozó számszerű megállapításokat. Többek között kiderül, hogy a ráolvasások gyűjtésének csúcspontja az 1960-as és 1970-es évek voltak, illetve, hogy a ráolvasásadatok 95%-hoz tartozik szöveg (a maradék 5% csak a rítusleírást tartalmazza). A metaadatok alapján ugyancsak megállapítható volt az, hogy kik gyűjtötték a legtöbb szöveget, illetve, hogy mely területekről származik a legtöbb szöveg. A fejezet második felében a szerző a ráolvasásokat a Voyant Tools szövegelemző szoftver segítségével elemzi. Az eszközzel kinyert szógyakorisági adatok rámutatnak a keresztény vallásosságnak a ráolvasásszövegekben való erőteljes jelenlétére. A szerző azt is bemutatja, hogy az egymás környezetében előforduló szavak alapján létrehozott hálózati gráfok miképpen reprezentálhatnak ráolvasástípusokat. Különböző eloszlási diagramok segítségével pedig rámutat arra, hogy a célzott kutatási kérdéseket használó nagy gyűjtői projektek, valamint az egyes gyűjtők személyes preferenciái vagy éppen a gyűjtési helyszín hogyan befolyásolhatja a különböző ráolvasástípusok korpuszbeli arányát. A könyvet a 7., összefoglalást tartalmazó fejezet zárja.

Ilyefalvi Emese könyve hiánypótló, hiszen ilyen részletességgel a magyar tudományosságban elsőként fogalmaz meg javaslatokat arra vonatkozóan, hogy milyen módon érdemes egy folklór-szövegeket tartalmazó adatbázist létrehozni és kutatni. A könyvben bemutatott ráolvasás-adatbázis pedig nagyon jól példázza, hogy az elvi és módszertani megfontolásokat hogyan lehet a gyakorlat-

ba átültetni. A létrehozott adatbázis minden bizonnyal számos további kutatásnak fogja az alapját adni. A könyv olvasása során egyértelművé válik, hogy folklóradatbázisok létrehozása és vizsgálata valójában olyan interdiszciplináris feladat, amely a néprajztudomány mellett a számítógépes nyelvészet és a digitális filológia eszköztárára is támaszkodik. Az alábbiakban néhány vázlatos javaslatot fogalmazok meg a ráolvasás-adatbázis további fejlesztésére és vizsgálatára vonatkozóan, érintve azokat a kihívásokat is, amelyekre jelenleg a magyar nyelvtechnológia sem tud kielégítő megoldásokat nyújtani. Hangsúlyozandó, hogy egy adatbázis, hasonlóan minden más informatikai projekthez, valójában soha sincsen készen. A javaslataim így semmiképpen sem az adatbázis jelenlegi állapotát vagy az eddig alkalmazott kutatási módszereket bírálják, hanem pusztán azt próbálják meglehetősen öltetszerűen felvillantani, hogy a számítógépes nyelvészeti és digitális filológiai módszerek erőteljesebb bevonása milyen további kutatási lehetőségeket hozhatna magával. Feltételezhetően az alább bemutatandó kihívások és az ezekre adható válaszok egyéb nyelvjárási szövegeket tartalmazó folklóradatbázisok esetében is relevánsak lehetnek.

Ahogy a szerző írja, a kutatócsoport egy Excel-táblázatba vitte fel a ráolvasások szövegeit és metaadatait, és ebből hozták létre az online lekérdezőfelület által használt adatbázist. A ráolvasásszövegek rövidege miatt, illetve a metaadatok bevitelének a megkönnyítése miatt az Excel használata teljesen érthető. A jövőben ugyanakkor érdemes lenne a táblázatos adatbázisból egy XML-adatbázist is generálni, oly módon, hogy minden ráolvasásrekord egy külön XML-fájlba kerüljön. Ez teljesen automatizáltan elvégezhető, hiszen a táblázatban, amit nekem is volt alkalmam megtekinteni, a különböző típusú adatok jól elkülönítve szerepelnek. Mivel az adatbázis készítői a szöveget tartalmazó cellákban egy saját jelölőrendszer segítségével megkülönböztették a szöveg különböző funkciójú részeit (cím, kontextus, gyűjtői kérdés, a ráolvasás szövege), ezeket is automatizáltan lehetne konvertálni XML-be úgy, hogy a különböző funkciójú szövegrészek különböző XML-elemekbe kerüljenek. A jelenlegi táblázatos formátummal szemben az XML-formátum egyik előnye az, hogy nagymértékben megkönnyíti a releváns szöveges tartalom kinyerését különböző kvantitatív vizsgálatok számára. A másik hozadéka pedig az, hogy lehetővé teszi az adatok strukturált bővítését. Például a különböző funkciójú szövegrészekhez vagy akár a szövegek szavaihoz könnyen tudunk további annotációkat fűzni (pl. a szavak normalizált alakját vagy grammatikai jellemzőit).

Az adatbázis nyelvi vizsgálatának egyik komoly akadály, hogy a jelenlegi nyelvi elemzők elsősorban a mai sztenderd nyelvváltozatot követő szövegeken működnek jól. Minél távolabb vannak ettől az elemzendő szövegek, annál több hibát fog véteni a nyelvi elemző a szöveg szavainak a lemmatizálásában és a grammatikai jellemzők megadásában. Mivel az 1850 utáni ráolvasások az eredeti közlés szerint, azaz számos, a sztenderdtől eltérő szóalakkal szerepelnek, a szövegek szavainak a lemmatizálását, illetve a szavak szófajának és morfológiai jellemzőinek a felismertetését valószínűleg csak nagyon sok hibával lehetne elvégezni, ami problematikussá teheti az ezekre az elemzésekre épülő kutatásokat is. A megoldás a szövegek normalizálása lehetne, azaz a szavak sztenderd ejtés szerinti, illetve az akadémiai helyesírást követő feltüntetése az adatbázisban. Ennek a manuális megvalósítása minden bizonnyal nagyon sok munkaóra teltne, az viszont kérdéses, hogy a magyar nyelvre fejlesztett jelenlegi normalizáló programok mennyire működnek jól a ráolvasások speciális szövegtípusán. Gyanítható, hogy a szövegek megfelelő minőségű automatizált normalizálásához a szövegtípust figyelembe vevő további fejlesztésekre lenne szükség (például egy tanítóanyagra, amely a ráolvasásszövegek egy részének a kézzel létrehozott normalizált verzióját is tartalmazza).

A szerző a könyvben többször is utal arra, hogy a szövegek csoportosítását, a szövegek egymással való viszonyba hozását adatvezérelten, teljesen automatizált módon is meg lehetne valósítani,

ami a vizsgált szövegek új, korábban rejtve maradt jellemzőire irányíthatná a figyelmet. Az ilyen típusú vizsgálatok szerintem is sokat adhatnak hozzá a folklórszövegekkel kapcsolatos kutatásokhoz. A szöveg hasonlóság alapján csoportosító, illetve a szövegek intertextuális viszonyait feltérképező automatizált eljárások jellemzően vagy a szövegek szavait vagy pedig a szövegek karakter n-gramjait használják a hasonlóság mérésére. A szavakon alapuló megközelítés a ráolvasás-adatbázis esetében két okból is problematikus lehet. Egyrészt ugyanazok a szavak eltérő nyelvjárási formában szerepelhetnek a különböző szövegekben, ami akadályozhatja a (közel) szó szerinti szövegegyezések felismertetését. Másrészt a szövegek hasonlóságát a szavak egyezése alapján mérő, és a szövegeket ez alapján klaszterező eljárások alkalmazása során szóalakok helyett célravezetőbb a lemmákat, azaz a szavak szótári alakját használni az olyan ragozó, komplexebb morfológiájú nyelvek, mint a magyar esetében. A ráolvasás-adatbázisban szereplő nyelvjárási szavakat azonban – ahogyan arra fentebb utaltam – a nyelvi elemzők nem tudják megfelelő minőségben lemmatizálni. Az ilyen típusú szöveges adatbázisok esetében ezért a szöveg hasonlóság mérésére, illetve a szövegegyezések megállapítására valószínűleg célravezetőbbek a karakter n-gramokon alapuló módszerek, amelyek a szövegeket jellemzően kettő vagy három karakterből álló, egymást követő karaktercsoportokra bontják fel, és ezeknek mérik a szövegek közötti egyezését.

Normalizálatlan folklórszövegek esetében úgyszintén használható eljárásnak tűnik motívumok keresése valamilyen szólista alapján, mivel ebben az esetben lehetőségünk van arra, hogy a motívumhoz kapcsolódó szavak összes nyelvjárási alakját előzetesen listázzuk, és ezen listák alapján futtaszuk a keresést – bár a lemmatizálás hiánya azért itt is okozhat nehézségeket. Ezt a módszert a könyv szerzője is alkalmazza a ráolvasás-adatbázis kvantitatív vizsgálata során. A fonológiai ismétlődés, azaz a rímelés és a ritmus automatizált felismertetése úgyszintén olyan eljárás, amely valószínűleg normalizálatlan szövegeken is kielégítő minőségben megvalósítható. Megjegyzendő persze, hogy a rímelésnek és a ritmusnak a vizsgálata is pontosabban végezhető el, ha a szöveget morfológiailag elemezzük előtte. Ebben az esetben a komolyabb problémát inkább az jelentheti, hogy a rímelés és a ritmus automatizált felismertetése általában a szövegek sorokra tagolásán alapul. A szóbeliségben terjedő ráolvasások sorokra tagolását azonban a különböző lejegyzők feltételezhetően eltérő elvek vagy éppen némileg ad hoc, szubjektív ítéletek alapján végezték el, ami jelentősen megnehezítheti a fonológiai ismétlődés vizsgálatát.

Már a fenti rövid áttekintésből is látható, hogy a folklóradatbázisoknak a tipikus nyelvészeti korpuszoktól eltérő jellemzői számos érdekes számítógépes nyelvészeti kérdést is felvetnek, amelyekre többnyire nem adható evidens válasz. Az olyan nagy adatmennyiséget tartalmazó, jól strukturált folklóradatbázisoknak köszönhetően, mint *A magyar ráolvasások digitális adatbázisa*, ezek a dilemmák már nem csupán teoretikus érdekességekként jelennek meg, hanem olyan gyakorlati problémákként, amelyek megoldása különböző szakterületek erőteljes integrálását kívánja meg. Ilyefalvi Emese könyve így egyszerre tekinthető összegző műnek, amely a folklóradatbázisok építésével kapcsolatban felmerülő számos metaadatolási, textualizációs és szövegelemzési kérdést sikeresen old meg, és a magyar folklórtudományban éppen kialakuló digitális bölcsészeti, kvantitatív megközelítés egyik kiinduló munkájának, amely új, korábban csak megvalósíthatatlan gondolat kísérletekként számon tartott kutatási lehetőségek felé nyitja meg az utat.

Paksa Katalin (főszerk.) – Szőkéné Károlyi Annamária – Vavrincez András (szerk.): „Fújnak a füllegék Somogy megye felől...”. Olsvai Imre népzenekutató öröksége. Válogatott írások, interjúk, méltatások. Hagyományok Háza. Budapest, 2025. 848. p

Tari Lujza

A Paksa Katalin főszerkesztésében, Szőkéné Károlyi Annamária és Vavrincez András szerkesztésében megjelent könyv Vavrincez András bevezetőjét és Olsvai Imre *Önéletrajzát* követően Olsvai Imre tanulmányait, írásait tartalmazza.

A kötet legfontosabb részét képező, témák szerint négy csoportba sorolt népzene tudományi írásokat a népzenei mozgalomhoz kapcsolódó írások, gyűjtésmódszertani leírások követik. A népzene tudós Olsvai iránt érdeklődők számára már ez a 40 közölt írás is bőséges képet rajzol a 847 oldalas vaskos kötet addigi 563 oldalával. Utána egy Fotótár következik, mely a szerkesztők szerencsés elgondolása szerint eddig is tagolta és a könyv további részében is tagolja az egyes egységeket, vizuálisan is közelebb hozva hozzánk a kötet főszereplőjét, élete eseményeinek fotókon megörökített családi, szakmai és baráti pillanatait, kiegészítve a népzene gyűjtések során róla és az előadókról készült képekkel.

A tanulmányokat az Olsvai Imrével 1974 és 2009 között készült riportok követik, majd újabb szakaszként a 70-dik, 75-dik és 80-dik születésnapjára megjelent méltatások, valamint kitüntetései alkalmából írt köszöntések, laudációk következnek. A riportokat a kötetbeli bemutatás sorrendjében a következők készítették: Budai Ilona, Koltay Gábor, Makarics Adrienn, Imre bátyja Vavrincez Béla, Hegyi Imre, Alföldy-Boruss István, Halmos Béla, Gerzánics Magdolna, Fehér Anikó. A méltatók, szintén a közlés sorrendjében: Berlász Melinda, Paksa Katalin, Móser Zoltán, Domokos Mária, Szalay Olga, Bencze Lászlóné Mező Judit és Tari Lujza.

Olsvai Imre emlékezetét idézi meg a temetésekor elhangzott két beszéd, id. Tengerdi Győzőé és Szalay Olgáé. Ezt a munkásságát bemutató további írások, összegzések követik. Olsvai Imre életrajzát és irodalomjegyzékét Szalay Olga kiegészítésében olvashatjuk. A Zene tudományi Intézetben lévő népzene gyűjtéseinek jegyzékét Németh István készítette. Ezeket követi Olsvai Imre nővére, Vavrincez Veronika által feldolgozott hagyatékáról szóló leírás. Bibliográfia, majd a 847. oldalon QR kóddal két online melléklet zárja a kötetet.

Az első melléklet a csányoszrói öreg pásztor, Stanics Mihály dalait tartalmazza, aki az egyik legjobb előadója volt. Csak meghatódva lehet ránézni az 1874-ben született, ruházata alapján sok nélkülözésnek kitett, I. világháborús orosz hadifogságot is megjárt, 62 évesen agyvérzés miatt a jobb kezén lebénult, arckifejezésében mégis jóságot, derűt sugárzó idős ember fényképére. Olsvai többször gyűjtött tőle 1947 októbere és 1956 áprilisa közt. További gyűjtésre nem volt módja, mert az öreg meghalt 1957-ben, 83 éves korában. A gyűjtő a lejegyzések táblapjain részletes leírásokat adott róla. Jelezte például, hogy Stanics fiatalkorában több hangszeren játszott, banda tag is volt, de a keze lebénulása után mérgében összetörte és a tűzbe dobta hegedűjét, nem használta furulyáját sem. A másik melléklet Olsvai Imre első gyűjtőnaplója.

Pillantsunk bele Olsvai Imre tudományos munkáiba! Az említett témák szerinti négy csoportba sorolt népzene tudományi írásokon belül az első nagy téma a *Népzenei változat kutatás, rendszerezés* 7 tanulmánnyal, a következő a *Tájak népzeneje* 9 tanulmánnyal.

Olsvai Imre tudományos munkásságának egyik legfontosabb része dallamrendszerező- eredet-, rokon- és szomszédnépi kapcsolatokat vizsgáló munkássága. Sokan tudják, hogy a dallamrendszerezésben, a népdaltípusok kidolgozásában Járdányi Pál közvetlen munkatársaként dolgozott. Járdányi halála után ő szerkesztette és tette közzé hatalmas jegyzetapparátussal a dallamtípusok részletes lei-

rását, a dallamok szokás-, hangszer-, tánc és szöveg kapcsolatait is tekintetbe véve a magyar népzenei kritikai forrás- és összkiadásban *A Magyar Népzene Tára* sorozat VI. és VII. kötetében. Nevéhez fűződik a magyar népzene lefelé kvintváltó pentaton stílusrétege egyik meghatározó dallamtípusának mikroanalízisen alapuló részletes tipológiai kidolgozása és a téma folyamatos bővítése, melyet a *Röpülj páva, röpjélj* illetve *Felszállott a páva* kezdetű, emblematikus népdalunkról „páva”-dallamként nevezett meg (*A Páva-dallam*). Kutató elődei és saját kutatásai alapján azonban az e dallamot alkotó lefelé ereszkedő tetraton dallam egy teljes nagy dallamcsaládot jelent. Bartók nyomán feltérképezve a magyar dallam átvételét a muravidéki horvát népzenebe, a dallamtípus meglétét a mezőségi román népzeneben, továbbá Kodály és Bartók munkássága nyomán meghatározó szerepét a rokonnépek körében, joggal írta: „A Murától az Amurig mennyi alakot vált, de tán sehol sem akkora gazdagsággal, mint magyar földön.” (113. old.)

A népzenei dallam-rendszerzési munkáról az *Magyar Népzene Tára* VI-VII. kötetei (1973., 1987.) után is több tanulmányt írt magyar és idegen nyelven, melyekben mindig találunk tömör kutatástörténeti összgezéseket, a nagy elődök, Bartók, Kodály, Ilmari Krohn, és a kutatótársak – mindenek előtt Járdányi Pál, de például Vargyas Lajos, Szomjas-Schiffert György, Kerényi György rendszerező munkáira, gyűjtött anyagaikra való hivatkozást. Az utóbbival kapcsolatban mond köszönetet a rokonnépi kapcsolatokat vizsgáló tanulmányában például Kálmán Bélának, főleg pedig Vikár Lászlónak. 2003-ban az MTA Népzene-kutató Csoport alapításának 50. évfordulóján megrendezett ünnepi konferencián *Adalékok Járdányi Pál életművéhez* címmel tartott előadásában még arra is volt figyelme, hogy a dallamrendezés során bővülő szakszókincs finomodására emlékeztessen (100. old.). Érdemes itt arra is emlékeztetni, hogy a helyszíni gyűjtések alkalmával lekottázott dallamokat ő „pusztafülű lejegyzés”-nek nevezte. Feltehetően a saját elnevezése volt, legalábbis a csoport munkatársai közül csak tőle hallottuk. Kronológiailag is tájékoztat a Népzene-kutató Csoportban folytatott szisztematizáló munkákról, például *Magyar népzenei rendező munka 1975-ig* tanulmányában. *A dallamrendezés koncepciója* című 1992-es tanulmánya is szorosan vett kutatástörténeti összgezés. Ez az írás azonban, mint több más, egyben meg nem alkuvó, politikai áramlatokhoz nem sodródó, szilárd erkölcsi-tudósi magatartásáról is bizonyosságot tesz. „Az ötvenes évek vége felé mind élesebben merült fel a kérdés: hogyan tovább, ha a szokásokhoz kötött dallamanyag kiadása véget ér? Eredetileg Bartók második rendjével kellett volna kezdeni, és csak utána került volna sor a nem-strófikus meg a hangszeres dallamokra. Kodály el is kezdte rajzoltatni a gyönyörű kottáírású id. Nekolny Rezsővél a Bartók-rend támlapjainak kottáját (1946–48 táján), Járdányi később mutatott is ezekből nekünk, fiatal beosztottjainak, de kintről-fentről lesújtott a zsdanovi bunkó. Moszkvai „illetékesek” úgy ítélték, hogy Bartók és Kodály dallamrendje „formalista”, márpedig a népzene összkiadásának „az életet kell tükröznie”. Ezt a dogmát vették át a budapesti csatlósok is.” – írta (44. old.). Ilyet a rendszerváltás előtt nyíltan nem lehetett leírni, de az idősebb kollégáktól mi fiatalabbak is tudtunk erről.

A *Tájak népzeneje* fejezetben megtaláljuk *A Dél-dunántúli dallamdialektus*, valamint *Kodály útján a Sárközben* című írását. Az utóbbiban sem feledkezik meg az előtte ott járókról: Lajtha Lászlóról, Péczely Attiláról, több a területen működő kortársa közt említi például Szabadi Mihályt. (176. old., közös munkájukat is felsorolta a 11. jegyzetben). Szó van ebben a fejezetben a Lajtha Lászlónak is tiszteletet adó Bogyzisló népzenejéről, mely jól mutatja többek közt, milyen fontos volt számára a földrajzi, történelmi és etnikai viszonyok tisztázása is. Egyben tanúsítja azt, amiről röviden a kötetben lévő tanulmányban szóltam, hogy a vokális népdalok mély ismerete mellett milyen kitűnő hangszer- és hangszeres zenekutató is volt. (lásd: Tari Lujza: Olsvai Imre a hangszeres népzene-kuta-

tásért 721-736.). Olvashatunk még ebben a fejezetben a dudazenei hagyományról, a Somogy megyei horvátok dallamairól, drávaszögi és Balaton vidéki népdalokról.

A terület jellegzetes futó dallamait tánc nélküli és tánc közben énekelt formájukban az előadás-mód eltéréseit jellemezve mutatja be. Nem feledkezik meg a szövegek és dallamok közt tapasztalható „kötetlen csereberék”-ről sem: műdallamra népi szöveg és fordítva. Bemutat német területről hoz-zánk került melódiatípust, mely „Nyitrától Békésig és Somogytól Szabolcsig magyar párosítódalként használatos” (177. old.).

Népzenei hagyományok Somogyban című írása kutatástörténete közt nem feledkezett meg arról, hogy „Pálóczi Horváth Ádám Szántódpusztán, 1813–14-én írta össze *Ötödfélszáz Énekét*, melybe műdalok és másvidéki népdalok mellett csakis Somogyban hallott dalok is bekerültek (*Hányat termett a mogyoró? – Két tikom tavali...*). Kiss Áron 1891-ben megjelent gyermekdal-kiadványában is jócskán akad somogyi gyűjtés. Vikár Béla Somogyban született” (191. old.). A tanulmány 1975-ös első megjelenésekor a kutatás adott szintjén megbocsátható a folytatás: „Európában elsőként ő alkalmazta a fonográfós népdalgyűjtést (szülőfalujában, Hetesen 1895-ben készített hangfelvételeket)” (191. old.). Az európai elsőség makacsul tartja magát, bár ezt magam már legalább három különböző tanulmányban tisztáztam a Berlini Phonogramm Archivum 1893-94-ben készített felvételei alapján. Sebő Ferenc Vikár 1896-os első hazai felvételeire derített fényt. Olsvai alapján korábban magam is 1895-re tettem az első felvételek időpontját, de a hetesi felvételeknek nem sikerült nyomára bukkanni. A táj népzenejének feltérképezői közt nem feledkezik meg Ádám Jenő, Seemayer Vilmos, Dávid Gyula, Együd Árpád, Eperjesy Ernő, Manga János, Sárosi Bálint, Volly István, Nyék Sándor gyűjtéséről sem.

Már itt említem *A népzene kutató Dancs Lajos, Ecsedi István helye és eredményei a magyar népzene feltárásában*, továbbá *a Mit köszönhet a magyar népzene tudomány és zeneművészet Vikár Bélának és Berze Nagy Jánosnak?* írásait, melyek a *További írások* című részben kaptak helyet. Jól jellemzik ezek Olsvai Imrénék a kutatás peremterületein működők iránti megbecsülését, tiszteletét, azért is, mert fontosnak tartotta a teljes magyar népzene kincs egyben látását, fizikai értelemben pedig a gyűjtések (vagy másolataik) egy közös központi helyre kerülését. Itt idézem föl személyes emlékeim közül, amikor vidéki múzeumokba utazott az ottani népzenei anyagoknak a Zenetudományi Intézetbe kerülése érdekében.

Ebben a részben kapott helyet a Kecskeméti 2001-ben megjelent *M. Bodon Pál 1907. évi Csík megyei népzene gyűjtése* című könyvecske kísérszövege is. Meg kell itt jegyezni, hogy a Székelyföldre kirándulás nem egy alkalmi esemény volt Olsvai tudományos életművében. Ha valaki figyelmesen olvassa tanulmányait, tapasztalhatja, hogy még ha a cím a Dunántúlra utal is, egyetlen írása sincs, melyben ne lennének folyamatos hivatkozások a nyelvterület más részeinek dallamvilágára (ahogyan gyűjtőként is bejárta sok más területet). Somogyországból, szívének központi helyéről mindenfelé kitekintett. S mint Bodon gyűjtése is igazolja, térképekkel, részletes gyűjtési adatokkal, ha kellett, dallamvonalakkal támasztotta alá a táj jellemző elemeit. Különösen jól látható a teljes magyar népzene egységben látása két olyan munkájában, melyeket megjelenésüket követően alkalmam volt ismertetni, terjedelmi okokból viszont e kötetnek csak az irodalomjegyzékébe fértek bele. Az egyik a Voigt Vilmos által szerkesztett *A magyar folklór* című egyetemi tankönyv zenei fejezete 1998-ból, a másik a „*Hallgassatok meg, magyarim!*” *Keresztmetszet a magyar népzeneről* címmel 1999-ben megjelent CD. Ennek kísérszövegét ő írta, a zenei szerkesztésben munkatársai voltak Rudasné Bajcsay Márta és Németh István. (Mindkét ismertetés megjelent. Az utóbbi angolul *Studia Musicologica* 40. 1999. 1-3. 309-312., magyarul: *Ethnographia* 111. 2000. 1-2., 266-268. A magyar folklór, angolul: *Studia Musicologica* 41. 2000. 4. 316-319.).

Fontosak az Olsvai életműben a *Bartók Bélával és Kodály Zoltánnal kapcsolatos írások*. Ez a tudományos munkák harmadik fejezete 11 írással. Természetes, hogy ezek nem csak a népzene-tudományi munkássághoz kapcsolódnak. Kompozícióikat Olsvai Imre is egyben zeneszerzőként vizsgálja, teret engedve tágabb zenetudományi és népzeneelméleti érdeklődésének. Ezt látjuk például *Dél-Dunántúl hangja Bartók zenéjében* tanulmányában, melyben a Mikrokozmosz egyes darabjain, az Improvizáción, Brácsaversenyen és Concerto-n kívül több más mű részletével mutatja be a Dél-Dunántúl dallamvilágát Bartók műveiben. *Bartók és Somogy* Bartók somogyi gyűjtő- és lejegyzőtevékenységét összegzi, a helységek, a volt és jelenlegi megyehatárok pontos feltüntetésével, faksimile kottákkal. A tanulmány második részében szintén kitér Bartók zeneszerzői életműve és Somogy megye kapcsolatára.

Kodály egyik „galántai” dallama címmel megjelent tanulmányában magyar és finn népzenei példákkal igazolja a történeti feljegyzés népzeneiségét. *Fölszállott a páva. Egy somogyi dallam útja* című írása 1966-ból való, mely Ady verséhez kapcsolódva bőséges szövegvariánsokat is tartalmaz különböző vidékekről. Külön tanulmány szól a következőről: *Kodály és a Páva-dallam*, melyben a gyűjtés illetve komponálás időpontjait bemutatva leszögezi: „Kodály rögtön meglátta, hogy ez a dallam zenei anyanyelvünk legközpontibb darabja, alapigéje; Ady Endre költeményéhez is a legillőbb, igazán méltó társ.” (399. o.) Szerepel még ebben a részben *Kodály Zoltán és más népek népzeneje*, „*Hol vagy István kirány?*” – Kodály Ének Szent István királyhoz művéről szóló írása, az *Így láttam Kodályt* és egy *Megemlékezés Kodály Zoltánról*, melyet a Kodály centenáriumon Kaposváron mondott el. A szerkesztők ebben a részben közölték a nagymegyeri Bartók szobor felavatásán elmondott beszédét is.

A *További írások* közt található a már említetteken kívül *Néhány előadásbeli sajátosság népzeneinkben*, *Vargyas Lajos népzenei példatárjai*, valamint *Vikár Béla népzene gyűjtésének és Kalevala-fordításának hatása Bartók Bélá, Kodály Zoltán és József Attila művészetére*.

Itt kaptak helyet a népzenei mozgalommal kapcsolatos írások, a népzene gyűjtéseket segítő módszertani leírások, mint például *Hogyan gyűjtsünk népzene 1980 táján?*, vagy az *Alföldi dallamkérdő – Dallamkérdő gyűjtés*, vagy *Néhány jó tanács a forrástisztaság megőrzésére*. Ezek az írások csak ízelítőt adnak az irodalomjegyzékben felsorolt ilyen témájú további írásokhoz, melyek mind a népdalkörök, hangszeres együttesek működését, a népzene tovább-éltetését segítik színpadon, vagy azon kívül. Számos művelődési ház tanfolyamain, továbbképzésein tanított, tartott előadásokat, lektorált kiadás előtt álló regionális népzenei kiadványokat, iskolai tankönyveket. A személyes tanácsadásokon kívül sok kézikönyvvel segítette mind az amatőr gyűjtőket, mind pedig a színpadi előadás céljából népzenei feldolgozásokat készítő amatőr népzenei előadókat. Ezeket a kiadványokat is tartalmazza a Szalay Olga által készített, 1959-2019 között kiadott, évekre bontva felsorolt bibliográfia a Közművelődés alá sorolva. Számos vele készült riport, méltatások, köszöntések teszik teljessé a kötetet.

A kötet létrejöttében többen közreműködtek (szöveg és fénykép digitalizálások, térképek: Berán István, Szőke László, Vavrinecz Péter Ádám, Szőkéné Károlyi Annamária, Zagyva Natália), a digitális kottagrafikát Bíró István Ferenc készítette, borítóját Demeter Gitta tervezte. A könyvet Domokos Mária, Olsvai Imre egyik volt közvetlen munkatársa lektorálta.

Ez a gazdag kötet méltó emléket állít annak az embernek, aki véleményem szerint kiválóan össze tudta egyeztetni a tényeken alapuló, precizitást kívánó tudományos nyelvet a benne szunnyadó írói-költői lelkületet tükröző lírai nyelvezettel. Népzenei versenyek zsűrielnökeként ő tudott tartalommal megtöltött legmelegebb szavakkal szólni, emlékezetes pillanatokat szerezve számukra.

Idézzünk befejezésül Olsvai Imrét *Kodály útján Sárközben* írásából! „Amint Lajtha László sem bánta meg, hogy Kodály biztatására Erdélybe, Székre ment, úgy én is szüntelen örömmel gondolkodok sárközi utaimra, ahol Kodály közvetett, majd közvetlen irányításával annyi élményt és értéket találtam. Valahányszor újra fölkeresem Sárközt vagy csak eszembe is jut, hármaskor tavaszt érzek belül. Mert zöldellő-virágzó május volt, amikor először jártam itt, és az első emlék a legmaradandóbb. Üde leányhangok csengő együttese és aranyos szülők bensőséges énekszava idézi számomra e természeti tavaszt. Májusa volt életemnek is: tizenhét éves múltam, amikor a lélek oly fogékony minden szépre, jóra, nemesre. Ha erre a koromra gondolkodok, nyomban Sárköz jut eszembe. És végül hivatásválasztásom, pályára állásom tavaszi ébredésében is része volt Sárköznek: 1947/48-as gyűjtőélményeim hatására döntöttem el, hogy életemet a magyar népzene ügyének szentelem, hogy Kodály és Bartók útjára lépek.” (178-179. old.)

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1146 Budapest, Dózsa György út 35.) személyesen vagy interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1146 Budapest, Dózsa György street 35., neprajzitorsasag@gmail.com).

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 136.

2025

No. 3.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

BENCE AMENT-KOVÁCS, JÁNOS BALI, DÁNIEL BÁRTH, ANIKÓ BÁTI, BALÁZS BORSOS, MARIANN DOMOKOS, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, CSABA MÉSZÁROS, GYULA VIGA

Editor:

GÁBOR VERES

*Editorial Office Address: Museum of Ethnography, 1146 Budapest Dózsa György út 35.
e-mail: veres.gabor@neprajz.hu*

TABLE OF CONTENTS

Articles

- ZOLTÁN NAGY*: Fieldwork methodologies in Hungarian Siberian research at the end of the 19th century 227
- CSABA MÉSZÁROS*: Kinship or economic unit? Maternal and paternal lineages among the Saha people of northeastern Siberia 247
- ILDIKÓ GYÖNGYVÉR SÁRKÖZI*: Genealogy Writing In Chinese Sibe Ethnography 271
- ISTVÁN SÁNTA*: The repertoire of available forms of social organization and their application based on Robert Borofsky's oceanic research 290
- KRISZTINA BODROGI KEHL*: Closing thoughts for the Tibor Bodrogi conference 305

Book Reviews 309